

EURÓPÁBÓL ÁZSIÁBA, ÉS VISSZA – ISMÉT

11

EURÓPÁBÓL
ÁZSIÁBA,
ÉS VISSZA – ISMÉT

مردمی مصر بالا یک نورون یک چطور
نورون یوبر دورن توپولا یک تاپ
تلاسا نم سابر بیوم فای اوتونک
قورقارمدی -

Vámbéry
Polgári
Társulás

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

KELLER LÁSZLÓ

EURÓPÁBÓL ÁZSIÁBA, ÉS VISSZA – ISMÉT

XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Vámbéry Polgári Társulás
Dunaszerdahely
2014

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatta

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR
– program Kultúra národnostných menšín 2014

ÚRAD VLÁDY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

© Vámbéry Polgári Társulás, 2014
ISBN 978-80-969963-8-4

ELŐSZÓ

Tizenegyedik alkalommal került megrendezésre a szlovákiai Dunaszerdahelyen a Nemzetközi Vámbéry Konferencia, ahol Szlovákia és Magyarország orientalistáinak képviselői mutatták be új kutatási területeiket, eredményeiket. Az immár évtizedes hagyománnyal rendelkező dunaszerdahelyi tudományos ülésszak különlegességét 2013-ban Vámbéry Ármin halálának századik évfordulója adta. A résztvevők előadásaiikkal tisztelegtek a Dunaszerdahelyen nevelkedett, nemzetközi ismertséget és elismertséget szerzett magyar keletkutató előtt, valamint ünnepség keretében megkoszorúzták Vámbéry mellszobrát.

A tizenegyedik konferencia előadásaiból készült kötetben több szerző foglalkozik Vámbéry Ármin személyiségével, élettörténetével és tevékenységének jelenkori értékelésével. Klasszikus témát foglal össze a Vámbéry-díjjal kitüntetett Apor Éva, aki a magyar orientalista és a Tudományos Akadémia kapcsolatáról ír. Vámbéry tudós pályafutásának meghatározó, bár korántsem egységesen megítélt fejezetét választotta tanulmányának témájaként Zimonyi István: Vámbéry magyar östörténeti elképzeléseit szembe-
síti napjaink legújabb kutatási eredményeivel.

Mind témában, mind pedig megközelítésben kiemelkedően fontos és továbbgondolásra érdemes területekre enged betekintést Sárközy Miklós, Felföldi Szabolcs és Szálkai Kinga tanulmánya. Mindhárom cikk Vámbéry személyiségjegyeit árnyalja, hol a műveiben szereplő nőalakok bemutatásán, hol po-

litikai meggyőződésének elemzésén, hol személyes és olykor különösen intim hangvétellű levelezésén keresztül.

Sárközy Miklós előzetes közlésnek szánt munkája valódi kuriózum. Egy tudományos kutatót a széles közvélemény általában monográfiáin, tanulmányaiban, előadásain keresztül ismerhet meg. A magánlevelezés azonban nem a tudóshoz, hanem az emberhez és a közvetlen környezethez enged közel. A forráskiadás tudománytörténeti kitekintés, egyben izgalmas kaland az olvasó számára.

Jelen kötet Vámbéry Árminról szóló cikkei bizonyítják, hogy a híres magyar keletkutató élete és munkássága továbbra is számtalan témát kínál nemcsak a művelődés- és tudománytörténet, hanem egy-egy szakterület – legyen az történet-, nyelv- vagy akár néprajztudomány – művelőinek is. Az új és újabb kutatási eredményekkel szembesítve Vámbéry elképzeléseit, időről időre átértékelhetők évszázados – persze sok esetben mára meghaladott – eredményei, ötletei is.

Nem kizárólag azok a tanulmányok köthetőek Vámbéry Árminhoz, amelyek közvetlenül róla szólnak, hiszen a konferencián elhangzott előadásokat és az ezekből készült cikkeket, ha tetszik, ha nem, Vámbéry inspirálta. A tanulmányok az ókori Rómától, az iszlám világon és a Mongol Birodalmon keresztül, a mai Örményországon, a modern Török Köztársaságon át egészen a Kárpát-medencéig kalauzolnak „Európából Ázsiába, és vissza”.

A Konferencia alatt, a hagyományoknak megfelelően, ülésezett és tartott tisztújítást a Vámbéry Tudományos Kollégium. Vásáry István, a Tudományos Kollégi-

um vezetője lemondott tisztségéről, mivel a jövőben a Vámbéry Polgári Társulás elnöki tisztét tölti be. A Tudományos Kollégium tagsága elnöknek Dobrovits Mihályt, a Kollégium titkárát választotta meg. A titkári feladatokat a jövőben Csirkés Ferenc látja el.

A konferencia előkészítéséért, sikeres lebonyolításáért, valamint az előadások publikálási lehetőségéért köszönet illeti Hodossy Gyulát, a dunaszerdahelyi Liliium Aurum Könyv- és Lapkiadó igazgatóját és munkatársait, valamint a konferencia és a tanulmánykötet valamennyi támogatóját.

Zsámbék, 2014. augusztus 7.

Keller László

Apor Éva
Vámbéry
és a Magyar Tudományos Akadémia

A Vámbéry Ármin emlékév eseményeit éljük, ami azt jelenti, hogy megemlékezések, bemutatók, filmek, konferenciák, kiállítások, előadások sokasága zajlik szerte a világban, Pesten és Budán, Ankarában és Teheránban, de legeslegfőképpen itt, Dunaszerdahelyen, Vámbéry szülőföldjén. Ezért is érzem, már-már meghiúsult, kiemelkedőnek ennek a konferenciának a jelentőségét itt. És igencsak hálás vagyok mindazoknak, akik ennek megszervezésén fáradoztak, elsősorban is Dunaszerdahely város és polgármesterének, Hájos Zoltánnak, valamint a

Vámbéry Polgári Társulás és igazgatójának, Hodossy Gyulának.

A Vámbéry-életmű távolról sem ismeretlen a mai kor embere előtt, hiszen az utóbbi években, évtizedekben a Vámbéry-könyvek és a Vámbéryvel kapcsolatos tanulmányok megjelenésének reneszánszát éljük. Mármint itt, Dunaszerdahelyen, a Vámbéry Polgári Társulás és a Lilium Aurum Könyvkiadó jóvoltából. Mindez azonban nem mondható el a magyarországi tudományos életről és könyvkiadásról. Ezért is tartom rendkívül fontosnak az ELTE által rendezett minapi Vámbéry-konferenciát, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményének kis kamara kiállítását, mely mindössze egy hétig volt látogatható a könyvtár épületében. Ebből az alkalomból a könyvtár munkatársai Vámbéry-honlapot állítottak össze, melyre külön szeretném felhívni minden kedves résztvevő figyelmét, megtekinthető interneten az MTAK digitális gyűjteményei között s itt hozzáférhetőek a Vámbéry életére, munkásságára vonatkozó legfontosabb ismeretek, gazdag illusztrációkkal, eredeti szövegekkel, pompás, színes képekkel. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy jelenlévő kollégáink közül többen, így levezető elnökünk, Sárközy Miklós, Vásáry István és a Vámbéry-könyvek fő szerkesztője, Dobrovits Mihály, és Csirkés Ferenc is részese a Vámbéry-honlap létrejöttének.)

De hadd kanyarodjak vissza a témához, mely Vámbéry és a Magyar Tudományos Akadémia kapcsolatát, pontosabban annak *bizonyos* csomópontjait kívánja vizsgálni.

Mint tudjuk, Vámbéry a Magyar Tudományos Akadémia ajánlólevelével indult első törökországi útjára. Ezt a latin nyelvű ajánlólevelet 1857-ben báró Eötvös József és az Akadémia titoknoka, mai nyelven főtítkára, Toldy Ferenc állította ki a szerdahelyi magyar Hermann Vamberger részére (MTA KIK Kézirattár RAL 161/1883), ez volt Vámbéry eredeti neve. 1858-ban pedig már „a török-tatár nyelvcsalád ismeretéhez egy buzgó levelezőnk Konstantinápolyban, Vámbéry Ármin úr nyújtott alig ismert anyagokat, gyümölcsöket igérendőket” mondja a titoknok éves beszámolójában (MTTÉ 9: 10). 1860-ban azután a jeles testület a mindössze huszonnyolc esztendőes fiatalembert levelező tagjává választotta. Egy autodidakta fiatalembert, aki nem végzett sem egyetemet, sem középiskolát, még érettségi vizsgát sem tett.

Hogy volt mindez lehetséges, teheti fel a kérdést bárki a mai akadémiai viszonyok ismeretében. Ne feledjük, az *ifjú* Akadémiáról van szó, mely gyakorlatilag *egyidős* magával Vámbéryvel. 1825-ben a pozsonyi diétán ajánlotta fel birtokai éves jövedelmét Széchenyi István gróf egy magyar tudós társaság létrehozására. A gróf nem maradt egyedül kezdeményezésével, több felvilágosult szellemű főúr követte, így Vay Ábrahám, Károlyi György gróf, Andrássy György gróf, akik szintén tekintélyes mértékű vagyont áldoztak a haza oltárán, megteremtve ezzel a társaság alapításához szükséges anyagi javakat. A négy nagy felajánló és további tizenegy író, tudós 1830-ban megalkotta a leendő társaság alapító okiratát, amit az uralkodó megerősített, s 1831. febru-

ár 14-én megnyílt a Magyar Tudós Társaság alakuló közgyűlése, létrejött a Magyar Tudományos Akadémia, teljes mértékben civil kezdeményezésként és civil megvalósításban, a reformkor szülötteként, tele hévvel és deklarált hazaszeretettel, kifejezetten a magyar nyelv és a magyar tudomány ápolására (MTTÉ 1: 111-118). Felajánlások, adományok alapozták meg működését. A tagok és nemes gondolkodók, hazafiak tartották fenn adományaikkal, melyekről a titoknok évente adott számot. Merőben más volt ez az indulás, mint a mai állapotok. Mondhatnánk, ez volt az ártatlanság kora a Magyar Tudományos Akadémia életében. Nem véletlen, hogy a magyarság kutatását tervező autodidakta fiatalember akadémiai támogatást nyert utazásaihoz, majd *eredményei* láttán a tudós társaság 1860-ban levelező tagjai közé választotta. Ez tökéletesen belesimult a kor szellemiségébe.

Vámbéry és az Akadémia kapcsolata ettől kezdve töretlen, folyamatos. 1876-ban rendes taggá választották, 1893-ban lett tiszteleti tag, majd egy év múlva az igazgatóság tagja. Igen aktív akadémiai életet élt. Részt vett az orientalista kongresszusokon, az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának munkájában, stb. stb.

A pesti egyetemre kerülése már nem volt ilyen zökkenőmentes, az egyetem komoly ellenállást tanúsított a semmiféle végzettséggel nem rendelkező ifjú utazóval szemben. De az uralkodó szívesen fogadta a kérelmező Vámbéryt Bécsben, feltehetően ez is segítette ahhoz, hogy 1865-től mint lektor

megkezdhetette az egyetemi oktatást, mely 1905-ig tartott. 1870-ben lett az egyetem nyilvános rendes tanára.

Az oktatás és az akadémiai jelenlét szorosan összefonódott Vámbéry életében. Olyan tanítványokat indított el a tudomány útján, mint Goldziher Ignác, aki az iszlámkutatás máig koronázatlan királya, vagy Kégl Sándor, aki a perzsa nyelv első tanára lett a pesti egyetemen, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük. Ezek a tanítványok merőben más előélettel kerültek a tudomány vonzáskörébe, mint Vámbéry Ármin. Goldziher a klasszikus, szisztematikus zsidó oktatás neveltje, a szobatudós, aki élete végéig megőrizte és ápolta szigorú zsidó identitását. Szemben a mesterrel, aki ifjú fejjel felhagyott eredeti zsidó vallásával, és majd valamennyi világvallás bűvkörében megfordult. (A bahaizms iránti rokonszenvéről például két éve itt hallhattunk előadást Sárközy Miklóstól.) Kégl Sándor a magyar földbirtokos nyugalmas, kiegyensúlyozott úri életét élte, aki Shelley-ről társalgott üres óráiban angol nyelven nővérével a családi birtokon, s eközben keleti és nyugati kultúrák és nyelvek megismerésének szentelte energiáit, és hatalmas könyvtárat gyűjtött, a birtok menedzselése helyett. A mester és említett tanítványok életvitele, habitusa olyannyira különböző volt, hogy ma már nehezen elképzelhető és érthető az a tiszteletteljes és szeretettel teli kapcsolat, ragaszkodás, ami köztük megnyilvánult. (Ld. ehhez a személyes levelezéseket.) Vámbéry Ármin javasolta akadémiai tagságra Goldziher Ignácot, Vámbéry és Goldziher együtte-

sen javasolták akadémiai tagságra Kégl Sándort, ami csak többszöri nekifutásra sikerült. De Vámbéry mindent megtett azért is, hogy Stein Aurél is elnyerje a tudós testület tagságát. És Goldziher Ignác írta az Emlékbeszédet a mester elhunytakor. Kivételes emberek voltak valamennyien, kivételes korban.

Pár szót szólnék arról, hogy minden útleírason, egyetemi oktatáson, akadémiai aktivitáson, tudományos és népszerű publikációkon, a sok vitát kavart ugor-török háborún túl mi az a hatalmas, máig élő hagyaték, ami a magyar turkológia számára kétségkívül valóban felbecsülhetetlen értékű. Ez pedig az a pompás *török kéziratgyűjtemény*, ami Vámbéry nélkül nem lenne ma Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményében. Vámbéry volt az ugyanis, aki a konstantinápolyi antikvárius Szilágyi Dániel kis boltjában többször is megfordult, felismerte hatalmas török kéziratgyűjteményének páratlan jelentőségét és elhozatta azt Budapestre. Az ő közbenjárására jött létre az adásvétel az Akadémia és a Szilágyi-örökösök között, igencsak jutányos áron, bizonyosságát adva a mester nagy rábeszélőképességének mindkét fél irányában. A kéziratok beérkezését 1886-ban nyugtázta a könyvtári bizottság jelentése. (A Szilágyi Dániel-féle gyűjteményről korábban már hallhattunk itt egy szép előadást Hazai Györgytől, aki úgy aposztrofálta Szilágyit, mint a magyar turkológia atyját.) De saját török és perzsa kéziratok is kerültek az Akadémiára Vámbéry hagyatékából, fia, Rusztem adományaként. S hogy ismét visszatérjünk egy mondat erejéig az

akkori bensőséges tanár-diák kapcsolatokra, a már említett Kégl Sándor volt az, aki akadémikusként éveken át dolgozott ezeknek a kéziratoknak a katalogizálásán, ingyen és bérmentve, természetesen, s ez a cédulakatalógus szolgált a kutatás alapjául majd száz éven át. A török kéziratok valódi tudományos katalógusára sokat kellett várni, mindössze pár éve látott napvilágot Hazai György és munkatársai jóvoltából (Parlatir –Hazai – Kellner-Heinkele 2007). A Vámbéry-hagyaték perzsa kézíratainak leírását jómagam készítettem (Apor 1971).

Tisztelt Hallgatóim, Vámbéry Ármin és a Magyar Tudományos Akadémia kapcsolatából önkényesen ragadtam ki általam fontosnak minősített mozzanatok, (vagyis az itt elhangzottak az én ízlésvilágomat tükrözik), ezzel is igazolva, hogy Vámbéry *egyszeri, egyedülálló* jelenség volt a magyar orientalistikában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Apor, E. (1971) *The Persian Manuscripts of the Vámbéry Bequest*.
MTTÉ 1: A Magyar Tudós Társaság Rendszabásai: *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 1 (1831-32):111-118.
MTTÉ 9: *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 9 (1848-59): 10.
Parlatir, I., Hazai Gy., Kellner-Heinkele, B. (2007) *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*.

Zimonyi István
Vámbéry Ármin
magyar őstörténeti képe
a legújabb kutatások tükrében

Vámbéry 1895-ben publikálta „A magyarság keletkezése és gyarapodása” című munkáját, amelyben áttekintette a magyarság korai történetére vonatkozó nézeteit¹. Jelen tanulmányban e könyv alapján azt vizsgálom, hogy mennyire aktuálisak még ma is Vámbéry koncepciójának elemei. Az 1914-ben megjelent utolsó összefoglalójában érdemben nem változtatott nézetein (Vámbéry 1914). Vámbéry

¹ Jelen kötetben a Dunaszerdahelyen kiadott kötetre hivatkozom (Vámbéry 2003).

munkásságának magyar őstörténeti vonatkozásait újabban Vásáry István és Dobrovits Mihály tárgyalta (Vásáry 2008: 191-196; Dobrovits 2003: 371-393).

Mielőtt a koncepció alapvonásait felvázolnánk, egy máig élő és ható problémával szembesülünk. Vámbéry könyvében az első mondat így hangzik: „Mint a hegyi patakból a völgybe lesodort kő, amely hirtelen rohantában különféle rokon és idegen geológiai elemet magával ragadott, lényeges alkotórészeiben csak gondos elemzéssel ismerhető meg...” (Vámbéry 2003: 5). Egy a természettudomány területéről vett hasonlat mindig hatásos, ugyanis azt sugallja, hogy a megfelelő módszerekkel ugyanazt az egzakttságot lehet biztosítani. A természettudományt ilyen módon egyfajta referenciaként lehet használni. Ez a szemlélet ma is élő és számos korai történettel foglalkozó tudós él a hasonló analógiákkal. Bálint Csanád Patrick Geary hasonlatára utal a magyar nép kialakulása kapcsán: „az etnogenezis nem egy folyam, mely a forrástól az óceánig vezet, és hiába azonos annak neve akár több országon át is, a befolyó vizek révén a víz összetétele a torkolatnál már egyáltalán nem hasonlít a forrásból kiáramlóéhoz.” (Bálint 2006: 295).

A korai történettel foglalkozók között is gyakran előforduló elvárás, hogy természettudományok nyújthatnak olyan adatokat, amelyek alapján a magyarság etnogeneziséét meg lehet határozni. Korábban a vér, jelenleg DNS vizsgálatok eredményeitől várták sokan az áttörést. Sajnálatos módon azonban többször is egyértelművé vált, hogy ezeknek a vizs-

gálatoknak az eredményei egy terület népességére vonatkozólag adhatnak fontos és értékelhető adatokat, esetleg egyes temetők rokoni viszonyainak meghatározására jól használhatók, azonban egy nép etnikai meghatározására nem adnak fogódzópontokat.

Így aztán amikor a népalakulást egy kő vagy egy folyó esetével modellezzik, akkor ennek nehézségeit úgy lehet demonstrálni, hogy nem elég a kő vagy a folyó torkolat vizének elemzése, hanem még azt a nyilvánvaló társadalomtudományi szempontot is figyelembe kéne venni, hogy a kő vagy a folyó mit gondol magáról.

Vámbéry a népfogalom meghatározásában három lényeges elemre épít: 1. nyelvi rokonság; 2. antropológiai jegyek; 3. népszellem vagy néppszichológia. Véleménye szerint a nyelvi adatoknál biztosabb fogódzót nyújtanak az antropológiai kutatások, de ennek is vannak korlátai. A leginkább célravezető tudomány a népszichológia, azaz népszellem vizsgálata.

Vámbéry világosan látja, hogy a történelem alakulása során a különböző etnikumok egymással keveredtek, így csak keverék népek léteznek. Ezek sorában tartozik a magyarság is: „E keverék nép finnugor eredete felől legkisebb kétségünk sincs, de a történelem folyamán egy rokon népelem soraiban felolvadt és jelenleg mint tarka etnikai vegyülék áll előttünk.” (Vámbéry 2003: 9). Vámbéry ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy ezt a megállapítását két irányból is megkérdőjelezi a történészek és nyelvészek: „... a krónikások tarka mese-szövevényétől megtévesztve honalapító magyarokban egységes,

nagy nemzettestet akarnak látni, éppen úgy alapjában hibás azoknak a nézete, akik a nyelvi bizonyítékokból kiindulva a mai magyarok őseiben tiszta ugor néptörzset akarnak felfedezni, és ezt uralkodó nemzeti tényezőül akarják szerepeltetni.” (Vámbéry 2003: 29). Vámbéry 1914-ben megjelent művében jelezte, hogy a keveréknéppel kapcsolatos tézisé a magyar közvélemény nem fogadta kedvezően (Vámbéry 1914: 7). Ma már nem ezt a terminust használjuk, de lényegében a magyarság kialakulásának különböző etnikai elemeiről beszélünk.

Györffy Görgy a magyarországi latin krónikáink korai magyar történetre vonatkozó adatainak feldolgozására 1948-ban egy monográfiát szentelt, amelyet 1993-ban a kérdések revíziójával újra közreadott. Györffy szerint a krónikairodalom felhasználása csak alapos kritikai mérlegelés után lehetséges, amennyiben értesülései egyeznek Bíborbanszületett Konstantín, illetve a Dzsajháni-hagyomány és más korabeli görög, latin vagy muszlim forrás adataival (Györffy 1993: 3-4). Tehát a Vámbérynek igaza volt, amikor a magyar krónikairodalom az egységes népének és dicső honfoglalásának képét nem tartotta hitelesnek és történetileg igazolhatónak.

Vámbéry munkásságának legkritikusabb pontja a nyelvi rokonságról vallott nézetei (Pusztay 1977; Sinkovics 2002: 89-97). Az utókor által ugor-török háborúnak nevezett vitában Vámbéry vereséget szenvedett, ugyanis a magyar nyelv török rokonsága nem nyert bizonyítást, míg ellenfelei sikeresen fejtegették, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek

egyike. Vámbéry 1896-ra már elismeri a finnugor rokonságot, de tagadja, hogy a nyelvi rokonítás azonosítható lenne az etnikai rokonsággal (Vámbéry 2003: 7). Vámbéry ugyanakkor egyfajta utóvédharcot folytat és felveti, hogy a magyar egy ugor-török keveréknyelv, ami védhetetlen hipotézis.

A modern nyelvtudományban a nyelvek összehasonlításának három fő módszeréről beszélhetünk: 1. A nyelvek rokonsági fokát megállapító családfa-model; 2. kontaktusnyelvészet, amely a nyelvi kölcsönhatásokkal foglalkozik, amely lehet két nyelv közötti érintkezés vagy areális jelenség, azaz hosszan tartó földrajzi egység hatása; 3. nyelvtipológia, amely az univerzálékutatással azaz olyan általános jellemzőkkel foglalkozik, amely sem a rokságból sem az érintkezésből nem magyarázható. A három megközelítés módszertani szempontból egyenértékű és egyiket sem lehet abszolútizálni a másik kettővel szemben (vö. Bakró-Nagy *Mórdszerek*). Vámbéry álláspontjával szemben tehát megállapítható, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek ugor ágához tartozik, a török hatás pedig a kontaktusnyelvészet módszereivel vizsgálható.

Azonban mai napig él a szakirodalomban és a közvéleményben is az a csúsztatás, hogy amennyiben a magyar nyelv finnurok nyelv, úgy a magyarok finnugorok, azaz a nyelvrokonságot összemossák a néprokonsággal, holott arra már Vámbéry felhívta a figyelmet, hogy a nyelvi rokonságot nem lehet azonosítani az etnikaival. Mielőtt ezt a kérdést áttekintenénk, még a nyelvészetben belüli rekonstrukció

kérdésével is szembesülni kell, ugyanis az ősmagyar nyelvet a finnugor összehasonlító nyelvészet és a jövevényszó kutatás eredményeire alapozva lehet rekonstruálni. A nyelvészek vitatkoznak arról, hogy a rekonstruált alapnyelv egy tudományos modell vagy valódi nyelv, tehát már egy rekonstruált alapnyelv esetében is felmerül a gyanú, hogy egy egykor létezett önálló nyelvről van szó.

Visszatérve a nyelv és etnikum viszonyára, egyértelmű, hogy a nyelvrokonság fogalma a nyelveket összehasonlító kutatásokban a három azonos értékű módszer egyike, így érvényességét csak a tudományon kívüli világban szokás megkérdőjelezni. Ugyanakkor a nyelvi rokonság kiterjesztése az etnikai rokonságra, mint már Vámbéry is leírta, képtelenség. Ugyanakkor máig hatóan keverednek a fogalmak még a tudományos igényű munkákban is. Vámbéry terminusával a magyar egy keveréknép, mint a legtöbb nép a világon, így önmagában nem merülhet fel komolyan, hogy két keveréknép rokon lehet egymással. Ma már azonban világosan látszódik, hogy nemcsak erről van szó. Egy etnikum, amely százezres nagyságrendű szociológiai értelemben vett nagy-csoport, tehát tagjai személyesen nem ismerhetik egymást, közös mi-tudatát a vérrokonság képze, azaz a közös őstől való leszármazás képze, a közös kultúra és nyelv, valamint a tartós politikai keret, azaz történetileg mérhető együttélés garantálja. A mi-tudat kialakulásában az egyik döntő elem, hogy egy tényleges vérségi kapcsolatokkal bíró kis-csoport képzetét kivetítik

a személyes kapcsolatokkal már nem rendelkező nagy-csoportra, ezáltal nyilvánvaló, hogy a rokonság teljes mértékben fiktívvé válik, tehát a közösség tagjai hisznek benne annak ellenére, hogy az nem a valóságos. Így aztán etnoszociológiai értelemben két etnikum rokonságáról beszélni fogalmilag képzelenség. A rokonság képzetét erősíti még a nyelvben él a nemzet kifejezés és az a tény is, hogy a magyar jelzőt egyformán használhatjuk a nyelvre és népre is. Így aztán gyakran észrevétlenül keverednek a fogalmak, és tévesen azt mondjuk a magyarok finnugorok, vagy a magyar egy finnugor nép, ahelyett, hogy a magyar nyelv egy finnugor nyelv. Ez persze nemcsak sajátosan magyar jelenség, nincsenek indoeurópai, germán, szláv és török népek, hanem csak indoeurópai, germán, szláv és török nyelven beszélő népek. Ilyen módon Vámbérynek igaza volt abban, hogy a magyarság kialakulásában finnugor, török, iráni és szláv nyelvű csoportok vettek részt.

Antropológia tudományát Vámbéry többre becsülte, mint a nyelvtudományt, ami mögött valószínűleg a nyelvtudomány területén ért jogos és túlzó kritikák hatása érezhető. A külső fizikai adottságok vizsgálatában az antropológia tudománya egyre kevésbé vél felfedezni etnikus jegyeket, inkább egy adott terület populációjáról beszél. Az újabb módszerek, a vér és utóbb DNS vizsgálatok új perspektívákat nyitottak, azonban az etnikum meghatározásában továbbra sem várható eredmény kizárólag ezektől a vizsgálatoktól (Bálint 2008: 1166-1169).

Vámbéry a népet meghatározó legfontosabb tényezőnek a népszellemet tekinti: „Nemzetünk teste sok mindenféléből alakult, de a szellem, mely összeillesztette és élte, minden időben máig megmaradt magyarnak.” (Vámbéry 2003: 222). Vámbéry a nemzeti szellem meghatározásakor a következő hét tulajdonságra hivatkozott: 1. méltóság, komolyság; 2. okosság; 3. illendőség, előkelő viselkedés; 4. arisztokratikus büszkeség; 5. szabadság szeretet; 6. hazaszeretet; 7. nemzeti büszkeség (Vámbéry 2003: 358-364). Vámbéry a nemzet-karakterológia eszközeivel tett kísérletet a magyarság lényegének meghatározására. A nemzet-karakterológiák azonban nyilvánvalóan a nemzeti kultúra egy adott korszakára jellemző általános vonásait emelik ki. Vámbéry leírásában a kiegyezés utáni fellendülés és a nemzet polgári fejlődésének jó perspektívái köszönnek vissza. A 19. század végi néppszichológia a 20. században két irányban haladt. A szellemtörténet és nemzet-karakterológia a magyar történetírás egyik központi kérdésévé vált, ugyanis a 20. századi tragédiákat, az első és második világháború után magyarázni kellett. Elég ha, most csak Szekfű majd Bibó alapvetéseire gondolunk. Emellett a 20. században az egyes közösségek általános vonásainak leírásával a szociál-pszichológia kezdett el foglalkozni. Elsősorban a sztereotípiakutatás illetve a kulturális összehasonlító pszichológia foglalkozik a nemzeti kultúra egyedi vonásaival (Hunyady 2001: 7-50).

Vámbéry emellett felállít egy sajátos történeti konstrukciót, amelyből aztán levezethetők a ma-

gyar népszellem általános jellemzői. Nézete szerint a finnugor népeket a művelődésre való törekvés és békés életmód jellemzi, szemben a törökökkel, akik harcosok, hódítók, világverők és jelentékeny történeti szerepet játszottak. Vámbéry rendszerében a magyarok ebben a tekintetben a török népszellem örökösei. Az első világháborút követően a korai magyarság kialakulásának etnikai kérdésével a történeti irodalomban Deér József foglalkozott. Deér szellem-történeti konstrukciója szemléletében megegyezik Vámbéryével, jóllehet azt inkább a német szellem-történetből merítette. A három meghatározó elem: a lovasnomád életforma, a felülrétegzett szervezet és az istenkegyelmiség (Deér 1938: 5-34). Deér elméletét Szűcs Jenő meggyőzően cáfolta (Szűcs 1997: 102-103). Ilyen módon, tehát egy adott nemzet kultúrájára jellemző jegyek létében nem kételkedünk, de ezek csak egy rövidebb történeti korszakra tekinthetjük érvényesnek. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyarságra a kialakulásától máig jellemző nemzeti jegyek keresése történetileg tarthatatlan hipotézis (Szűcs 1984: 173-178, 283-326).

Vámbéry szemléletében van még egy fontos máig zavaróan ható fogalmi összekapcsolás. A török szinte minden esetben azt jelenti, hogy nomád. A nomád életforma kialakulása és elterjedése az eurázsiai steppén egy önálló gazdasági-társadalmi és politikai rendszer kiépülésével járt együtt. A klasszikus nomád életforma a szkítákkal kezdődött, míg az első nagyki-terjedésű birodalmat a hiung-nu-k hozták létre a Kr. e. 2. században. Az első Euráziára kiterjedő nomád

birodalmat a türkök alapították a 6. század közepén, amely a Mongóliától a Krímig terjedt. Ennek a birodalomnak az utódállama a kazár kaganátus a kelet-európai steppén. A nomád birodalmak nagyjából hasonló mintára épültek. A magyarság kialakulása szempontjából meghatározó 6-9. században, tehát a magyar törzsszövetség nomád környezetben és nomád minták követésével szilárdult meg. Miután az adott korszakban a nomád birodalmakat török nyelvű népek hozták létre és működtették, Árpád magyar törzsszövetségének nomád jellegzetességére elterjedt, hogy török mintákat követ, tehát törökös nép. Ez azért helytelen, mert egy nyelvi terminus a nomád fogalommal keveredik. Ez olyan képtelenség, mintha azt állítanánk, hogy a magyar nép 1948 és 1990 között orosz lett volna vagy esetleg oroszul beszélt volna, ugyanis a szovjet-rendszer, ami egy komplex gazdasági-társadalmi és politikai szisztéma Magyarországon is bevezetésre került és a szovjet-rendszer kialakításában és működésben az oroszok domináltak.

Vámbéry őstörténeti koncepciójának lényege, hogy az ugor-török népesség a hun és avar vándorlással került a Kárpát-medencébe és az ugor elem beszélt a finnugor nyelvet. Árpád népe ezzel szemben török volt és a Kárpát-medencében Árpád magyarjai váltottak nyelvet. Vámbéry halálát követően azonban az az álláspont kerekedett felül, hogy a magyarság kialakulása a Volga vidéken és a kelet-európai steppén ment végbe az 5-9. században és Árpád magyarjainak domináns nyelve a finnugor eredetű

magyar volt, amit jelentős török hatás ért (vö. Fodor 1975, 2009; Róna-Tas 1986; Kristó-Makk 2001).

Ugyanakkor különböző formákban újra felmerül, hogy a finnugor nyelvű magyarok már a 9. század vége előtt beköltöztek a Kárpát-medencébe. László Gyula széles körben ismert kettős honfoglalás elmélete a későavarokhoz kötötte jelentős magyar népesség beköltözését 680 táján (László 1978). De újabban Szőke Béla Miklós vetette fel, hogy a magyarság már a 9. század második felétől jelen lett volna a Duna-Tisza közén (Szőke *A Kárpát-medence*). Tehát Vámbéry ötlete, hogy a finnugor magyarság már 895 előtt költözött volna a Kárpát-medencébe újra felmerül, azonban jelen ismereteink alapján ezt sem igazolni sem cáfolni nem tudjuk.

Érdekes módon Vámbéry antitézise is feltűnt a szakirodalomban. E mögött az van, hogy a Volga-vidékről a magyarságot csak a 830-as években a Fekete-tengerhez költöző elmélet azzal a nehézséggel szembesült, hogy a török nyelvi elemek átvételére nagyon szűk az időkeret, azaz mintegy 60 év. Így Kristó Gyula majd őt követve a régész Türk Attila hangsúlyozta, hogy a magyar nyelv török jövevényszavainak a többségét a Kárpát-medencében vetjük át a honfoglalást megelőző avaroktól, akiket török nyelvűeknek véltek. Ilyen módon egyértelmű, hogy Árpád magyarjai finnugor nyelvűek voltak.

A Kárpát-medencében formálódó magyarság két további ma is aktuális kérdését vetette fel Vámbéry. A szláv nyelvű népesség megjelenését az avar időszakra tette, így már ekkor elkezdődtek a magyar-

szláv nyelvi kapcsolatok. A szláv jövevényszavak szókincsének érdekes tanulságai vannak a kereszténység felvétele és az új típusú állam kialakulása kapcsán. A magyar nyelv korai török jövevényszavak és a korai szláv jövevényszavak szókincsé tanúságainak modern összevetése történeti szempontból sürgető feladat lenne.

Vámbéry a magyarok számát, akik Árpáddal érkeztek kb. 30 ezerre becsülte, a Kárpát-medence lakosságát pedig 3-400 ezer főre. Ezek többsége, mintegy 80% szláv és 20% avar, amely urál-altaji nyelvű. Miután Árpád magyarjai török nyelvűek, az avarok nyelvét nevezik el magyarnak, amelybe Árpád népének török nyelve beolvad nyelvcsere által (Vámbéry 2003: 228, 231, 246). Kristó Gyula utolsó összefoglalásában 100 ezerre tette honfoglalók létszámát és 150-250 ezerre a Kárpát-medence lakosságát a honfoglalás előtt, tehát az arányszám: 1:1,5-2,5 (Kristó-Makk 2001: 92).

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Vámbéry korai magyar őstörténettel foglalkozó munkáit ma is érdemes újraolvasni, ugyanis az általa felvetett kérdések közül több ma is aktuális, és néhány kérdésre ma is érdemes megfogadni Vámbéry válaszait. A nyelvi és etnikai különbségtétel ma is alapvető, a szlávok szerepének újraértékelésére is szükség van.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bálint Cs. (2006) Az ethnosz a kora középkorban: *Századok* 140, 277-347.

Bálint Cs. (2008) Genetika és (magyar) őstörténet: a közös kutatás kezdeténél: *Magyar Tudomány* 169:(10), 1166-1169.

Bakró-Nagy M. (én.) Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa: http://www.btk.mta.hu/images/08_Bakr%C3%B3_Nagy_Marianne.pdf (letöltve: 2014. március 26.)

Deér J. (1938) *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest.

Dobrovits M. (2003) Utószó: Vámbéry Á. *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Dunaszerdahely, 371-393.

Fodor I. (1975) *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*, Budapest / angol fordítása: *In Search of a New Homeland*, Budapest, 1982 / német fordítása: *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapest, 1982.

Fodor I. (2009) *Őstörténetünk és honfoglalás*, Budapest.

Györffy Gy. (1948) *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Budapest.

Györffy Gy. (1993) *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Régi kérdések – új válaszok, Budapest.

Hunyadi Gy. (2001) A nemzeti karakter talányos pszichológiája: *Nemzet-karakterológiák*, Budapest, 7-50.

Kristó Gy.-Makk F. (2001) *A kilencedik és tizedik század története*. Magyar Századok, Budapest.

László Gy. (1978) *Kettős honfoglalás*, Budapest.

Pusztay J. (1977) *Az „ugor-török háború” után*. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből, Budapest.

Róna-Tas A. (1996) *A honfoglaló magyar nép*, Budapest.

Sinkovics B. (2002) Vámbéry és a magyar-török rokonság: *Acta Historica* CXII, Szeged, 89-98.

Szőke B. M. (én.) A Kárpát-medence a Karoling korban és a magyar honfoglalás: http://www.btk.mta.hu/images/02_Sz%C5%91ke_B%C3%A9la_Mikl%C3%B3s-ujabb.pdf (letöltve: 2014. március 26.)

Szűcs J. (1984) *Nemzet és történelem*, Budapest.

Szűcs J. (1997) *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Szerk. Zimonyi I. Budapest.

Vámbéry Á. (2003) *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Dunaszerdahely.

Vámbéry Á. (1914) *A magyarság bölcsőjénél*, Budapest.

Vásáry I. (2008) Vámbéry és a magyar őstörténet: Vásáry I. *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*, Budapest, 191-196.

Sárközy Miklós

A Vámbéry családi archívum
újralfedezése
az Egyesült Államokban
(Előzetes jelentés)

I.

Vámbéry Ármin öröksége, összetett személyisége számos tanulmány és tudományos vita tárgya volt a múltban. Ami műveit és gondolatvilágát illeti, jól ismertek a vele kapcsolatos hosszadalmas viták munkássága színvonaláról és azok későbbi hatásá-

ról. Ugyanakkor az is tény, hogy Vámbéry kiterjedt munkássága miatt a vele kapcsolatos vélemények, értékelések csak műveinek egy bizonyos hányadára terjednek ki. Sok munkája ma is jól ismert és közköz-
zen forog, leginkább turkológiai, magyar őstörténeti és közel-keleti politikai kérdésekkel kapcsolatos mű-
vei tartoznak ide, nem is beszélve egyéb könnyedebb stílusban megírt, szélesebb nagyközönségnek szánt népszerűsítő munkáiról.

Ezzel együtt azonban Vámbéry Ármin munkás-
ságának nem csekély része, számos tanulmánya, levelezése még nem teljesen ismert, nagy részük publikálatlan és e tény számottevő hiányosságot, olykor pedig zavart okoz a Vámbéry-kutatások több területén. Amint az a Vámbéry-kutatók számára jól ismert, az idős tudós élete végéig élénken követte kora eseményeit és azonnal reagált minden fontos új fejleményre. Az a tény, hogy az agg Vámbéry Ármin intenzív levelezést folytatott élete végéig külföldi lapokkal és a tudományos élet szereplőivel annak az adatnak a fényében válik egészen nyilvánvalóvá, hogy a nagybeteg Vámbéry halála előtt egy nappal is három levelet diktált közel-keleti témákban, melyek elhunytának napján, 1913 szeptember 15-én jelentek meg (Alder-Dalby 1979: 484-485)¹.

¹ Napi szinten számos levelet írni a korabeli tudományos tevékenység része volt. Edward Granville Browne (1862-1926), a híres brit orientalista naponta legalább tíz levelet is írt tudományos kérdésekben (Dr. Stephen Lambden szíves közlése).

Vámbéry életművének jobban ismert részei így tehát erősen meghatározták megítélését és ez kihatással volt személyes levelezése megítélésének kérdésére is. Mindezek mellett azonban még egy, nem elhanyagolható tényezőre kell felhívunk a figyelmet, amely nem szerencsés módon járult hozzá Vámbéry alighanem kiterjedt levelezésének megismeréséhez. Ez a kevésbé szerencsés tényező szorosan kötődik a Vámbéry család huszadik századi viszontagságos történetéhez.

Egy jól megőrzött tudományos, illetve magánlevelezés fennmaradása felbecsülhetetlen egy tudományos életmű vizsgálata, későbbi értékelése esetében. Itt elég, ha csak Goldziher Ignác csodálatosan megmaradt és ma már digitális formában mindenki számára hozzáférhető, tudományos levelezésére gondolunk, mely több mint tizenháromezer tételt számlál. Ez a gyűjtemény nemrég vált mindenki számára kutathatóvá a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye munkatársainak jóvoltából, komoly nemzetközi elismerést váltva ki. Vámbéry esetében sajnos nincs ilyen szerencséje az utókor-nak, mely annak fényében különös fájdalmas, hogy Vámbéry Ármin halálát követően családja Vámbéry keleti kéziratait és egyéb könyveit átadta az MTA Akadémiai Könyvtár számára 1913-ban. Levelezése azonban – fájdalom – nem vált közkinccsé. Jelzésértékű, hogy az épen fennmaradt Goldziher levelezésben nem kevesebb mint 71 Vámbérytól származó levél ismert. Ezek alapján sejthető, hogy Vámbéry igen aktív levelező volt, aki szívesen és

gyakran levelezett, így a hozzáérkező levelek száma sem lehetett csekély².

Amint az ismert, Vámbéry Ármin egyetlen törvényes gyermeke, Vámbéry Rusztem – aki a Horthy kor vezető ellenzéki személyisége és markáns kritikusa volt – 1938-ban kényszer hatására elmenekült Magyarországról, amikor az Anschluss után cikket jelentetett meg Hitler ellen. Afelől nem lehetnek kétségeink, hogy Vámbéry Ármin magánlevelezése annak minden tudományos és nem tudományos részleteivel fia, Vámbéry Rusztem tulajdonába került 1913 után és egyben át is került Vámbéry Rusztem budai villájába. 1938 nyarán, amikor Vámbéry Rusztem és neje, Vámosy Olga el kényszerültek hagyni Magyarországot, ezen esemény budai villájuk és más ingó és ingatlan vagyonuk felszámolását jelentette Magyarországon.

A Vámbéry levelezés nagy részének eltűnése, szétszóródása vélhetően ehhez a mozzanathoz kapcsolódik, amikor a budai Orom utcai Vámbéry villa kikerült a család kezéből és a költözés sem zajlott vélhetően nyugalmasan, bár ez utóbbi pontos részleteit nem ismerjük.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján, Vámbéry Ármin családi tulajdonban maradt levelezése négy részre osztható a későbbi sorsukat illetően. Bizonyosak vagyunk afelől, hogy a családi dokumentumok egy része, melyekbe Vámbéry Ármin hagyatékának

² A Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye által 2013-ban készített Vámbéry honlap részletesen tárgyalja Vámbéry és Goldziher viszonyát: <http://vambery.mtak.hu/hu/06.htm>

részletei is beletartoznak, az 1945 előtt a budai várnegyedben található brit nagykövetségre kerültek, melynek épületét a budai várnegyed ostroma során elpusztították. Az idekerült Vámbéry hagyatéki anyagok későbbi sorsáról jelenleg nem rendelkezünk ismeretekkel.

A családi hagyaték egy másik része bizonyosan a költözés és a zavaros viszonyok áldozatául esett 1938-1945 között. Bár erre nincsenek bizonyékaink, de az állandó mozgatus, szállítás, szétválasztás és a kevésbé szerencsés politikai viszonyok vélhetően tettek kárt a levelezésben mennyiségi és minőségi téren. Az is elképzelhető hogy e forráscsoport egy része abba a new yorki könyvtárba került, ahol Vámbéry Ármin számos könyve került Vámbéry Rusztem döntése folytán 1938 után.

A Vámbéry levelezés egy komolyabb része, több mint hetven levél, még Vámbéry Ármin halála körül visszakerült Londonba, a British Foreign Office iratárába. Ezek a dokumentumok főleg brit politikusok, külügyminiszterhelyettesek (Under-Secretary) Vámbéryhoz írt leveleit foglalják magukba. A visszaküldés még egy Vámbéry Ármin életében történt megegyezés része volt, mely egy anyagi nézeteltérés miatt bontakozott ki. Vámbéry Ármin felvetette levelei nyilvánosságra hozásának lehetőségét a vita hevében. Miután sikerült az anyagi kérdésekre Vámbéry meglegedésére megoldást találni, az egyezés értelmében Vámbéry visszaküldött több mint hetven iratot a Foreign Office-ba, melyek most már szabadon kutathatóak (Alder-Dalby 1979: 460-461).

Emellett azonban van egy negyedik elkülöníthető iratcsoport is, mely a kivándorló Vámbéry család birtokában maradt és ezidáig nem volt ismeretes³.

A VÁMBÉRY CSALÁDI ARCHÍVUM FENNMARADÁSA ÉS FELFEDEZÉSE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

E negyedik forráscsoport Magyarországról Amerikába kerülésének körülményei nem világosak. Adatok hiányában kézenfekvőnek tűnik az a következtetés, hogy Vámbéry Ruzstem és felesége távoztakor vitte magával ezeket az iratokat előbb Angliába, majd pedig az Amerikai Egyesült Államokba. Korlátozott mennyiségű bizonyítékunk van rá, hogy Vámbéry Ruzstem egyes dokumentumokat ekkor 1939-ben a British Museumnak adott át. Köztük volt például apja közép-ázsiai utinaplója, mely később a British Library-ba került át az 1960-as években. Ezzel együtt – az utólagos rekonstrukció alapján – a kivitt család archívum nagy része nem maradt Angliában, hanem továbbvitték az Egyesült Államokba (Alder-Dalby 1979: 468-473, 495-497).

Vámbéry Ruzstem 1948-ban elhunyt New Yorkban és ezt követően hagyatéka özvegye és fia, Vámbéry Róbert tulajdonába került. Korábbi tanulmányunkban utaltunk Vámbéry Róbert életpályájára, melynek lényege abban áll, hogy egy rövid és sikeres németországi librettista és művészeti vezetői karrier

³ Vámbéry Ármín leszármazottaihoz lásd: Sárközy 2013: 161-177; Alder-Dalby 495-497.

után életének csaknem hat évtizedét szinte a teljes ismeretlenségben élte le Vámbéry Ármin unokája a californiai Los Angelesben és La Jollaban, 1999-ben bekövetkezett haláláig. A Magyarországot a numerus clausus diszkriminatív törvénye miatt elhagyó Vámbéry Róbert⁴ élete teljes feledésbe merült, és ez a Vámbéry kutatások szempontjából is okozott károkat. Vámbéry Róbertnek hosszú élet adatott meg, de tudomásunk szerint magyar kutató sosem kereste fel Vámbéry Ármin unokáját. Egyedül az 1979-ben publikált Alder-Dalby-féle angol nyelvű Vámbéry Ármin életrajz szerzői fordultak Vámbéry Róberthez és kaptak tőle jelentős segítséget könyvükhöz. Csak sajnálni lehet a tényt, hogy senki sem vette a fáradságot honi orientalistáink, történészeink vagy az emigrációs értelmiségi körök közül 1948 és 1999 között, hogy – a kedvezőtlen politikai viszonyok dacára – utánaeredjen az Amerikába emigrált Vámbéry családnak és őket megszólaltassa, esetleg együttműködésre biztassa Vámbéry Ármin ügyében. (Vámbéry Róberttel kapcsolatban lásd. Sárközy 2013: 173-174)

Mindennek sajnálatos következménye az, hogy a Vámbéry családi hagyaték nem került haza, hanem egy amerikai Brecht kutató, Dr. John Fuegi örökölte meg. Fuegi hosszú éveken keresztül foglalkozott Bertolt Brecht és az 1933 előtti berlini művészvilág kérdéseivel. Kapcsolata is emiatt alakult ki a Vámbéry családdal, hiszen Fuegi 1995 táján fedezte fel, hogy egyvalaki még él abból a csoportból, akik több mint

⁴ Erre vonatkozóan lásd Vámbéry Róbert gimnáziumi osztálytársa, Kürti Miklós, a híres fizikus interjút (Fizikai Szemle 1991: 168)

hat évtizeddel korábban Brecht körül csoportosultak Berlinben, és ez a személy pedig nem más, mint Vámbéry Róbert volt. Fuegi saját elmondása szerint közeli munkakapcsolatba került Vámbéry Róberttel, aki eddigre már magányos idős özvegyemberként élt La Jolla-ban. Vámbéry Róbert fontos és hasznos információforrásnak bizonyult számára, aki számos információval, egyben dokumentummal segítette Fuegi kutatásait. Nem kevés, Brechttel kapcsolatos dokumentumot Vámbéry Fueginek is ajándékozott. Mivel Vámbéry Róbertnek nem voltak leszármazottai, és közelebbi oldalági rokonai sem, emiatt végrendeletében Fuegit jelölte meg örökösének. Fuegi elmondása szerint alaposan meglepődött, amikor a megkapott iratok között nem csupán a két világháború között berlini művészvilág iratait, hanem a brit királyi család és prominens brit politikusok leveleit, valamint a két világháború közötti magyar politikai életre vonatkozó iratokat is sikerült felfedeznie. Fuegi ugyanis – saját szavai szerint – korábban nem ismerte a Vámbéry család három generációjának történetét, és a levéltár előkerüléséig nem ismerte Vámbéry Róbert családi hátterét, illusztris felmenőit sem. John Fuegi 1999-ben személyesen szórta Vámbéry Róbert hamvait a Csendes-óceánba, és egyben Vámbéry Róbert örököseként az ő tulajdonába került az egész Vámbéry családi hagyatéék.

Jelen sorok írójának a közelmúltban sikerült kapcsolatba lépnie Dr. Fuegivel, aki személyes kéresemre kiválogatta és rendelkezésemre valamint az MTA Kelet Gyűjtemény rendelkezésére bocsájtotta

a tulajdonában levő Vámbéry archívum Vámbéry Árminhoz kapcsolódó iratainak jelentős részét, nagy segítséget nyújtva a honi orientalistikának. A teljes archívumról ezzel együtt nem lehet nyilatkozni, mivel ez továbbra is Dr. Fuegi birtokában van, beleértve Vámbéry Ruzstem és Vámbéry Róbert iratait is. Mivel jelen sorok írójának nem sikerült hozzáférnie a teljes archívumhoz, emiatt eme írásomban nem tudok kitérni a teljes archívum kérdésére, annak összetételére. Hangsúlyozni kell, hogy kutatásaim kezdeti fázisukban vannak és számos pont még tisztázásra szorul az amerikai Vámbéry levéltár kérdésében.

Arra vonatkozóan két bizonyíték is lehet, hogy a visszakerült iratokon kívül még maradhattak egyéb, Vámbéry Árminhoz kapcsolódó iratok az Egyesült Államokban. Egyfelől hiányzik az iratok közül például ‘Abd al-Bahā bahá’í vallási vezető perzsa levele, melyet 1928-ban Vámbéry Ruzstem még megmutatathatott Martha Root bahá’í misszionáriusnőnek budai lakásában⁵.

Másfelől Dr Fuegi maga is sejtetni vélte egyik levelében, hogy a nemrég megküldött iratok mellett még lehetnek egyéb, Vámbéry Árminhoz kötődő és még át nem adott levelek is e gyűjteményben. Ez utóbbi kategóriába nem számítanánk a Vámbéry Ruzstem és Vámbéry Róberthez kapcsolódó dokumentumokat, melyeket – kompetencia híján – nem célunk vizsgálni mostani tanulmányunkban.

Jelen sorok írója itt szeretné kifejezni háláját Dr. John Fueginek a Vámbéry családi archívum

⁵ Vámbéry Ármin bahá’í kapcsolataihoz lásd: Sárközy 2012 és 2014.

megismertetése terén mutatott önzetlen segítségért, mely lehetővé tette számos eddig nem ismert Vámbéry Árminhoz kötődő dokumentum közlését és tudományos vizsgálatát.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A DOKUMENTUMOKRÓL

A jelenleg megismert dokumentumok (illetve azok másolatai) kapcsán szükséges leszögezni néhány fontos tényt. Jelenleg összesen 76 önálló dokumentumot ismerünk az amerikai Vámbéry családi levéltárból, ezeket tartalmuk szerint az alábbi alcsoportokra oszthatjuk: 1.) Családi fotók, családi vonatkozású illusztrációk (13 dokumentum, számos közülük már ismert más kiadványokból). 2.) Családi levelek (2 dokumentum) 3.) Neves brit politikusok, a brit királyi család tagjainak és titkárainak levelei (37 dokumentum). 4.) Indiai muszlimok Vámbéry Árminhoz írt levelei (5 dokumentum) 5.) A brit Foreign Office Vámbéry Árminhoz írt levelei (3 dokumentum). 6.) Egyéb dokumentumok, a különböző levelek és dokumentumok átadásáról szóló elismervények, hivatali levelek Vámbéry Rusztem és Vámbéry Róbert nevében (16 dokumentum).

Az a kérdés még nyitott, hogy – bár közel sem ismeretes a teljes családi archívum – miért maradtak ezek a dokumentumok a Vámbéry család birtokában és miért nem hozták nyilvánosságra ezeket korábban akár Vámbéry Ármin halálát követően, akár később? Bár Vámbéry Rusztem apja kézirateit és számos ke-

leti tárgyú könyvét az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményének ajándékozta, úgy tűnik, szándékosan ragaszkodott jónéhány dokumentumhoz (igaz, Goldziher Ignác levelezése sem rögtön 1921-es halálát követően került köztulajdonba). Ennek – véleményünk szerint – különböző okai lehettek.

Bizonyos leveleknek komoly politikai és bizalmas jellegük van, melyek Vámbéry Ármin és a brit Foreign Office kapcsolataira világítanak rá, ezek közzététele alighanem politikai következményekkel járt volna. Más levelek kevesebb politikai tartalommal rendelkeznek, de szintén jeles brit notabilitások (Balfour, Curzon, Randolph Churchill), illetve a birt uralkodóház tagjai írták őket. Mindezek publikálása szintén okozhatott volna problémákat politikai, diplomáciai téren a huszadik század első évtizedeiben. Egyéb dokumentumoknak mélyen személyes, családi hátterük van, mely tény indokolhatja visszatartásukat (mint például a nagybeteg Vámbéry Ármin német nyelvű levele fiához, Rusztemhez két nappal halála előtt, melyben egészségi állapota gyors hanyatlásáról ír). Bizonyos levelek esetében nem zárhatjuk ki a presztízst sem, a levelek írói és tartalma, a levélhez köthető esemény jelentősége szintén fontos tényező volt, mely a Vámbéry családot a dokumentum megtartására ösztönözte. Másfelől, ismert, hogy Vámbéry Rusztem is kötődött brit politikai körökhöz és e téren folytatta apja britbarát politikai felfogását, talán emiatt sem akart lemondani az általa oly sokat bírált Horthy korban e levelekről. Később, 1948 után pedig Vámbéry Róbert elszigeteltsége (1925-ben el-

hagyta Magyarországot és huzamosabb időre sosem tért vissza), és magyarországi ismeretlensége sem segítette elő az archívum közzétételét.

Az archívumban található levelek túlnyomó része angol nyelvű, kisebb részben német, francia és magyar nyelvű dokumentumok is szerepelnek benne. Érdekes módon teljesen hiányoznak az oszmán török, perzsa vagy egyéb keleti nyelveken írt levelek (bár a teljes archívum megismerése még várat magára). A legtöbb dokumentum kézzel írt és jól olvasható. Emellett a gyűjtemény néhány írógéppel készült dokumentumot és táviratot is tartalmaz.

Megjegyzendő, hogy néhány most előkerült levelet Alder-Dalby is idéz vagy megemlíti az 1979-en megjelent Vámbéry-életrajzban, de egyetlen dokumentumot sem mutat be, nem adják meg a provenienciájukat. Úgy tűnik, hogy az életrajz szerzői hozzáférhettek egyes dokumentumokhoz, bár semmit sem árulnak el ezek körülményeiről. Vélhetően Vámbéry Róbert engedte meg a hozzáférést a családi archívum egyes irataihoz a két brit kutató számára, de úgy tűnik, hogy a dokumentumok zöme zárva maradt előlük.

II.

A DOKUMENTUMOK

Alábbi válogatásunkban néhány, főleg személyes dokumentumot választottunk ki a Vámbéry családi archívumból, korántsem reprezentálva a gyűjtemény egészét. Az amerikai archívummal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy még kutatásunk kezdetén állunk és további jelentős lépések szükségesek az egész gyűjtemény megismeréséhez.

1. V. György angol király távirata Vámbéry Rusztemhez, 1913 szeptember 15. (1. kép)

'The Queen and I much regret to hear from you of the death of your distinguished father professor Arminius Vambéry and we offer you our heartfelt sympathy in your loss, George r (rex) i (imperator)

"A királyné és én nagy fájdalommal értesülünk az Ön kiváló atyjának, Vámbéry professzornak az elhunytáról és őszintén együttérzünk Önnel veszteségében, György király és császár"

Ezt a gyásztáviratot V. György Nagy Britannia királya és India császára (1910-1936) és felesége Teck Mary küldte Vámbéry Rusztemnek apja halálát követően. Amint az ismeretes, a Vámbéry családot szoros szálak fűzték a brit királyi családhoz hosszú évtizede-

ken keresztül. V. György még walesi hercegként lett Vámbéry idősebb fiúunokájának, Vámbéry Györgynek a keresztapja és egyben névadója 1905-ben. Más, a családi archívumból előkerült dokumentumok pedig a részben magyar származású Teck Mary, V. György felesége és Vámbéry bizalmas viszonyára utalnak. Több levél került elő VII. Edvárd angol uralkodó titkársága nevében is Vámbérynek címezve a mostani gyűjteményből.

2. Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg magyar nyelvű gyásztávirata Vámbéry Rusztemnek, 1913 szeptember 15 után. (2. kép)

'Itt a távoli hegyek közt csak most értesülök édes atyjának elhunytáról, fogadja igaz benső részvétemet. József főherceg'.

Amennyire jóban volt Vámbéry brit konzervatív politikai és arisztokrata körökkel, annyira ellentmondásos és feszült viszonyt ápolt a gyakran általa avítt-nak és maradinak titulált magyar arisztokráciával. A fenti távirat azonban ezt a képet részben árnyalja.

Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg (1872-1963) kora meghatározó politikusa, az un. magyar Habsburgok ágának a feje volt közel hat évtizeden keresztül. József nádor unokája sokszínű személyiség volt, kiváló katona és ellentmondásos politikus, műpártoló, amatőr magyar költő, valamint a Magyar Tudományos Akadémia elnöke a első világháború után, utolsó éveit bajorországi emigrációban

töltötte. Vámbéryvel való kapcsolata közelebbről nem ismert, de e gyásztáviratban a hivatalos respekt mellett némi emberi szimpátia is tettenérhető.

József Ágost apja, Habsburg József Ferenc főherceg (1833-1905) volt Nāser al-Dīn Šāh perzsa uralkodó hivatalos vendéglátója 1889-ben Budapesten, mely eseménysorozaton tolmácsként Vámbéry is aktív szerepet játszott (Sárközy 2010: 113-164), ám ettől függetlenül is bőven akadt hivatalos körökben alkalom Vámbéry és a Habsburgok érintkezésére. Vámbéry minden, az arisztokratákkal kapcsolatos aggálya ellenére a Monarchia elszánt támogatója volt és nem értett egyet a nemzetiségi mozgalmakkal sem (Alder-Dalby 1979: 485-486). A gyásztáviratot a főherceg Vámbéry halálát követően néhány napos késéssel Arad megyei birtokáról, Honctőről postázta.

3. Vámbéry Ármin egyik utolsó kézzel írt levele, melyet fiának Rusztemek írt németül hanyatló egészségi állapotáról halála előtt két nappal. 1913 szeptember 13. (3. kép)

Ez a drámai hangú levél talán Vámbéry utolsó saját kézzel írt leveleinek egyike. Vámbéry Ármin halálát szívkoszorúér elmeszesedés okozta, melynek lefolyása gyors és tulajdonképpen váratlan volt, hiszen 1913 nyarán Vámbéry szokása szerint elutazott a tirol-i Mühlbachba nyaralni feleségével és akkor semmilyen komolyabb betegség nem mutatkozott rajta. Betegsége elhatalmasodása és ágynak esése 1913 szeptemberében következett be.

A levél másik érdekessége, hogy németül íródott, mely Vámbéry élete végén is széles körben használt nyelv maradt még a budapesti polgárság köreibben, dacára a korban már felgyorsuló magyar nyelvi asszimilációnak. Mindezt, a német nyelv használatát, a családi archívumban szereplő több személyes tárgyú Vámbéry Ármin-levél is alátámasztja.

'Mein lieber Sohn! Mir geht es sehr schlecht. Ich habe schon wieder die ganze Nacht gelitten und kein Auge zugemacht. Gestern habe ich zwei Pulver genommen, tagsüber hatte ich so ziemlich Ruhe, aber um so schrecklicher war die Nacht. Ich bin nahe der Verzweiflung. Berichte dies dem Doktor.

Dein unglücklicher

Vater

13/IX'

'Drága fiam! Nagyon rosszul érzem magamat. Már megint egész éjjel szenvedtem és nem hunytam le a szememet. Tegnap bevettem két adag port, napközben így elég nyugalom volt, de annál szörnyűbb volt az éjszaka. Közel állok a kétségbeeséshez. Értesítsd erről az orvost.

A te szerencsétlen apád

13/IX.'

A levelet kézhez kapva Vámbéry Rusztem a következő két napot atyja lakásán töltötte. Vámbéry Ármin csendben hunyt el 1913 szeptember 15-én hajnalban (Alder-Dalby 1979: 484).

4. A brit Foreign Office levele Vámbéryhez Viktória királynő elhunyt alkalmából, 1901 január 28.

(4-5. kép)

Alder-Dalby monográfiája szerint ' *Vámbéry egyetlen (VII. Edvárdnak) írt levele sem maradt fent és a király halála után Vámbérynek erősen javasolták, hogy semmisítse meg vagy küldje vissza azokat a leveleket, melyeket királyi barátjától kapott. Számos levél ugyanis személyes vagy családi kérdéseket érintett – hogy mennyire személyeseket, ez nem ismeretes.*' (Alder-Dalby 1979: 327)

Mindezzel együtt, azonban, úgy látszik, hogy Vámbéry Ármin és családja számos levelet őrzött meg, melyeket VII. Edvárd titkársága írt Vámbéry Árminnak. Itt ismét lehetséges, hogy az angol nyelvű Vámbéry monográfia szerzői nem ismerték meg az egész családi archívumot, amikor megkeresték Vámbéry Róbertet, mintegy harmincöt éve.

A családi archívumban több levél léte utal Vámbéry Ármin és VII. Edvárd szoros baráti kapcsolatára. E levelek nagy száma rendszeres levélkontakust sejtet a két személy között.

Az alábbi rövid levelet Sir Thomas Sanderson (1841-1923), külügyminiszter-helyettes írta (Hamilton 2011: 81-110). Róla ismert, hogy számos esetben hallgatott Vámbéry tanácsaira ázsiai politikai kérdésekben. A levél udvariasan megköszöni Vámbéry feltételezett sorait, melyben a magyar orientalista kifejezte részvétét VII. Edvárdnak, az 1901 január 22-én elhunyt Viktória brit királynő és indiai

császárnő (1837-1901) halála fölött, egyben gratulált királyi barátjának trónralépés alkalmából⁶.

'My dear Sir

I duly forwarded your letter to the King's Private Secretary, Sir Francis Knollys, who submitted it to his Majesty.

The King desires that his best thanks may be returned to you for your kind expression of sympathy on the loss which he and the nation have witnessed and of your good wishes towards himself. Believe me,

Yours Sincerely

TA Sanderson

Professor A Vambéry'

'Tisztelt Uram,

Rendben továbbítottam levelét a Király magántitkárának, Sir Francis Knollysnek, aki azt átnyújtotta Őfelségének.

A király szeretné viszonzni az Ön legjobb kívánságait szimpátiájának kedves kifejezéséért azon veszteség felett, melynek az uralkodó és a nemzet tanúja volt, valamint a királynak küldött jókívánságaiért.

Bizalommal,

Szívélyes üdvözléssel

TA Sanderson

Professzor Vambéry A. (számára)'

⁶ Sandersont és fontos szerepét többször is említi Alder-Dalby a Vambéry és a Foreign Office közti anyagi vitákban (Alder-Dalby 1979: 420-427, 444-446).

5. Arthur Davidson, VII. Edvárd magánkölttségvesztésének kezelője és helyettes magántitkárának levele Vámbéry Árminhoz, 1907. Július 23.

(6-7. kép)

Vámbéry hosszú élete során rendszeresen fellépett magyar érdekekért külföldön, mind Angliában, mind az Oszmán Birodalomban. Eme lokálpatrióta mentalitását tükrözi az alábbi levél is. A levelet VII. Edvárd titkársága küldte Vámbérynek, hogy megköszönje Vámbéry vélelmezett segítségét Tornai Gyula (1861-1928) magyar festőművész képeinek londoni kiállításában.

Tornai Gyula igazi orientalista érdeklődésű magyar művész volt, aki karrierje során beutazta az iszlám világ több részét, de járt Japánban, Indiában is. Képei mellett gyakorta kiállította a helyszínen gyűjtött iparművészeti tárgyait is. Ismereteink szerint Tornai 1905-ben utazott Japánba és Indiába és minden valószínűség szerint az ekkor készült festményeit állította ki Londonban.

Ezidáig nem volt ismert Vámbéry szerepe Tornai karrierjének egyengetésében, a családi levélgyűjteményben azonban több erre utaló dokumentum is található. Vámbéry támogatott más magyar művészeket is angliai karrierjükben. Arányi Jelly és Arányi Adila hegedűművészek (akik rokonságban is álltak Vámbéryvel, felesége unokahúgai voltak) ugyancsak Vámbéry közbenjárásának köszönhetően léphettek fel gyerekként VII. Edvárd udvarában 1909-ben (Alder-Dalby 1979: 468-469). A levél tanulsága szerint mind a brit

uralkodó, mind testvére, Viktóra hercegnő megtekintette Tornai Gyula londoni kiállítását.

'Dear Professor Vambéry

I write you to let you know that HM King has been to see M. Tornai's pictures of Burmah and Japan and was very much pleased with them.

His Majesty bought one of the pictures.

Princess Victoria has been to see them and admired them very much.

I thought you might like to know this.

With Kindest remembrances.

I remain

Yours sincerely

Arthur Davidson'

'Tisztelt Vámbéry Professzor

Azért írok Önnek, hogy tudassam Önnel, Őfelsége, a Király megtekintette Tornai úr burmai és japán festményeit és a képek nagyon tetszettek neki.

Őfelsége megvásárolta az egyik képet.

Viktória hercegnő is látta és nagyon megcsodálta a képeket.

Úgy gondoltam, hogy ön szeretné ezt a hírt tudni.

A legkedvesebb emlékekkel

Maradok

Szívélyes üdvözlettel

Arthur Davidson'

III.

ÖSSZEGZÉS

Amint korábban említettük, kutatásaink éppenhogya csak elkezdődtek a nemrég előkerült Vámbéry családi archívummal kapcsolatban. Az eddig előkerült iratokat óvatossággal kell kezelni, ezzel együtt a legtöbb dokumentum segítséget nyújt a kutatásnak, hogy jobban feltérképezzük Vámbéry Ármin amúgy meglehetősen összetett személyiségének brit kapcsolatait és ezen keresztül Vámbéry pozícióját a korabeli brit társadalomban. Mivel a levelek többségét Vámbéryhez írták és nem Vámbéry Ármin írta, ez a tény nagyban megkönnyíti a Vámbéry Árminról a korabeli brit viktoriánus és posztviktoriánus társadalomban élő koncepciók, nézetek vizsgálatát is.

Véleményünk szerint az újonnan előkerült dokumentumok nem változtatják meg ismereteinket Vámbéry Árminról, de árnyalják és gazdagítják, új adatokkal látják el azt. Ismét le kell szögeznünk, hogy Vámbéry Árminnal kapcsolatban az egyik legkevésbé kutatott és ismert forráscsoport tudományos és magánlevelezése volt. E tény jelentősen emelheti a most felfedezett új forráscsoport értékét.

Mindezekkel együtt azonban a legsürgetőbb feladat a most napvilágra került és kutatatlan iratanyag mielőbbi teljes megismerése, a hiányzó dokumentumok közzététele, mivel csak annak teljes ismere-

tében lehet további komolyabb következtéseket levonni Vámbéry Ármin tudományos és magánlevelezéséről.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Alder, L. & Dalby, R. (1979) *The Dervish of Windsor Castle, The Life of Arminius Vambery*, London

Fizikai Szemle (1991) ... a tehetséget használni kellett (Budapesti beszélgetés Kürti Mikóssal): <http://www.old.kfki.hu/fszemle/archivum/fsz9105/kurt9105.html>

Hamilton, K. Services Rendered (2011) Arminius Vambery and British Diplomacy: *On the Fringes of Diplomacy Influences on British Foreign Policy, 1800–1945* ed. by John Fisher and Antony Best, London, 81-110.

Sárközy M. (2010) Nászer al-Dín perzsa sah útinaplója Magyarországról: Dobrovits M. (ed.) *A Kelet ritka nyugalma*, VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunaszerdahely, 113-164.

Sárközy M. (2012) 'Vámbéry és a bahá'ik': Dobrovits M. (ed.) *Az érett kor ítélete*, IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunájska Streda, 259-286.

Sárközy M. (2013) Vámbéry Ármín felnőttkori családi viszonyai – vázlat a Vámbéry családról: Keller L. (ed.) *Ábrándjaink kora* X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunájska Streda, 161-177.

Sárközy, M. (2104) Arminius Vámbéry and the Baha'i Faith: *Baha'i Studies Review*, Volume 18. (2014), 55-81.

MELLÉKLET⁷

EXP

TÁVIRAT.

Professzor Rustem Vambery
University Budapest

BUDAPEST 42.

16. 16. 16.

SZIGETI LAJOS

Továbbított:

szóban író és más írás, próza, naplók

nap óra perc másodperc

s s s balmoral castle 1034 38 16/9 11.10 m

the queen and i much regret to hear from you of the death
of your distinguished father professor arminius vambery and we
offer you our heartfelt sympathy in your loss george r r 4

A címző által írt rövidítések magyarázata:

D = Nincs
EPT = Világos írás és az érdeklődés
EPK = Világos írás és az érdeklődés
EPKRP = Világos írás és az érdeklődés
TU = Összesírtatás

PD = Társasági üzenet
PCD = Világos írás és az érdeklődés
JUP = Világos írás és az érdeklődés
PB = Világos írás és az érdeklődés
PB = Világos írás és az érdeklődés
XP = Világos írás és az érdeklődés

J = Nappal hírlap
TB = Világos írás és az érdeklődés
EPK = Világos írás és az érdeklődés
EPKRP = Világos írás és az érdeklődés
TU = Összesírtatás

1. kép

⁷ A mellékletben szereplő levélmásolatok Dr. John Fuegi szívessége révén kerülhettek közlésre.

Mein lieber Sohn! Mir gehtes
sehr schlecht. Ich habe schon
wieder die ganze Nacht gelot
sen und kein Auge zugemacht,
deshalb habe ich zwei Pulver genom
men, das ich hatte ich so zersch
lücke, aber um so schrecklicher
war die Nacht. Ich bin nahe der
Verweiflung. Besuche die,
dem Vater

Dein unglücklicher
Vater.

13
/ 1X

Foreign Office.

January 28. 1901.

My dear Sir,

I duly forwarded your
letter to the King's Private
Secretary, Sir Francis Knollys,
who submitted it to His
Majesty.

The King desires that his
best thanks may be returned

to

to you for your kind expressions
of sympathy in the loss which
he and the nation have sustained
and of your good wishes towards
himself.

Believe me
Yours sincerely
W. Landmesser

Professor A. Vambergy

BUCKINGHAM PALACE

23rd July 1907

Dear Professor Vambery

I write to let

You know that the King
has been to see M. Tornai's
pictures of Burmah &
Japan & was very much

pleased with them.

His Majesty bought
one of the pictures.

Princeps Victoria
has also been to see
them & admired them
very much.

I thought you

would like to know this.

With kindest
remembrances

I remain
Yours sincerely
Arthur Davidson

Felföldi Szabolcs

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS STEIN AURÉL A BRIT BIRODALMI ESZMÉNY SZOLGÁLATÁBAN¹

A 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben Ázsia a *Great Game* (azaz a „Nagy Játzsma”) időszakát élte. A játszma két résztvevője két nagyhatalom: a Brit Birodalom és a cári Oroszország volt. Céljuk a területeik és érdekszférájuk kiterjesztése volt, leginkább egymás rovására. A szintér Közép-Ázsia kis muszlim kánságai, valamint Kína leg-

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

nyugatabbi területei, ahol a gyenge kínai központi kormányzat csupán névleges hatalommal bírt. A két érintett terület neve ekkoriban Orosz-, illetve Kínai-Turkesztán volt (vö. Dabbs 1963; Hopkirk 1984).

A *Great Game* kifejezés szülőatyja a *Dzsungel* könyvével világhírűvé vált angol szerző, Rudyard Kipling, akinek *Kim* című munkájában is megjelenik a történet háttéréül szolgáló nagyhatalmi játszma (lásd: Kipling é.n.).² A Karl Meyer és Shareen Blair Brysac szerzőpárosnak a *Great Game*-ről szóló könyvében, a *Tournament of Shadows*-ban (az „Árnyak játéka”, ahogy a balti német származású orosz diplomata, Karl Robert Nesselrode /1780–1862/ elnevezte ezt a titkos küzdelmet) szerepel az a megállapítás, hogy a „Nagy Játzsma” valójában a későbbi hidegháború viktoriánus prologusa volt, hiszen a küzdelem igazából nem a csatatéren zajlott; nyílt összetűzésekre a két európai nagyhatalom között nem került sor, ellenben a háttérben elképesztő intenzitással folyt az adatgyűjtés, térképezés, a szövetséges rendszerek kiépítése (Meyer–Blair Brysac 2001, XVIII; vö. még: Hopkirk 1992, 5; Kelecsényi 2004, 123).

A kesztyűt az oroszok dobták oda először. Az 1600-ban létrejött Brit Kelet-Indiai Társaság 1770-re az indiai szubkontinens vezető hatalmává vált, egészen 1858-ig, amikor is a szipoj lázadást köve-

² Nem Kipling az egyetlen, akinek a művében háttérként feltűnik a *Great Game*. Meg lehet említeni akár John Masters *Lotus and the wind* („Lótusz és a szél”) című munkáját (Masters 1953 – sajnos magyarul még nem jelent meg) vagy George Macdonald Fraser *Flashman* című könyvsorozatát (Fraser 1969 – ez sem jelent meg magyarul).

tően a Társaságot feloszlatták és Brit-India *Rádzs* lett, azaz a brit korona alá közvetlenül rendelt gyarmat (Lawson 1993; Webster 2009). A britek tehát az 1850-es, 1860-as években leginkább helyzetük megszilárdítására törekedtek az indiai szubkontinensen. Az oroszok viszont a számukra komoly kudarcral végződő krími háborút lezáró párizsi békét (1856) követően komoly gazdasági problémákkal néztek szembe (ennek egyik következménye volt az is, hogy 1867-ben csupán 7,2 millió dollár értékű aranyért az Egyesült Államok javára megváltak Alaszkától). Az oroszok viszont európai nagyhatalmi szerepük megrendülését követően új színterek felé fordultak: a közép-ázsiai térség ekkoriban kisebb-nagyobb – lényegében még középkori viszonyok között élő – kánságok (Híva, Buhara, Szamarkand, Kokand) kezében volt. Szinte törvényszerű lépés volt tehát, hogy az oroszok itt próbáltak meghalászni a zavarosban, majd gyors egymásutánban terjesztették ki hatalmukat ezekre a területekre. (Vö.: Dabbs 1963, 30–65; Zsigmond 2008, 326–336) Az ugyancsak a *Great Game* történetét feldolgozó Peter Hopkirk megállapítása szerint: „Négy évszázadon keresztül az Orosz Birodalom folyamatosan átlagban napi 55 négyzetmérfölddel, azaz évi kb. 20.000 négyzetmérfölddel gyarapodott. A XIX. század elején még 2000 mérföld választotta el a britek és az oroszok ázsiai birodalmait, a század végére ez néhány százra csökkent, a Pamír régióban pedig néhol kevesebb, mint 20 mérföldnyi távolságra.” (Hopkirk 1992, 5; vö.: Kelecsényi 2004, 124) Az orosz katonák alig

titkolt távlati célja idővel egyértelművé vált: kijutást kell találni a déli meleg tengerek irányában.

A briteknek tehát új érzéssel kellett megbarátkozniuk: az északról érkező állandó fenyegetettség érzésével. A határvonalak közeledése pedig mind inkább fokozta a *Great Game*-et, egyre több embert és erőforrást állítva e „hidegháború” szolgálatába. Az oroszok ráadásul igencsak jól játszották ezt a játékot. Az afganisztáni emírt például apró lépésekben, de komoly sikerrel fordították a britek ellen, amelyek messze ható következményei lettek: nemcsak a több ízben is fellángoló afgán–brit háborúk révén, vagy több kémnek tartott brit katonatiszt afganisztáni kivégzése révén is; de jól tudjuk, hogy a magyar régész, Stein Aurél is lényegében azért nem kapott kutatási engedélyt hosszú-hosszú ideig Afganisztánban, mert évtizedekig brit szolgálatban dolgozott (Whitfield 2006, 123–125).

A játszma résztvevői tehát nemcsak a katonák, diplomáták, hivatalnokok köréből kerültek ki, akiknek az „érzékenyebb” területeken pl. India északnyugati vidékein vagy Nyugat-Kínában igen fontos szerepet szántak a hírszerzésben, a dezinformálásban, de szerepet kaptak ebben a vidéken megforduló tudósok, kutatók is. Az angolok például gyakorta alkalmaztak kémfeladatokra indiai írástudókat, úgynevezett *pandit*okat is, akik szabadon jöhettek-mehettek a határokon át, és folyamatosan térképezték fel azokat a területeket, amelyek Brit-India védelme szempontjából kulcsfontosságú vidékeknek számítottak (vö.: Hopkirk 1983).

Hasonló eszközöktől az oroszok sem riadtak persze vissza. Az angolok tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy az 1860-es évektől kezdődően Belső-Ázsia térségeibe többnyire az Orosz Tudományos Akadémia támogatásával kiküldött expedíciók célja a tudományos vizsgálatok mellett ugyancsak a térképezés és az anyaggyűjtés volt. Az első a sorban Nyikolaj Mihajlovics Przsevalszkij volt, aki 1870-től számos expedíciót vezetett Belső-Ázsiába. Przsevalszkij 1876–1877-ben jutott el a Takla-makán sivatag térségébe, valamivel később, 1898-ban Dmitrij Klementz pedig elsőként kutatja Turfán környékét, rengeteg rajzot és fényképet készítve a Turfán környéki rommezőkről, így Kara-Khodzsáról vagy Jarkhotóról. Przsevalszkij támogattotta, Pjotr Kozlov 1907-ben fedezte fel az egykori belső-ázsiai Tangut Birodalom fővárosát, Kara-khotót, a „Fekete várost”. Az őket követő Szergej Oldenburg 1910-ben indult útnak és Kara-sahr, Kucsá, valamint Bezeklik romjait vizsgálta át (Dabbs 1963, 66–116; Hopkirk 1984, 252).

Ennek a hatalmas és összetett játszmának volt azonban két magyar orientalista résztvevője is: Vámbéry Ármin és Stein Aurél; akik – a legkevésbé sem meglepő módon – nem az 1848–49-es szabadságharc leverésében oroszlánrészt vállaló oroszok mellett kapcsolódtak be a küzdelembe.

A 19. század második felében a magyarok zömét rendkívül erős nemzeti érzelmek jellemezték. Ennek az említett két kiváló tudós is gyakorta hangot adott. Az egykori zsidó Wamberger Hermann, azaz Vámbéry Ármin, aki álruhában, sánta dervisnek öl-

tözve járta be Közép-Ázsiát, példátlanul büszke volt magyarságára, magyar öntudatára. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy amikor második magyarként a régi perzsa Akhaimenida-dinasztia szakrális fővárosában, a nagyszerű Perszepoliszban járt, úgy döntött, hogy egy remekbe szabott graffitit hagy a helyszínen, és az egyik ókori építményre a „Vámbéry Á, 1862. Éljen a magyar!” feliratot karcolta (Vámbéry 2005, 237–238; Sárközy 2006, 145; Sárközy 2013, 937). Nem kérdés, hogy Vámbéryt erős hazaszere-tete fűtötte ekkor. Másik világhírű orientalistánk, Stein Aurél nagybátyja, a neves szemész és egyben a budapesti zsidó hitközség elnöke, Hirschler Ignác ugyancsak azon a véleményen volt, hogy a hazai zsidóságnak be kell olvadnia a többségi magyar közösségbe, egész egyszerűen magyarrá kell válnia (H. Boros 1970, 1–2; Kelecsényi 2004, 11). Csak gya-níthatjuk, hogy Stein apjának, a 1848–49-es forradalom és szabadságharcban fegyvert ragadó Stein Náthánnak is hasonló lehetett az álláspontja. S bár Stein Aurél összesen csupán 13 évet élt Magyaror-szágon, mégis szívvel-lélekkel magyar volt és ma-gyar maradt. Stein naplóiban, feljegyzéseiben az ara-di vértanúk napjáról minden évben megemlékezett; 1874-es naplójában a következő sorokat fűzte a vi-lágosi fegyverletétel napjához (augusztus 13-ához): „Majd vissza adjuk a kölcsönt a kutya orosz-nak. Föl, Föl magyarok!! Éljen a haza!” (Cat. 36 *Personal Diaries*; vö. Kelecsényi 2004, 46).

Mind Vámbéry, mind pedig Stein tehát elkötele-zett magyarként lényegében utálta az oroszokat,

mindehhez ráadásul az angol nyelv és a brit kultúra nagyfokú szeretete járult mindkettejükénél, így lényegében semmi meglepő sincs abban, hogy mindketten a brit oldalon kapcsolódtak be a *Great Game*-be.

Vámbéry 1857-től kezdően kiépített kapcsolatai a török legfelsőbb körökkel, majd különösen 1861-ben megkezdett közép-ázsiai utazása (melynek elsődleges célja egyébként a magyarság eredetének kinyomozása volt) az oroszok által kiszemelt közép-ázsiai kánságokba (Kokand, Buhara, Híva) különösen értékké tették a tudós személyét a brit külügyérek szemében. S míg itthon, Magyarországon viszonylag hűvös érdektelenség fogadta Vámbéry utazásait, addig hazaérkezése után Londonban gyakorlatilag ünnepezték, hiszen a területen korábban megforult angol katonatisztek (Conolly és Stoddart) az életükkel fizettek Buharában néhány évvel korábbi vállalkozásukért (vö. Grover 1845). A magyar tudós viszont túlélte a kalandot. Amikor dervisnek öltözve eljutott a közép-ázsiai kánságok területére, azok még önállóak voltak, de útja során kialakult az a meggyőződése, hogy ez csak ideiglenes állapot: az orosz terjeszkedésnek hamarosan egyenként fognak áldozatul esni, hacsak a britek ezt meg nem akadályozzák. Vámbéryt a walesi herceg és Disraeli miniszterelnök is fogadta, ugyanakkor ahogyan azt Kelecsényi Ágnes, Stein és Vámbéry életének szakavatott kutatója is megjegyzi: a figyelmeztetései süket fülekre találtak: a terjeszkedési politika akkor épp nem volt népszerű a Brit Birodalomban (Kelecsényi 2004, 118). Vámbéry azonban nem adta fel, ráadásul a tudós remek tárca-

íróként is megállta a helyét, ezért a témát nem vette le a napirendről és nagy hatású cikkeket írt a *Times*ba és más angol lapokba. Ezek mindegyike a térségben az angol érdekekre veszélyt jelentő orosz törekvésekre igyekezett a figyelmet felhívni és folyamatosan bízta az angolokat az oroszokkal szembeni határozottabb fellépésre.

A kocka Merv 1885-ös orosz elfoglalását követően fordult meg, Vámbéryt Angliába hívták, ahol mondandója már meghallgatásra talált. Londonból hazatérve megírta a *The coming struggle for India* című művét, amely nem kis részben a brit birodalmi eszmény apoteózisa is volt (Vambéry 1885). S míg az itthon elindult ugor–török vitában (melynek célja annak eldöntése volt, hogy a magyar nyelv finnugor avagy török eredetű-e) lényegében komoly megaláztatásokat kellett elszenvednie (Pusztay 1977, 92–107), brit kapcsolatai további sikereket és anyagi megbecsülést is eredményeztek számára; különösen akkor, amikor diplomáciai megbízást látott el a brit udvar és II. Abdulhamit török szultán között. Mindezt annak ellenére, hogy az angol–török kapcsolatokat olyan komoly problémák árnyékolták be, mint a tengerszorosok kérdése, a későbbi orosz–török közeledés vagy az egyiptomi konfliktus (ez utóbiba merült el később nyakig T. E. Lawrence angol régész is, akit később csak Arábiai Lawrence-nek neveztek).

Vámbéry régi fiatal mentoráltja és jóbarátja, Stein Aurél doktori fokozatának megszerzését követően először 1884-ben, majd 1886-ban is Trefort Ágos-

ton anyagi támogatásának köszönhetően jutott ki Londonba, a számára már gyermekként is rendkívül vonzó és szimpatikus Anglia fővárosába. Oxfordi és cambridge-i kutatásai mellett itt, Londonban szerzett számos támogatót és jóbarátot, így Marco Polo szövegének kiadóját: Sir Henry Yule-t vagy a perzsa ékírás megfejtőjét: Sir Henry Rawlinsont (Mirsky 1977, 29–32; Walker 1995, 22–23; Whitfield 2006, 13). Leginkább nekik köszönhetően szállt fel 1887 végén egy India felé tartó hajóra, s kapott állást 1888. január elsejétől Brit-India egyik legfontosabb, angolok által lakott központjában, Lahorban. Életének következő 55 évében – egészen haláláig – belső-ázsiai és iráni-iraki expedíciói időtartamát, valamint hosszabb-rövidebb európai tartózkodásait leszámítva Indiában élt és dolgozott. S ha ez így alakult, akkor – bármennyire is ízig-vérig magyarnak tartotta magát – úgy vélte, hogy minden lehetséges módon ki kell mutatnia a ragaszkodását a Brit Birodalom iránt, amelynek időközben elkötelezett hívévé vált. Ezért Stein 1889-ben lemondott magyar állampolgárságáról, s közel 15 év kvázi „hontalanság” után, 1904-ben megszerezte az angol állampolgárságot (Kelecsényi 2004, 51, 176).

Stein számára a britek indiai jelenléte nem egy ország gyarmati sorban való tartását, hanem a *Pax Britannica* jótéteményeinek kiterjesztését jelentette. Számos munkájában tesz dicsérő megjegyzést a britek gyarmati politikájáról: a rendszeres oktatásról, a kegyetlen vallási szokások betiltásáról, a törzsi viszályok elfojtásáról, az öntözés kiterjeszté-

séről, a mezőgazdasági termelés modernizálásáról és az éhínség visszaszorításáról (Kelecsényi 2004, 124). Mindezt ráadásul abszolúte meggyőződéssel. Ezért semmi meglepő sincs abban, hogy amikor benyújtotta belső-ázsiai expedícióira vonatkozó terveit, maradéktalanul azonosulni tudott azzal a brit igénnyel, amely a támogatásért cserébe az általa kikutatni kívánt területek feltérképezését és az indiai háromszögelési rendszerbe való illesztését kérték.

Térképészeti munkálataival Stein nemcsak számos fehér foltot tüntetett el Belső-Ázsia térképéről és emelkedett a legnagyobb földrajzi felfedezők, Scott, Amundsen és mások közé, de egyúttal komoly muníciót adott az angoloknak a *Great Game* nem csituló harcában is. Így teljesen felesleges annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy Vámbéry vagy Stein valójában brit kémek voltak-e, mint az gyakorta elhangzik velük kapcsolatban. Mert bár erre egyelőre semmilyen konkrét bizonyíték nem került elő, tevékenységük egyértelműen a brit külügy és a hírszerzés érdekeit szolgálta. Persze ezzel és sokkal kevésbé a rendkívüli régészeti feltárásaival vívta ki nemcsak a brit korona, de hazája elismerését és erkölcsi megbecsülését is. Különösen az előbbi okozott némi keserűséget az idős Vámbérynek, hiszen csakúgy mint Stein, ő is évtizedekig fáradhatatlanul dolgozott a Brit Birodalom érdekeiért, de míg Stein Aurélt 1912-ben V. Görög lovaggá ütötte, addig ő nem részesült ilyen elismerésben. Ahogy egyik kései levelében Vámbéry megjegyzi: „Keményen dolgozott, küzdelmei nem kisebbek

az enyémnél, de a korona, melyet általa nyert határozottan nagyobb, mint az általam elért siker, amihez örömmel gratulálok és bízom abban, hogy jobban tudja hasznosítani a munkájával elért eredményt, mint ahogy azt én tettem.”³

Már jóval Vámbéry halálát követően, Stein élete vége felé, amikor Gandhi vezetésével az indiai nemzeti mozgalom elindulásával megingott a britek indiai pozíciója, ő ezt sem egy nemzetnek a saját szabadságáért vívott jogos küzdelmének látta, mint ahogyan egy hazaküldött levelében írta: „*Valószínűleg a mostani nacionalista agitációról sok mindenféle ferde hír jut a magyar lapokba. Bizony hasznos szolgálatot tehetne a sajtó a maga érdekének, ha tartózkodna hitelt adni a túlzott híreknek, ha rámutatna arra, mily nagy áldást jelent Indiára nézve ama rend és béke, melyet csak az angol közigazgatás és hatalom tarthat fenn a szubkontinensen. Nélküle szegény India még rosszabb sorsra jutna, mint a mostani szétzüllött Kína.*”⁴

Hova tűnt hát az osztrákok és oroszok ellen küzdő, a nagyhatalmaktól függetlenedni kívánó magyarság szép ideája?

Mindennek ellenére is tisztességtelen lenne utólag átértékelnünk Vámbéry és Stein tevékenységét és mentalitását, hiszen ők mindvégig jobb meggyőződésükhöz híven tették mindazt, ami a Brit Birodalom érdekeit szolgálta. Ráadásul mindez egy

³ Vámbéry Ármin levele Stein Aurélhoz (Budapest 1912. február 19.): Cat. 10/fol. 58 (vö. Kelecsényi 2004, 120).

⁴ Stein Aurél levele Balogh Jenőhöz (Mohand Marg 1930. november 23.): MTAKK, RAL 444/1930 (vö. Kelecsényi 2004, 125).

szemernyit sem von le e két kiváló tudós emberi és tudományos értékeiből.

FELHASZNÁLT IRODALOM

CAT.: *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Comp. by Falconer, J.–Kárteszi, Á.–Kelecsényi, Á.–Russell-Smith, L. Ed. by Apor, É.–Wang, H. Budapest 2002.

Dabbs, J. A. (1963) *History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan*. The Hague

Fraser, G. M. (1969) *Flashman*. London

Grover, J. Cap. (1845²) *The Bokhara victims*. London

H. Boros V. (1970) *Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról 1866–1891*. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 61.] Budapest

Hopkirk, P. (1983) *Trespassers on the Roof of the World. The Secret Exploration of Tibet*. Oxford

Hopkirk, P. (1984) *Foreign Devils on the Silk Road*. Oxford

Hopkirk, P. (1992) *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. New York

Kelecsényi Á., Huszághné (2004) *Stein Aurél (1862–1943) és a magyar tudomány. Kapcsolatok a Magyar Tudományos Akadémiával – Stein-gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. [Doktori disszertáció – kézirat.] Budapest

Kipling, R. (é.n.) *Kim az ördögös*. Ford.: Sári J. A verseket ford.: Tandori D. H.n.

Lawson, P. (1993) *The East India Company: A History*. London

Masters, J. (1953) *The Lotus and the Wind*. London

Meyer, K. E.–Blair Brysac, Sh. (2001) *Tournament of Shadows. The Great Game and the race for empire in Asia*. London

Mirsky, J. (1977) *Sir Aurel Stein. Archaeological Explorer*. Chicago–London

Pusztay J. (1977) *Az „ugor–török háború” után*. Budapest

Sárközy M. (2006) Magyarok Persepolisban. Vámbéry és kortársainak emlékei az Achaimenida palotaváros árnyékában a 19. században: *Az előkelő idegen. III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Összeállította: Dobrovits M. Dunaszerdahely, 130–151.

Sárközy M. (2013) Vámbéry Ármin és Perzsia: *Magyar Tudomány* 2013/8, 934–943.

- Stein A. (2007) *Homokba temetett városok*. Budapest
- Stein A. (2009) *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. Budapest
- Stein A. (2010) *Indiából Kínába – Nagy Sándor nyomában Indiába*. Budapest
- Stein A. (2012) *Ősi ösvényeken Ázsiában*. Budapest
- Stein A. (2013) *Marco Polo nyomában – Tanulmányok*. Budapest
- Vambéry, A. (1885) *The coming struggle for India: being an account of the encroachments of Russia in Central Asia, and of the difficulties sure to arise therefrom to England*. London–Paris–New York–Melbourne
- Vámbéry Á. (2000) *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Dunaszerdahely
- Vámbéry Á. (2005) *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. Dunaszerdahely
- Walker, A. (1995) *Aurel Stein. Pioneer of the Silk Road*. London
- Webster, A. (2009) *The Twilight of the East India Company. The Evolution of Anglo-Asian Commerce and Politics, 1790–1860*. Suffolk
- Whitfield, S. (2006) *Stein Aurél, a selyemút felfedezője*. Nyíregyháza
- Zsigmond Á. É. (2008) Orosz utazók a XIX. század első felében Közép-Ázsiában: A becsvágy igézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Összeállította: Dobrovits M. Dunaszerdahely, 326–336.

Szálkai Kinga

Keleti nőalakok

Vámbéry Ármin műveiben

BEVEZETÉS

Vámbéry Ármin sokoldalú tudományos munkássága számos területet magába foglal, és több tudományág vezet vissza kezdeteit az ismert orientalisztikához. Vámbéry művei nemcsak az orientalisztika, a nyelvészet, a magyar őstörténet vagy a turkológia szempontjából jelentősek, írásai a vallástörténet, a földrajz, az etnográfia, a politikai újságírás és a diplomácia terén is nagy jelentőséggel bírtak – és sok szempontból bírnak napjainkban is (bővebben lásd Vásáry 2013: 13-21).

A kortárs olvasók számára Vámbéry egy korábban szinte ismeretlen világra nyitott ablakot munkásságával. A muszlim Keletről kialakult nyugati képet ekkor nagymértékben pusztasztereotípiák és misztikus elképzelések jellemezték. Vámbéry tisztában volt ezekkel az állapotokkal, illetve az-
zal, hogy művei hozzájárulnak ezen idealizált képek árnyalásához, a megalapozatlan elképzelések megváltoztatásához. „Érzékeinket - őszintén szólva - még mindig fogva tartja az Ezeregyéjszaka bűbájossága, noha eléggé gazdag utazási irodalmunk néhanapján eléggé kíméletesen lebbenti fel a titokzatosság fátyolát” (Vámbéry 2001: 372) – írta *Küzdelmeim* című művében, és ő maga is mindent megtett azért, hogy fellebbentse ezen fátylat, közelebb hozva a korabeli nyugati olvasó számára a Kelet világát.

Napjaink olvasói számára azonban más okból bír kiemelkedő jelentőséggel Vámbéry munkássága. Az orientalista ugyanis egy olyan világ képét tárja a mai olvasó elé, ami már Vámbéry idejében is nagyon gyors változásban volt, napjainkra pedig gyökeresen átalakult, és szinte elérhetetlenné vált. Vámbéry útleírásaiban gyakorlatilag pillanatfelvételekben örökítette meg napjaink nyugati olvasói számára ezt a világot, a muszlim Kelet 1860-as évekbeli képét, ezáltal széleskörű anyagot szolgáltatva napjaink tudományos kutatásaihoz. Különösen az útleírásokban rögzített tapasztalatok nyújtanak részletes és mélyreható információkat a korabeli mindennapi életéről, a társadalomról, a gazdaságról, a politikáról, amelyek

alapul szolgálhatnak a korszakot kutatók munkái számára.

Vámbéry Ármin munkássága tehát egyrészt nagy hatással volt kora Keletről alkotott sztereotípiáinak lebontásában, másrészt pedig egyedülálló információkat rögzített napjaink számára. Mindkét szempont jól nyomon követhető egy tudományos igény-nel keveset tárgyalt, a mindennapi életben viszont egyre több figyelmet vonzó témában, ez pedig a keleti nő alakja és a társadalomban betöltött szerepe körül kialakult diskurzus.

VÁMBÉRY ÉS A KELETI NŐ FIGURÁJA

A Kelettel kapcsolatos sztereotípiák egyik, sőt, talán a legérdekesebb példája a keleti (ázsiai, muszlim) nő ábrázolása a nyugati diskurzusokban. A nő alakjához és szerepéhez fűződő sztereotípiák már önmagukban is sajátos képet festenek: az ideális nő legtöbbször szelíd, félénk, naiv, ártatlan, általánosságban véve gyermekszerű vonásokat hordoz, és ezért számos szempontból szükséges számára, hogy egy erős pártfogóra, védelmezőre támaszkodjék. Ha a keletiekéről (ázsiaiakról, muszlimokról) általában megjelenő sztereotípiákat tekintjük, akkor elmondható, hogy a nyugati diskurzus tudatlannak, lustának, kiszolgáltatottnak írja le, illetve vagy könnyen legyőzhetőként, vagy pedig a helyes útra vezetőként, civilizálandóként jellemzi őket, mindezekkel a nyugati ember felsőbbrendűségét hangsúlyozva.

Ezen kulturális és nemi sztereotípiák együttállása valószínűleg a keleti nő alakja és szerepe esetében, ami ezáltal igen szélsőségesen megfogalmazott tartalmakat is hordoz. A keleti nőről alkotott tipikus elképzeléseket tömören és velősen jeleníti meg a háremben lustálkodó odaliszk képe, ami számos formában, képben és szövegben is megjelenik a 19. század második felének nyugati diskurzusaiban. A keleti nő alakjáról és szerepéről szőtt elképzelések idealizált, monolitikus, egysíkú alakokat ábrázolnak, kiemelve a földrajzi térből, a társadalmi helyzet és a kulturális hovatartozás meghatározó befolyása alól, illetve az időből, a történelem folyásából. Ezen alakokat leginkább az egzotikum, az érzékiség, a misztikum, illetve az elnyomott-alárendelt társadalmi státusz határozza meg a Nyugat szemében. (Lewis 2004: 7)

A korszakban ritkán, de előfordultak olyan esetek, amikor egy nyugati utazó nemcsak a távoli Keletre jutott el, hanem a nők elzárt világába is betekintést nyerhetett, mi több, erre vonatkozó tapasztalatai valamilyen formában (irodalom, képzőművészet), közvetlen vagy közvetett módon a nyugati körökbe is eljutottak. Ezen megörökített tapasztalatok így elvben hatással lehettek a nyugati diskurzusra, felhívhatták a figyelmet a keleti nőről kialakult elképzelések hiányosságaira és hibáira. Vámbéry Ármin utazásai során a muszlim Kelet népeivel, elsősorban a török és iráni népekkel került kapcsolatba. 1857 és 1862 között Törökországban tartózkodott, ahol mélységében ismerhette meg a keleti társadalmat (bővebben lásd Dobrovits 2013: 5-12), beleértve a nők szerepét

is. Kmetty György ajánlásával Hüszejin Dáim pasa házába került, ahol házi tanítóként mindennapos közvetlen érintkezés által tapasztalhatta meg a nők világának jellegzetességeit. Ezen érintkezés, amint Vámbéry munkáiból kiderül, egyáltalán nem volt felhőtlen és feszültségektől mentes. Vámbéry önéletírásában többször utal rá, hogy „a cselédek után a háremmel, vagyis a török nővilággal akadt legtöbb bajom,” (Vámbéry 2001: 110), illetve arra is, hogy „a török nő, a szépnemmel közös konzervativizmusban tündököelve, nem volt képes megérteni, hogyan engedhette meg a pasa vagy az efendi, hogy megtűrjenek egy gyaurt a szelamlíkban (férfilakosztály), vagyis a hárem közvetlen közelében, és főképpen azt, hogy miképpen juthatott arra a hallatlan gondolatra, hogy hitetlen embert fogadott nevelőnek a gyermekei mellé” (Vámbéry 2001: 110). Később Áli pasa török külügyminiszter belső emberévé vált, ahol a szultáni hárem intrikáiról, „hol senki a felebarátjában nem bíz, hol mindenki el akarja rágalmazni, meg akarja csalni és semmisíteni a másikat, s hol minden a szultáni kegy körül forog.” (Vámbéry 2001: 351) is személyes tapasztalatokat szerezhett. A törökországi tartózkodást követően Vámbéry közel egy évet töltött Iránban 1862 és 1863 között, majd 1863 és 1864 között Közép-Ázsiában folytatta utazásait.

Az idézett részletekhez hasonlóan, Vámbéry utalásait folyamatosan át- és átszövik a keleti nő alakjáról, szerepéről, társadalmi helyzetéről összegyűjtött információk, melyekből nemcsak a kortársak, hanem a mai olvasók is részletes képet

kaphatnak a 19. század végi keleti nők világáról. Vámbéry maga is tisztában volt ennek fontosságával. Bár műveiben csak egyetlen esetben szentel egy teljes fejezetet a keleti nő figurájának (Vámbéry 2011: 29-47), többször kifejtette véleményét a Keletről alkotott nyugati elképzelések hiányosságairól, „A mohamedán s egyáltalán az ázsiai nőt sokat emlegették, sokat kritizálták és épp annyit dicsérték, lefestették a költészet ragyogó színeivel s megénekeltek, s mégis kevésbé ismerik, vagy legalább nem az igazságnak, s valónak megfelelő világításban.” (Vámbéry 2011: 29) Fontosnak tartotta, hogy ő maga is hozzájáruljon ezen hiányosságok pótlásához, vagyis, hogy „beszéljünk már most a keleti nőkről, kik költőinket és szépeszeinket annyira rózsás elragadtatásba ejték, kiket azonban többnyire rosszul festettek le, s még ma sem ösmernek valójukban” (Vámbéry 2011: 77). Vámbéry tudatában volt személyes tapasztalatainak jelentőségével, amit írásaiban több alkalommal is megfogalmazott. Önéletrajzában így ír: „talán én voltam az első európai ember, ki mélyebb pillantást vethetett az 1850-es évek korabeli Törökország politikai és társadalmi viszonyaiba” (Vámbéry 2001: 116). Egy másik írásában azt is megjegyezte, hogy nem kis elégtétellel töltötte el, hogy a török diplomáciai közösség őt tartotta az udvari körök és a török családi élet egyetlen külföldi ismerőjének.

Vámbéry kiterjedt ismeretei a távoli Kelet világról, a keleti nők alakjáról és szerepéről nagy érdeklődésre tartottak számot a nyugati társasági életben.

Gyakran fordultak hozzá hölgyek, a keleti nők szépségéről, sorsáról kérdezősködve. Jókai Mór egy cikkében megörökített egy hasonló helyzetet, amikor Vámbéry meglehetősen ironikus választ adott a „Szépek-e a keleti asszonyok?” kérdésre: „Képzelden magának, nagysád, hölgyeket, kiknek arcszínét a vastag festéktől nem látni soha. S minthogy naponkint fészülködni restek, ha egyszer nagy mesterséggel be van fonva a hajuk, akkor valami mézgával, mely közé fekete festék van keverve, egészen bemázolják a fejüket, úgy hogy azon valóságos páncél támad. Most azután tessék azt a jázmin- és jácintillatot elképzelni, amiről az európai költők énekelnek keleti dalaikban, mikor az ilyen gyantakenetre a harminckét fokú hő nap rá mosolyog” (Vámbéry 2001: 233). A hölgyek társaságból való távozása után pedig, amint arra maga Vámbéry is visszaemlékezik önéletrajzában, az urak érdeklődtek előszeretettel „háremtörténete” iránt (Vámbéry 2001: 220-221).

Amint ezekből a leírásokból kiderül, Vámbéry valóban nagy szerepet játszott a keleti nő alakjáról és szerepéről kialakult nyugati diskurzus formálásában, annál is inkább, mivel művei számos fordításban is megjelentek. Vámbéry leírásaiban és személyes elbeszéléseiben a korszellemnek megfelelően gyakran hangsúlyozta a keleti nő különlegességét, de emellett tudatosan nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy felhívja a figyelmet a keleti nőről kialakult elképzelések hiányosságaira és hibáira. Munkássága számos olyan elemet rögzített, ami árnyalta vagy éppen megcáfolta az idealizált, monolitikus, egysí-

kú elképzeléseket, visszahelyezve a keleti nő alakját a földrajzi térbe, a társadalom, a kultúra, a történeti kör meghatározó befolyása alá, átalakítva az egzotikum, az érzékiség, a misztikum, illetve az elnyomott-alárendelt társadalmi státusz által dominált diskurzusokat. Ezek taglalása előtt azonban ki kell emelni azt is, hogy egyes tapasztalatai nagymértékben megfelelnek ennek a képnek, leginkább az elszigeteltséget illetően.

AZ ELSZIGETELTSÉG MOTÍVUMÁNAK KIEGÉSZÍTÉSE VÁMBÉRY MŰVEIBEN

A keleti nő sztereotípiájának legközhelyszerűbb vonásai közé tartozik a nők elszigeteltsége a férfiaktól, illetve a közsférától. A keleti nő tevékenysége, legtöbb korabeli nyugati nővérehez hasonlóan, a magánszférában, a házban, a ház körüli teendőkhöz kapcsolódó terekben zajlik, a közélet tabu számára. Vámbéry kétséget sem hagy efelől, több utalás mellett a *Keleti életképek*ben egyértelműen ki is mondja, hogy a „nő az iszlamita Keleten nem tartozik a nyilvánosság keretébe” (Vámbéry 2011: 77). Ezen hasonlóság mellett azonban szembevetendő a különbség a nyugati és a keleti nő elszigeteltségének mértéke között, mind a háztartáson belül, mind pedig a társadalmi életben, különösen a férfiakkal való érintkezés tekintetében.

Vámbéry részletesen megörökíti a hárem és a szelamlík, vagyis a nők és a férfiak részére elkülö-

nített lakrészek szigorú elválasztását, kitérve arra is, hogy „csak betegség esetében szabad az orvosnak vagy látogató barátnak e határt átlépnie, de ez esetben is az őt megelőző herélt hangosan kiáltja: a „Kimsze olmaszint-t” (senki se legyen az útban). (...) Amint e szavak felhangzanak, mindenki ijedt sietéssel rohan az ajtók, vagy valamely rejtékhely felé, mintha csak kérlelhetetlen ellenség lenne sarkukban, s ha valamelyiknek még sem sikerül az elillanás, arcát félősen kezeibe rejtve, egy szögletben meghúzódva, hátat fordít a betolakodónak” (Vámbéry 2011: 13-14). Vámbérynek magának is sok kellemetlenséget okoztak a nőkkel szembeni viselkedési előírások, erre több művében is visszaemlékezik. „Bajos volt megtartanom az érintkezés szertartásait, különösen pedig nem tudtam hozzászokni ahhoz, hogy a török szokás parancsa szerint gyorsan lesüsse a szemem, ha nő állott velem szemben” (Vámbéry 2001: 110-111). „Valahányszor szórakozottságomban felemlitem tekintetemet, mindannyiszor „Edebli ol” (légy illedelmes!), zúdítottatott arcomba, s megszágyonyulve kellé ismét lesütnöm szememet” (Vámbéry 2011: 24).

A török nők elszigeteltségét írja le az a Vámbéry által lejegyzett anekdota is, ami Fuád pasáról terjedt el isztambuli tartózkodásának idejében. A történet egy kíváncsi diplomatáról szól, aki megsejmlélve a pasa házáat, be akart nyitni a hárem ajtaján is. „Uram, ön csak a Portához van meghatalmazva, azon túl nem terjednek jogai” - hangzott a válasz (Vámbéry 2001: 119). A nemek szigorú elválasztása nemcsak a háztartásban, hanem már a mindennapi beszédben is

megjelenik, ezt mutatja az a példa, miszerint az anya „merő megnevezése e helyen [férfitársaságban] is illemsértő már, valamint a férfi általában leányai vagy családjának egyéb nőtagjai felemlítésénél vagy oly kifejezést használ, mely csak igen távolról céloz a genus femininumra, vagy pedig egészen kikerüli az ilyféle beszéd tárgyat” (Vámbéry 2011: 25). A férfiak és a nők közti elszigeteltség egyértelmű negatív különbségtétellé való fokozódása is megfigyelhető a keleti társadalmakban, aminek egyik legerősebb megnyilvánulása a leánygyermek értéktelenségének vagy alacsonyabbrendűségének motívuma. Vámbéry ezzel kapcsolatban egy ujjur mondást idéz, de szerint-e „e tekintetben Ázsia összes népei mindig egyformák voltak”: „Jobb, ha leány nem születik, vagy nem marad életben, / Ha születik is, jobb, ha a föld alatt van, / Ha a halotti tor összeesik a születéssel” (Vámbéry 2006: 236).

Vámbéry szerint ez a felfogás, az elkülönültség, a nemek közötti megkülönböztetés kifejezetten negatív hatást gyakorol a családi életre, véleménye szerint „a nyugati életnek vonzó, nyájas családi képe, itt Keleten, titokzatosan el van fátyolozva, sötét s a borzadályig rideg” (Vámbéry 2011: 19). Maga a család intézménye sem képes betölteni a Nyugaton megszokott funkciókat, hiszen az „elszigeteltség és viszálykodás, jéghideg fonalakként húzódnak keresztül az egész családi életen és mindent megdermesztenek, sőt a család egész épületét alapjában megrendítik. Azáltal, hogy férj és nő a nap legnagyobb részét egymástól távol töltik, nem csak az öröm és bánatbani

részvétel s a társadalmi együttthaladás az életem keresztül tétetik lehetetlenné; de magában a házban is két különböző pártot képez férj és nő, mely között a vallási és polgári törvény áthághatatlan válaszfalat emelt, oly két pártot, mely a legjobb akarat mellett sem egyesülhet s nem is törekedhet soha egy és ugyanazon cél elérésére” (Vámbéry 2011: 26).

A háztartáson és a családon belüli elszigeteltség a társasági életre, a társadalomra is nagy hatással van. Vámbéry több alkalommal is megemlíti a nőket kizáró török társasági élet negatívumait, kritizálva az itt teret nyerő mohóságot, a trágárságot és a lustálkodás. (Vámbéry 2011: 23-24). Úgy véli, hogy „csak a férfitársaságnak fárasztó egyhangúsága okozta ez általánosan elterjedt, káros s természetellenes szokást” (Vámbéry 2011: 23), míg más helyütt megjegyzi, hogy „[...] milyen jótékony hatással vannak a nők a társaságra, s hogy a társas élet az egyik nemnek a másiktól való szigorú elválasztása mellett, ahogy a keleti erkölcsök megszabják, tisztára lehetetlenné válik és végső eredményében okvetlenül az erkölcsök romlására visz” (Vámbéry 2001: 114).

Bár Vámbéry fenti leírásai egyértelműen alátámasztják a korabeli sztereotípiákat a keleti nő elszigeteltségéről és alárendeltségéről, szerepe ezek kapcsán sem korlátozható pusztán ezen elképzelések reprodukálására. Vámbéry egyrészt kiegészíti ezeket olyan gondolatokkal, leírásokkal, amik hozzájárulnak a keleti nő egysíkú, a valóságból kiemelt elképzelésének lebontásához, másrészt pedig saját véleményét is megosztja az olvasókkal az elszige-

teltség és alárendeltség elterjedt megnyilvánulásait illetően, amivel szintén új tartalmakkal egészíti ki az ezekről alkotott képet, színesen és elevenül megjelenítve a korabeli társadalmat és kritikáját.

A KISZOLGÁLTATOTTSÁG MOTÍVUMÁNAK ÁRNYALÁSA VÁMBÉRY MŰVEIBEN

Amint a fentiek alapján is látható, Vámbéry a Nyugaton széles körben elterjedt sztereotípiáknak megfelelő különlegességeket is megörökített utleírásaiban. Ennél azonban sokkal inkább jellemző volt, hogy ezen különlegességek említésében az idealizált képtől eltérve, inkább cáfolni igyekezett a hagyományos diskurzusokban ábrázolt jellemvonásokat.

Visszatérve a nők elszigeteltségének kérdésére, ennek leírásaiban gyakran találunk olyan elemeket, melyek a hárem politikai szerepére utalnak. A keleti nő közismerten elterjedt sztereotípiájától mi sem állhat messzebb, mint a politikai befolyás keresése, a politikai intrika. Vámbéry művei utalnak arra, hogy ez az elképzelés túlságosan is általánosító, a keleti nő, különösen a társadalom legfelsőbb rétegeiben, megtalálhatta az utat érdekei érvényesítésére. Ez a gyakorlat az egyszerű háztartásokban is megjelenik, ahol a nők Vámbéry szerint unalmukban pusztá szeszélyeiket követik, és ha a ház ura nem engedi ezeket kielégíteni, „a család valamennyi női tagja, s gyakorta még saját leányai is, azonnal ellenséges ál-

lásba helyezik magukat ellenében. [...] a házi úr, ha nem engedi magát meglopatni, vagy jó szemmel nem nézi a különböző cselszövényeket s rágalmazásokat, nemsokára annyira megunja a háremet, hogy azt szívesen mellőzi naphosszant, nyugodalmat és békét keresve és találva a szelamlikban” (Vámbéry 2011: 26). Főként azonban a szultáni háremre, a társadalom legmagasabb rétegeire nézve fogalmazza meg kritikáját. „A nyugodt és kényelmes élet merő lehetetlenség a keleti udvar szolganépe és hivatalnoksága közt uralkodó örökös fondorlat, cselszövény és féltékenykedés közepette. Mindenki a boldogtalan kényúr kegyét hajhássza, mindenki túl akar tenni a másikon, az egyik romlására tör a másiknak, és ha e rettentő pandemóniumhoz (zűrzavarhoz) még hozzávesszük a hárem asszonyhadának üzelmeit, könnyű belátni, mily csekély öröm van egy keleti despotá életében és hogy mily szánakozásra méltó sorsa van az ily uralkodónak.” (Vámbéry 2011: 373) Ezen leírások alapján láthatóvá válik, hogy a keleti nő valós alakja és társadalmi szerepe nem feleltethető meg a Nyugaton elterjedt, teljes elnyomásra és alárendeltségre alapuló elképzeléseknek. A szultáni hárem „heverésző odaliszkjai” tehát intrikáik során sajátos érdekcsoportként jelentek meg, és nagy befolyással bírtak a politikában.

Vámbéry műveiben további motívumok is bizonyítják, hogy voltak kivételek a passzív, elnyomott és alárendelt női sztereotípiák alól. A *Bokhara története* c. műben többször is megjelenik a házasságok fontos szerepe a béke- és szövetségkötéseknél (Vámbéry

2010: 221, 429), valamint a feleségek befolyásgyakorlása férjeik felett (Vámbéry 2010: 266). Bizonyos esetekben az uralkodó felesége férje örökébe is léphetett, mi több, sikereket is elérhetett a politikában. „A kormány gyeplőit a Csagatái kánság fölött most már özvegye, Organa vette kezeibe, ki férje vetélytársait rögtön megölette s tíz évig szerencsésen uralkodott.” (Vámbéry 2010: 191)

Vámbéry emellett kivételes női személyiségeket is bemutat, akik magas pozíciót töltenek be, vagy nagy presztízzsel rendelkeznek, mint Buhara úrnői (Vámbéry 2010: 190-191), a vallási életben szereplő nőalakok, mint a sámánnő (Vámbéry 2006: 142), vagy a bábi térítő-teológusnő, aki „egy molla leánya volt, s már korán foglalkozott teológiával, aki, amikor az új próféta tanait megismerte, legbuzgóbb követői egyikévé lőn. Dacára atyja, nagybátyja és férje minden esdeklésének, magát az új vallás hívének vallotta, nyilvános helyeken fátyol nélkül jelent meg mindenütt, s amerre csak járt, mindenütt azon tanokat hirdette, amelyek őt át- meg áthatották. A szép fiatalasszony, aki nemcsak művelt, hanem valósággal tudós, aki fátyol nélkül jár szerte, de emellett ritka erényes, tiszta jellemű: mindez oly feltűnő volt, ami szerint nem csoda, ha apostolkodásának rendkívüli eredménye lőn.” (Vámbéry 2005: 289)

A kiszolgáltatottság motívumával kapcsolatban a legerősebb cáfolatot Vámbéry *Keleti életképek* c. munkájában olvashatjuk, ahol a keleti nőről alkotott tévhitek felsorolásában kijelenti, hogy „leginkább a nő általános társadalmi állásának felfogása-

ban tévedünk, amennyiben azt, részint az ominózus hárem-szövetség és embertelen vallási törvények következtében, teljesen alárendeltnek, zsarnokilag lenyűgözöttnek és semmi tekintetben nem pártfogoltnak képzeljük, elannyira, hogy nyugati értelmünk előtt, a nő Keleten csak egészen akarat nélküli s ura szeszélyeinek átadott, sajnálatra méltó lénynek tűnik fel. Ez határozottan téves hit. A nép legsalsóbb rétegeiben az ázsiai és európai nő állása éppen semmiben sem különbözik [...]” (Vámbéry 2011: 30). Nemcsak a társadalom alsóbb osztályaival kapcsolatban említi meg ezt a tévhitet Vámbéry, hanem az egész női társadalomra nézve úgy véli, hogy az elnyomás, passzivitásra kényszerülés és teljes kiszolgáltatottság Nyugaton elterjedt képe nagyrészt a felszínesen ismert külsőségekből fakad. „A közép és magasabb rendeknél, a nálunk annyira kárhóztatott s rossz hírben álló bilincsek, inkább csak a külső etiketten alapulnak, mintsem valódi elnyomatáson, mint azt később bebizonyítani szándékozzuk. A többnejűség, mindenesetre a moszlim társaságnak egyik szomorú törvénye, semmiképpen sem oly általános és elterjedt, mint azt Európában hisszük.” (Vámbéry 2011: 31) Az ázsiai és európai nő összehasonlításánál emellett egy fontos tényezőt is kiemel, amiről a nyugati olvasó még napjainkban is hajlamos elfeledkezni, ez pedig az, hogy a keleti nő társadalmi státusza a nyugatival összehasonlítva pozitívumokat is tartalmaz. Vámbéry összehasonlításában a nyugati munkásnők „is korán vénülnek, mindennemű fáradságnak s gondnak alávetvék, s azonkívül még ama jótévő

gondozást is nélkülözik, mely a Keleten uralgó szigorú patriarchális életnél a nő javára válik" (Vámbéry 2011: 31).

AZ EGYSIKÚ ELKÉPZELÉSEK CÁFOLATA VÁMBÉRY MŰVEIBEN

A kiszolgáltatottság elképzelésének finomítása mellett Vámbéry művei egyértelműen cáfolják a keleti nőről alkotott egysíkú, mondhatni monolitikus elképzeléseket. A társadalmi különbségek megnyilvánulását a szultáni hárem bemutatásánál, illetve a magas társadalmi státuszt betöltő nők befolyásgyakorlási lehetőségeinek leírásánál már érintettük. Emellett azonban az életmódbeli különbségek és a földrajzi-kulturális térben való különböző elhelyezkedés hatásai is kétségtelenül megfigyelhetők, aminek fényében máris meghaladottá válik a keleti nőről, mint egész Ázsiában, vagy a muszlim világban ugyanabban a formában megjelenő ideálképről beszélni.

Vámbéry írásaiban többször is kitér arra, hogy a letelepült és a nomád társadalmak különböző szerepet és státuszt rendeltek a nők számára. A nomád társadalmakban leginkább az egyenlőtlen munkamegosztás az, ami Vámbéry szerint férfi és nő viszonyát meghatározza. Ezen közösségekben ugyanis, az eddig leírt letelepült társadalmaktól eltérően, a nők viselik a háztartás terheinek nagy részét, „ők foglalkoznak a különböző sajtnemek, egyéb ételek és ita-

lok készítésével, tüzelőanyagot hordanak messziről, nemezt kallanak és kötelet fonnak, ruhát szőnek és varrnak, a fiatal borjúkat és saját gyermekeiket ápolják, s ezenfelül még a férfi lovaglószerreire és fegyvereire ügyelnek, míg a férfi számos szabad óráit vadászati kalandokkal tölti el, vagy - ami ritkább eset - faragó munkában keres szórakozást" (Vámbéry 2006: 216). „A nyár mindenkire nézve élet és sürgés-forgás, csak a paterfamilias-ra nézve nem; mert ő a napi teendők legkisebb részét tartja fönn magának s leginkább a sátor árnyékában fekszik egész hosszában kinyújtózkodva s álmát legföljebb csak a gyakori és bőséges étkezés szakítja félbe.” (Vámbéry 2006: 208) A nomád életforma emellett sokkal megengedőbb a férfiak és nők közti érintkezés tekintetében. „Közép-Ázsia nomádjainál az iszlám még nem bírta eltiltani, hogy a férfiak a nővilággal szabadabban ne érintkezhessenek. Itt még ismeretlen a hárem, s a fiatal nomád tudja mindig, melyik csillag után kell indulnia, hogy szíve ünnepeltjének sátrát feltalálja a nyomtalan pusztaságban. Megjelenése ritkán történik váratlanul, mert a nomád kisasszony is gyanítja, melyik oldalról fog a csendes éjben hallatszani a vágató ló dobogása, s azért rendesen ebben az irányban ő a karaván legszélsőbb előőrse.” (Vámbéry 2000: 428)

Vámbéry leírásai azt is világossá teszik, hogy az egyes földrajzi és kulturális entitások mentén is nagymértékben különbözik az, ami az adott közösségek nőalakjairól és szerepükről elmondható. A férfiak és nők közötti érintkezéshez kapcsolódva például

nemcsak a nomád és letelepült életforma között alapíthatóak meg különbségek a szigort illetően, hanem a török, a perzsa és a buharai kultúra is eltérően viszonyul ezekhez. „Bárha a perzsák az élet örömeit inkább kedvelik, mint a törökök, bárha itt a hárem-élet kötelékei sokkal lazábbak, mint ott, mégis mind Teheránban, mind általában Irán minden nagyobb városában teljesen nélkülözni kellett a nyilvános felderülés és a mulatozás azon szép képét, mi a nyugati utazót oly kellemesen lepi meg Törökországban.” (Vámbéry 2005: 147) „Konstantinápolyban s Törökország más városaiban is vannak bizonyos szejr jerik (sétatér), hol a nők, bár csendesesen és elrejtve, de mégis élvezik bizonyos mértékben a férfivilág társaságát. Teheránban, Iszfahánban, Sirázban szokás az, hogy a felcicomázott nők pompás lovaikon a város környékén fekvő búcsúhelyeket meglátogatják. A szent sírja rendez-vous helyé lesz, és imák helyett gyakran mondanak egymásnak szerelmi vallomásokat. Bokharában mindezeknek még az árnyékát sem lehet észrevenni. Sohasem láttam együtt egy férfit és egy nőt nyilvános utcán, az emberek kikerülik saját házastársukat is, mert minél kevesebbre becsülnek egy nőt a nyilvános helyen, annál nagyobb a tisztelet, melyet iránta tanúsítanak.” (Vámbéry 2000: 457)

A társadalmi érintkezés elvárt szabályai a nők ruhaviselkedésében is tükröződnek, ilyen szempontból is egyértelműen megcáfolva a keleti nő egysíkú, monolitikus elképzelését. „Így kellem és tisztaság dolgában a perzsa főváros úrhölgyei szinte sokkal alantabb állnak, semmint a konstantinápolyiak. Igaz,

ezek is, amazok is burkoltan jelennek meg a nyilvános helyeken, de mégis egészen más az a benyomás, mit a török nő gyakorol az emberre, félig fátyolozott arcával, suhogó selyembugyogójával, redős feredzsével, csinos sárga papucskáival, mint a perzsa nőnek egészen zsákszerű kék öltönye, egész mellig érő hosszú harisnyája, s vászon elővetővel borított orcája.” (Vámbéry 2005: 145) „Bokhara szépeit az ember hajlandó lenne vándorló ruhatartónak nézni!” (Vámbéry 2000: 456)

Vámbéry művei a sztereotípiák és a valóság közötti eltérések egyértelmű kiemelésén és a nőalakok részletes képeinek különbözőségeket hangsúlyozó lefestésén túl további, elsőre teljesen általánosnak tűnő leírásaikkal is fontos szerepet töltöttek be a keleti nő idealizált képének cáfolatában. Tapasztalatainak közzététele ugyanis lehetővé tette a nyugati olvasók számára, hogy a keleti nőket klasszikus, mindennapi női szerepekben láthassák, ezáltal közelebb hozva őket az európai világhoz. Az anya és a házaszszony problémái, a szépség szeretete, az udvarlás, a multság és a népi játékok nem voltak ismeretlenek a nyugati olvasók számára sem, mi több, könnyen párhuzamot vonhattak saját életük és a korábban misztikusként és egzotikusként elképzelt keleti nők élete között. A születés, a házasság és a gyász leírásánál megjelenő klasszikus női tevékenységek és szerepek, vagy legalább a mögöttük meghúzódó érzelmek, meglehetősen hasonlónak bizonyultak nyugaton és keleten is. Általánosságban elmondható, hogy Vámbéry művei számos alkalommal az eu-

rópai emberek számára ismerős helyzetekben jelenít meg a keleti nőt, amelynek hatására az közelebb kerül a nyugati nőalakokhoz. Vámbéry ezzel kiemeli a keleti nő elképzelt alakját annak misztikus, egzotikus, elvont és távoli légköréből, és hozzájárul az elterjedt sztereotípiák cáfolatához

AZ ISZLÁM, A HAGYOMÁNY ÉS A KELETI NŐ VÁMBÉRY MUNKÁIBAN

Végül, de nem utolsósorban Vámbéry műveiben többször is megjelenik egy olyan kérdés, ami napjainkban is gyakori témája a Kelettel foglalkozó cikkeknek, elemzéseknek, ez pedig az iszlám, a társadalmi haladás és a keleti nő helyzete közötti kapcsolat.

A keleti nő elszigetelt és alárendelt társadalmi helyzetét napjainkban is gyakran az iszlám befolyására vezetik vissza, összefüggést látva a vallásosság mélysége és a női alacsonyabbrendűség foka között (Sancak-Finke 2007: 162). Vámbéry Ármin ettől az állásponttól jóval árnyaltabban fogalmazza meg véleményét az iszlám vallás és a nők elszigeteltségének összefüggéséről, ami napjainkban is fontos üzeneteket hordozhat magában. Eszerint a két tényező számos esetben független is lehet egymástól, hiszen, amint írja, a keleti népek: „Körülvették a vallást gyermekes korlátok és rítusok háromszoros falával s elzárták ekképpen a külső világgal való érintkezéstől. [...] A hárem-törvények s a nemek különválasztása állítólag szintén a Korán parancsán alapul, bár

köztudomású, hogy sok mohamedán nő akadt, aki fátyol nélkül jelent meg a társaságban s olyanok is voltak, akik előadásokat tartottak egyetemeken. Sőt, abban az időben, amidőn Musza bin Tarik betört Spanyolországba, egy csapatot állítólag nő vezetett.” (Vámbéry 2007: 298) A napjaink muszlim társadalmi által követett törvényekre is igaz az, hogy csak egy részük támaszkodik a Koránban egyértelműen megfogalmazott előírásokra, más részük azonban csupán egyes hagyományokból került be a vallás köntösében megjelenő elvárások közé. Ennek elemzése jelenleg is nagy fontossággal bírhat a hagyományos muszlim értékekre támaszkodó társadalmak fejlődési útvonalának kijelölésében, valamint a nők ezen társadalmakban betöltött szerepére nézve.

Már a korábban idézett részletekből is látható, hogy Vámbéry a társadalmi elszigeteltség nagy ellenzője volt elméletben. Ennek legfőbb megoldását a nők társasági életre való alkalmassá tételében, tehát a nőnevelésben, a nők oktatásában és képzésében látta. Egyes írásaiban az elszigeteltség legfőbb okát és a keleti nő „különlegességének” alapját is ennek hiányában vélte felfedezni. „Mi a keleti nőt leginkább megkülönbözteti nyugati társnőitől, az a szellem és a szívműveltség teljes elhanyagolása [...] Hisz még a különleges női nevelés fogalma sem létezik Keleten, mennyivel kevésbé tehát még annak szükségének elismerése, vagy csak érzéke is.” (Vámbéry 2011: 33-34) Vámbéry azt is egyértelművé teszi, hogy a keleti nő nem önhibájából, vagy képességei hiányában marad képzetlen és műveletlen, hanem kizárólag a patriar-

chális társadalmi berendezkedést tartja felelősnek ezért. „Mennyi szellemvirág nyomatik el és töretik le még zsenge bimbó korában, [...] mert az ázsiai nők ritka szellemi tehetsége mellett bizonyára leginkább tanúskodik a körülmény, hogy számos nő, ki minden segítséget és tanítást nélkülözött, szellemi téren mégis kitűnt.” (Vámbéry 2011: 34) Ezen álláspontjánál is megfigyelhető, hogy az iszlámtól függetlenül élő hagyománynak tudja be a nők nevelésének elhanyagolását. Így ír: „E szomorú állapot különben nem annyira egy rosszul értelmezett vallási parancsnak kifolyása, mint inkább azon furcsa felfogásnak tulajdonítható, mely szerint a tanulás és tudás csak olyanoknak nélkülözhetetlen, kik a külvilággal érintkezni kénytelenek” (Vámbéry 2011: 34). A Nyugot kultúrája Keleten című művében Vámbéry nagy lelkesedéssel üdvözlí az ebben a tekintetben a 19. század végén végbement fejlődést az általa jól ismert török társadalomban. „Az én időmben - akkor ti., mikor török társaságban forgolódtam - a hárem etikettje oly szigorú volt, hogy sohasem mertem egy elfátyolozott nőre tekinteni, még kevésbé természetesen beszélni vele. Még ha tűz elől kellett menekülniök, sem volt szabad a török nőknek a szelamlík-ba, vagyis a háznak a férfiak számára fenntartott részébe belépniök, s a nők nevelése annyira el volt hanyagolva, hogy egy magas rangú tisztviselő háremének negyven-ötven lakója közül legföljebb kettő-három tudott írni és olvasni. Most a leányoknak iskolába kell járniok, a fiatal török nők jártasak a földrajzban és történelemben, van török női újság, és sok török nő kitűnt,

mint író. S mindez oly társaságban, hol rövid idővel
ezelőtt a művelt nő még boszorkányszámba ment!”
(Vámbéry 2007: 261-262)

A vallásra vagy szokásokra épülő hagyományok és a nők helyzete közötti kapcsolat elemzését követően Vámbéry továbbviszi a gondolatmenetet, és arra az álláspontra jut, hogy a nők elszigeteltsége és műveltlensége a társadalom legmélyéig hat, és számos hiányosságnak okát képezi, megrendítve nemcsak a család intézményét, hanem a társadalom egészét is, gátat szabva a fejlődésnek. Ezt többek között így indokolja: „A kényszerült s kierőszakolt szemérmetség, a nőekkel való bánásmód s azoknak megítélése, mely az európai felfogástól oly homlokegyenest el-
lenkezik, tekinthető tehát ama fekete pontnak, melynek veszélyes árnya a társadalom minden rétegébe, sőt a családi élet legtitkosabb viszonyaiba is behat” (Vámbéry 2011: 24). Vámbéry tehát, bár kezdetleges formában, de megfogalmazza azt a ma is sok vita alapját képező álláspontot, hogy a patriarchális keleti társadalmak előrehaladásának egyik záloga a nők felemelkedésében rejlik. Mi több, ezt kiegészíti azzal is, hogy ezen felemelkedés egyik előfeltétele a vallási köntösbe öltöztetett hagyományokhoz való kritikus hozzáállás is.

VÁMBÉRY ÉS KORA

Vámbéry munkásságának fent bemutatott jelentősége a keleti nő alakjának és szerepének feltárásá-

ban, az erről kialakult sztereotípiák kiegészítésében, árnyalásában és cáfolatában azt a képzetet keltethetné, hogy Vámbéry, egyfajta korai feministaként, kiemelt problémaként kezelte a nők helyzetének kérdését. Ez természetesen ebben a formában nem igaz, ezért szükséges néhány fenntartást fűzni a tárgyalt kérdéshez.

Először, bár Vámbéry munkássága egyértelműen rávilágítanak a keleti nő alakjáról és szerepéről Nyugaton kialakult sztereotípiák hiányosságaira, ezek elemzésénél attól sem tekinthetünk el, hogy Vámbéry Ármin szintén ennek a környezetnek része volt, a korszellem ugyanúgy hatott rá, mint kortársaira, így – természetesen – ő sem lehetett kivétel kora sztereotípiáinak hatásai alól. Isztambuli utazására való készülődésének emlékeit felidézve például fontos helyen említi a képzeletét elragadó tárgyak között a „lefátyolozott török nőket” (Vámbéry 2001: 87), illetve írásaiban több helyen megjelenik az egzoticizálás, a nyugati ember felsőbbrendűségének kiemelése. Ilyen például a feleségek megvásárlása (Vámbéry 2005: 282), a születést kísérő babonák leírása (Vámbéry 2006: 235), vagy a megkövezés (Vámbéry 2006: 205) esete, ahol Vámbéry a Nyugattól eltérő jellegzetességekre helyezi a hangsúlyt, idegenként meg és elítélve a Kelet világát. A nyugati nő alakjával és szerepével való hasonlóságok feltárása sem feltétlenül egy rendkívül haladó álláspontot tükröz a nőkérdéssel kapcsolatban, hiszen a nyugati nő képére való utalások is sztereotípiákra vezethetők vissza. Ez egyrészt megfigyelhető a különböző nyugati nőala-

kok említésében (társasági hölgyek, munkásnők), másrészt Vámbéry feleségével való viszonyában is, amelyről tudjuk, hogy igencsak megfelelt a korabeli nyugati nőkről alkotott egysíkú elképzeléseknek (bővebben lásd Sárközy 2013: 161-177). Mindezen tények egyértelműen mutatják, hogy Vámbéry számára a keleti nő alakjának és társadalmi szerepének bemutatása a tágabb kontextus megértése, a Kelet valóságának minél hűbb leírása érdekében vált fontossá.

Másrészt a nőnevelés melletti elköteleződés, illetve a női elszigeteltség erős kritikája sem pusztán a nők helyzetének javítására összpontosul. Vámbéry az adott korszellem hatása alatt a nyugati társadalmakat, a nyugati fejlődés mintáját megkérdőjelezhetetlenül a Kelet fejlődésének zálogaként, az egyedül követendő útként tekintette, a nők helyzetének kérdését pedig a társadalmi fejlődés alapvető feltételként fogta fel. Pozitívan nyilatkozott az általa rendkívül elismert brit gyakorlatról Indiában, ahol a szatítk és a leánycsecsemők meggyilkolása elleni fellépést különösen fontosnak tartotta (Vámbéry 2007: 153-154, 169), illetve még az általa elítélt Oroszország esetében is kiemelte az „eloroszosításnak” a fátýolviseleltre és a nők nyilvánosság előtti megjelenésére gyakorolt hatásait, amelyek hozzájárultak a nők elszigeteltségének csökkentéséhez (Vámbéry 2007: 93). Vámbéry vizsgálódásainak és megállapításainak középpontjában azonban nem a nők helyzete állt, hanem a társadalmi fejlődés útja, amit, véleménye szerint, a nyugati minták átvétele hozhatott el min-

den téren. Összegezve tehát, Vámbéry fő mondani-
valója a keleti nő alakjának és társadalmi helyzetének
bemutatásával leginkább következő gondolatához
kapcsolódott: „Mentől jobban megismerkedik a ke-
leti ember Nyugat értelmi termékeivel, annál jobban
tágul látóköre s annál könnyebben rázza le régi el-
avult világfelfogása láncait” (Vámbéry 2007: 261-
262).

KÖVETKEZTETÉSEK

Elmondható tehát, hogy Vámbéry munkássága a
Kelet kulturális és társadalmi sajátosságainak leírá-
sával hozzájárult a keleti nő alakjáról és társadalmi
szerepéről alkotott sematikus és egysíku, „ezeregy-
éjszakai” elképzelések kiegészítéséhez, árnyalásához
és cáfolatához. Emellett közelebb hozta a nyugati ol-
vasók számára a keleti nőket mindennapi tevékeny-
ségeik részletes leírása által; a vallás, a társadalmi
reformok és a nők helyzete közötti kapcsolat elem-
zésének kezdeményei pedig mindenképpen azt
mutatják, hogy Vámbéry nagyfokú tudományos ér-
zékenysége ebben az azóta egyre aktuálisabbá váló
témában is megnyilvánult. Ezzel együtt igaz az is,
hogy a keleti nő motívuma Vámbéry műveiben csak
érintőlegesen, általában nagyobb ívű gondolatme-
netekbe beágyazva kerül említésre, egyértelműen
erre vonatkozó elméleti fejtegetéseit pedig sajnála-
tos módon igen röviden írta le. Ennek ellenére azon-
ban elmondható, hogy művei nemcsak kortársai szá-

mára lebbentették fel a fátylat a keleti nő alakjáról, szerepéről és helyzetéről, hanem ezen kérdések aktuális feldolgozásához is fontos elemekkel járulhatnak hozzá.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Dobrovits M. (2013) A „Vámbéry-jelenség”: *Magyar Tudomány (Tanulmányok Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján)* 2013/8: 5-12.

Lewis, R. (2004) *Rethinking Orientalism: Women, travel and the Ottoman harem*. London-New York.

Sancak, M. – Finke, P. (2007) „Konstitutsiya buzildi! Gender relations in Kazakhstan and Uzbekistan”: *Everyday life in Central Asia*, Sahadeo, J. – Zanca, R. (eds.) 160-177. Bloomington.

Sárközy M. (2013) „Vámbéry Ármin felnőttkori családi viszonyai – Vázlat a Vámbéry családról”: *Ábrándjaink kora: X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Keller, L. (ed.) 161-177. Dunaszerdahely.

Vámbéry Á. (2000) *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Dunaszerdahely.

Vámbéry Á. (2001) *Küzdelmeim*. Dunaszerdahely.

Vámbéry Á. (2005) *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. Dunaszerdahely.

Vámbéry Á. (2006) *A török faj etnológiai és etnográfiai tekintetben*. Dunaszerdahely.

Vámbéry Á. (2007) *A Nyugat kultúrája Keleten*. Dunaszerdahely.

Vámbéry Á. (2010) *Bokhara története - A legrégebbi időktől a jelenkorig*. Dunaszerdahely.

Vámbéry Á. (2011) *Keleti életképek*. Dunaszerdahely.

Vásáry I. (2013) A tudós Vámbéry Ármin: *Magyar Tudomány (Tanulmányok Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján)* 2013/8: 13-21.

Darkó Jenő

CARRHAE

Miért is kíváncozott a „kapzsi” Crassus keletre?

In memoriam Ladislai Havas

BEVEZETÉS

Az antik világ legnagyobb jelentőségű ütközetei közül kiemelkedik a M. Licinius Crassus és a parthusok között Carrhae (Karrhai) mezopotámiai város mellett Kr. e. 53-ban vívott ütközet, ahol nem kisebb vereséget szenvedtek a rómaiak, mint Cannaenál Han-

nibáltól. Crassus, aki az első triumvirátus tagjaként elnyeri a Syria feletti kormányzóságot, hivatali kötelezettségének teljesítése céljából Kr. e. 55 novemberében elhagyja Itáliát. (Kornemann 1948: I./451) Rövid jeruzsálemi tartózkodása alkalmával kifosztja a szentélyt. (*Josephus Flavius*, XIV, 7; *Plut.* Crassus c. 17; Debevoise 1968: 81) Újabb dicsőséget keresve, onnan Kappadokián át Mezopotámiába indul, hogy megütközzön a parthusokkal. Crassus hadjáratát *Cassius Dio* (XL, 12-28) és *Plutarchus* (Crassus 16-33) részletes leírásából ismerjük. (Delbrück 1964: 476; Bihari 1936: 9) M. Crassus és fia Publius végzetes történetéhez további forrásaink: *Ampelius* 31; *Appianus* Bell. civ. II 18; *Caesar* Bell. civ. III 31; *Cicero* De div. II 22; *Eutropius* Brev. VI, 18; *Florus* I, 46; *Hegesippus* Historia I, 21; *Josephus* Bell. I, 179-80. és *Antiquitates* XIV, 105 és 119; *Justinus* XLII, 4; *Livius* Epit. CVI; *Moses Chor.* II, 17; *Nicolaus Damascenus* Hist. CXIV; *Athenaeus* Deip. VI, 252 d (Jacoby II. A. p. 378, fr. 29); *Obsequens* 64 (124); *Orosius* VI, 13; *Petronius* Satyricon 120; *Cicero* 36; *Caesar* 28; *Polyaenus* Strat. VII, 41; *Rufius Festus* 17; *Seneca* Epist. IV, 7; *Servius* Comm. in Verg. Aen. VII, 606; *Strabo* XVI, 1, 23; *Velleius Pat.* II, 46; *Hieronymus*, De situ Onom. sacra ed. de Lagarde 112, 1; *Sidonius*, Apoll. carm. II 455; IX 22. *Zosimus* III, 32; *Zonaras* V, 7. (Debevoise 1968: 78-79)

Crassus bukása sokáig intő példa maradt a rómaiak előtt. Carrhae neve a rómaiak szemében évszázadokon át végzetes jelentőséggel bírt: „*Carrhae Crassus bukásáról híres*” (*Plin.* n. h. V 85: Carrhas Crassi clade

nobiles); „most Faesulae, mint egykor Carrhae” (Flor. Ill. 11, 8: idem tunc Faesulae quod Carrhae nuper); „Orodes, aki ... Crassust a légiókkal együtt, Carrhae mellett, gyászos bukással elpusztította” (Ampelius 31, 3: Orodes, qui ... Crassum cum legionibus apud Carras funesta clade delevit); „M. Crassus a római birodalom jelentős veszteségei közé tartozik ... Carrhae óta, midőn hadseregét a parthusok ellen vezette.” (Val. Max. I 11: M. Crassus inter gravissimas Romani imperii iacturas numerandus ... ducturus erat a Carris adversus parthos exercitum); „Carrhae, ez a régi város a két Crassus és a római hadsereg megpróbáltatásának ismertető jele.” (Ammian. Marc. XXIII 3, 1: Carras antiquum oppidum Crassorum et Romani exercitus aerumnis insigne); „Crassus sajnálatra méltó temetésével Assyriát beszennyezte, a kígyótermészetű parthusoknak a rómaiak szenvedélye vereséggel fizetett.” (Lucan. Phras. I 104ff.: miserando funere Crassus Assyrias Latio maculavit anguine Carras, Parthica Romanos solverunt damna furores); „a két Crassus vérétől áztatott Carrhae” (Sidon. Apol. carm. IX 251: Crassorum et madidas cruore Carrhas).

Miután a parthusok Crassust csatában legyőzték, Crassus a sereg maradékával Carrhae felé menekült, rábízta magát egy bizonyos Andromachusra, akinek Crassust és a rómaiakat Armeniába kellett volna vezetnie. Andromachus azonban elárulta a menekülési tervet a parthusoknak, és azzal az egész sereg vesztét okozta: csak kevesen menekültek meg, közülük C. Cassius legatus, aki még időben visszatért

Carrhaeba, és onnan Szíriába menekült. Az árulás jutalmául a parthusok Andromachust megtették Carrhae tyrannosának. Őt azonban nem sokkal később hatalmától a város lakói megfosztották, és családjával együtt élve megégették. (*Nik. Damas. Athen. VI, 61*).

Más értesülésen nyugszik a *suréna*-féle paródiával egybekapcsolt triumphus Seleuciában: Crassus meghalt. A serege megadta magát. A menekülőket az arabok halálra heccelték. A csatateret 20 000 ember teteme borította, további 10 000 pedig az ellenség kezére került. (*Plutarchus, Crass. 31, 8*) Csak ezt követte az utójáték, ami megkettőzött formában teljesedett be. /= Altheim 1948: I 71)

A HADJÁRAT ÚTVONALA

Crassus hadjáratának útvonala a következő. Nyilvánvalóan Antiochiából indult útnak csapatai élén. A tengertől az Euphratés hídjáig „*a távolság nem kevesebb 1400 stadionnál*” (*Strabon XVI II, 1 C 749*) Minden valószínűség szerint Zeugmánál (Komagené) kellett át az Euphratésen, ahol híd volt a folyó felett. (*Plut. Crassus c. 19. p. 806; Strabon XVI 1, 23 C 747*) „*Azoknak, akik Syriából kereskedelmi ügyekben Seleukeiába és Babylónba járnak, az útjuk a most maliosoknak nevezett sátorlakókon és ezek pusztaságán vezet keresztül. Az Euphratésen a mesopotamiai Anthemusiánál kelnek át. A folyón túl 4 skhoinos (60 stadion) távol-*

ságra fekszik Bambyké, amelyet Edessának, meg Hierapolisnak is neveznek; ebben a syriai Atargatis istennőt tisztelik. Az átkelés után útjuk a babylóniai határ felé a pusztaságon vezet keresztül Skénaiig, mely tekintélyes város az egyik csatorna mellett. Az átkeléstől Skénaiig 25 napig tart az út. Ezek tevéen utaznak, de közben vannak szállások, amelyek olykor bőven el vannak látva ciszternavízzel, olykor azonban a magukkal vitt vizet fogyasztják. A sátorlakók békében hagyják őket, csak mérsékelt vámot szednek tőlük, ezért a folyópartot elhagyják és a pusztaságon vonulnak keresztül, miközben a folyót mintegy három napi úttal jobb felől hagyják. A folyó két partján lakó törzsfőnökök ugyanis, akiknek a földjük nem nagyon termékeny, s azt a szegény földet még kevésbé művelik, s akiknek mindegyike önálló uralkodó, mindnyájan külön, mégpedig nem csekély vámot vetnek ki. Nehéz dolog volna ugyanis ilyen és ennyire önfejű embereknél közös és a kereskedőre nézve előnyös vámtételt megállapítani. Skénai Seleukeiától 18 skhoinos távolságra fekszik.” (Strabon XVI 1, 27 C 748; 1 skhoinos 15 stadionnak felel meg)¹

Szíriát, kelet felől az Euphratés határolta. Az Euphratésen túl pedig sátoros arabok laktak. (Strabon XVI II, 1 C 749) Mesopotamiának déli, a hegyektől távolabb fekvő területe víztelen és szegényes vidék, ahol „sátorlakó arabok laknak, rabló- és pásztornépek, akik könnyen vándorolnak egyik helyről a másikra, ha

¹ A források magyarul idézett szövegrészleteit a fent említett kiadványokból eszközöltük. Cassius Dio XL. könyvének részleteit L. *Tafel* valamint G. *Lachenaud* és M. *Coudry* szövegközlése és fordítása alapján adjuk. A *Res Gestae divi Augusti* c. 29. esetében saját fordításunkban közöljük.

a legelők és a zsákmányolási lehetőségek kimerültek. Így történik az, hogy a hegy vidékieket ezek is, meg az armének is nyomorgatják; az utóbbiak ugyanis fölöttük laknak s hatalmukkal elnyomják őket; végül is többnyire vagy ezeknek, vagy a parthyaiosoknak az uralma alatt állnak; ezek is a széleken laknak, minthogy birtukukban van Média és Babylónia." (Strabon XVI 1,26

C 747) Úgy tűnik, hogy Mesopotámia, pontosabban a két folyó köze ebben az időben senki földje volt. A parthus birodalom a Tigris folyón túl kezdődött. (Cass. Dio XL 14,1)

Strabón tanúsága szerint az Euphratésen több, híddal megerősített átkelőhely volt található. Még a hegyek között Thapsakosnál volt az Euphratés „régí hídja”. (Strabon XVI 1,21 C 746) Thapsakos Nicephoriummal szemben feküdt az Euphratés inenső partján. Thapsakos fölött találjuk a következő „híd”-at az Euphratésen, a Komagéné vidékén fekvő Zeugmánál. (Strabon XVI 1, 23 C 747) Zeugma fölött a következő híddal ellátott átkelőhely volt Samosata. (Strabon XVI II, 3 C 749) Ezeken az átkelőhelyeken kívül még volt egy kedvelt átkelőhelye a kereskedőknek. Ez volt a mesopotamiai Anthemusia. A Syriából Seleuciába és Babylónba utazó kereskedők kedvelték ezt a helyet. Ahonnan, a folyón túl 4 skhoinos (60 stadion) távolságra feküdt Bambyké, amelyet Edessának is, meg Hierapolisnak is neveztek, ahol pedig a syriai Atargatis istennőt tisztelték. (Strabon XVI 1,27 C 748) Viszont a syr Bambyce még az Euphratésen innen volt található.

Crassus célkitűzése valójában nagysándori volt. Sikerei végcéljának nem Syriát vagy Parthiát tekintette, „álmaiban egészen Baktriáig, Indiáig és a külső tengerig kalandozott”. Ezen a téren minden korábbi teljesítményt túl kívánt szárnyalni. Lucullus hadjáratát Tigranés és Pompeius hadjáratát Mithridatés ellen gyerekes semmiségnek tekintette. (*Plut. Crassus* c. 16. p. 802) Tervét maga Caesar is támogatta Galliából küldött levelében (*Plut. Crassus* c. 16. p. 802; *RE Bd.* 13. col. 330) – Julius Caesar diktátorként éppen a dák konfliktus megoldásaként szánta rá magát, közvetlenül halála előtt egy újabb parthus hadjáratra. Számítás szerint a parthusok felett kivívandó győzelem lehetővé tette volna, hogy a dákokat két tűz közé szorítsák, egyfelől a Balkánon, másfelől a Kaukázus vidékén át intéztek volna összpontosított támadást a dákok ellen. Ez a nagy ívű elképzelés nagysándori méreteket vetített maga elé. Caesar nagyságához mérhetően, elképzelését a későbbiekben csak Antonius és Trajanus elevenítette fel. Antonius hasonló fellépéséhez éppenséggel Caesar célkitűzése adja meg a kulcsot. Arra a hírre, hogy a dákok betörték Makedóniába, Antonius hagyta magát, hogy a senatustól átvegye Caesar egykor a Balkánon elhelyezett hadseregét, amellyel a dákok meghódítását követően a parthusok ellen vonult. (Alföldi 1942: 17; Kornemann 1948: I 477-478) Akkor Caesar szemei előtt éppenséggel Nagy Sándor példája, a világbirodalom megvalósításának lehetősége lebegett: a birodalom határainak kiterjesztése északi és keleti irányban a dákok és a parthusok feletti

győzelem árán. (Kornemann 1948: I/484) Közvetlenül halála előtt Caesart egy újabb parthus háború gondolata foglalkoztatta. (RE XIII col. 330; Bengtson 1965: 39) A Caesar elleni merénylet (*Plut.* Caesar c. 66. p. 664) súlyos visszahatással volt a római köztársaság belpolitikájának fejleményeire és a birodalom külpolitikájára egyaránt. Miként azt az események is mutatták, a helyzet megoldása megkívánt egy újabb parthus háborút Irán és Közép-Európa között fekvő vidék meghódítása céljából. (u.o. 483) A parthusok még Caesar életében Caesar politikai ellenfeleit támogatták. Kr. e. 44 március idusa után Caesar gyilkosainak oldalán álltak. A parthus nagykirály tartózkodó magatartást tanúsított Q. Labenius toborzásával szemben. Labenius is a parthusoknál talált menedéket egészen 41 tavaszáig, amikor is a többi római emigránssal együtt beavatkozott a polgárháborúba. (RE XII 258 ff) Róma legnagyobb ellenfele Keleten a legtovább védelmezte a republikánus mozgalmat a triumvirátusból szükségszerűen kifejlődő monarchiával szemben. (Kornemann 1948: I/488) A Crassus-féle háború előestéjén Róma és a parthusok között a viszony eredetileg békés volt. (RE XIII col. 330)

CRASSUS JELLEME ÉS VÁLLALKOZÁSÁNAK ELŐJELEI

Crassus jellegzetes alakja volt a római polgárháborúnak. Egyik modern kori szerző (H. Gelzer) egyenesen arról beszél, hogy ő is a köztársasági rómaiság politikai „*farkas természetét*” képviselte. (RE XIII col. 331) De már az antik szerzők is jellemének hibáiban, főként kapzsiságában, becs- és hatalom vágyában látták bukásának okát. Plutarchus jellemrajzában drámai módon mutatja be Crassus jellembeli fejlődését, egészen bukásáig. Kezdetben, apja „*szerény házában nőtt fel két fivérével együtt*”. Mindig józanul és mértékletesen élt. Miután egyik fivére meghalt, elvette annak özvegyét feleségül, és az özvegytől gyermekei születtek. „*E tekintetben is olyan példásan viselkedett, mint bármely római polgár.*” (Plut. Crass. c. 1. p. 786) Mégis úgy tűnik, hogy Crassus sok jó tulajdonságát egyetlen hibája homályosította el, a kapzsisága. (c. 2. p. 786) Kapzsi volt már akkor, amikor meg akarta szerezni a Vesta-szűz, Licinia villáját. (c. 1) De vagyonát is kapzsiságának köszönhette. Azt szégyenletes módon „*tűzből és háborúból szerezte, és így a közösséget sújtó szerencsétlenség volt legfőbb jövedelmi forrása*”. Sulla idejében gazdagszik meg, felvásárolja a zömében leégett római ingatlanokat. Róma legnagyobb része ekkor került tulajdonába. Vagyonával azonban jól sáfarkodott miként azt Plutarchus is említi: „*Bár sok mesterembere volt, önmagának soha nem épített házat, mert mindig azt mondogatta, hogy akik építkeznek, akkor is tönkremennek, ha nincse-*

nek ellenségeik. És bár számtalan ezüsbányája, nagy értékű földbirtokai és rengeteg munkása volt, akik a földet megművelték, ez mind együttvéve semmi sem volt rabszolgáinak értékéhez képest. Rengeteg különféle és különleges rabszolgát tartott: felolvasókat, kéziratmásolókat, ezüstműveseket, kasznárokat, asztali felszolgálókat. Kiképzésükről és taníttatásukról maga gondoskodott, abban a meggyőződésben, hogy a jó gazdának a legnagyobb gonddal kell törődnie a rabszolgáival, háztartásának élő szerszámaival." (c. 2. p. 787) Állhatatos vagyongyarapító volt: „A proskripciók és vagyonekbevételek idején ismét rossz híre kelt, mert olcsó áron összevásárolt vagy ajándékképpen elfogadott nagy földbirtokokat.” Bármennyire is kapzsi volt, a hozzá hasonlókat gyűlölte és megróttta. (c. 6. p. 790)

A kapzsiság mellett Crassus tetteit a politikai becsvágy is mozgatta, jóllehet az csak később bontakozott ki, amikor is a hírnévéért versengeni kezdett Pompeiusszal. (c. 6. p. 790) Crassust ugyanis bosszantotta, hogy Pompeius szerencsésebb volt nála hadjáratain, diadalmenetet tartott, mielőtt még senator lett volna. (c. 7. p. 791) „Ez a versengés mégsem indította gyűlöletre vagy rosszindulatra Crassust, és bár bosszankodott amiatt, hogy Pompeius és Caesar nagyobb tiszteletben részesült, mint ő, ebbe a becsvágyába nem vegyült sem ellenséges érzület, sem rosszakarát.” (u.o. p. 792) Politikai felfogása mérsékeltnek nevezhető. Pompeius és Caesar mellett „Crassus pedig középen állt, és mindkét oldalról szerzett magának híveket.” (u.o. p. 793) A senatus a Spartacus elleni

„háború vezérévé Crassust választotta.” (c. 10. p. 795) Mégis amikor szorult helyzetében a senatust arra kérte, hogy segítségül Lucullust és Pompeiust küldjék a csataterre, tettét később megbánta, jól tudta ugyanis ha azok *„segítségére mennek, a sikert nem neki, hanem amazoknak fogják tulajdonítani. ...”* (c. 11. p. 797) Tudjuk Spartacus legyőzésében a látványos sikert nem ő, hanem vesztére Pompeius aratta. Ő is tartott diadalmenetet. (c. 11. p. 797)

Ugyanakkor Crassus tudott önmagát meghazudtoló, önzetlen módon is viselkedni. Így tett, amikor Pompeiusszal közös consulságuk végén a népgyűlés előtt consul társa nagyságáról beszélt. Nagylelkűségét bizonyítja az a tette is, amikor *„Hercules tiszteletére nagy áldozati ünnepet rendezett, a népet tízezer asztalnál megvendégelte, és három hónapra elegendő gabonát osztatott ki.”* (c. 12. p. 799) A luccai találkozó után, ahol Caesarrel és Pompeiusszal megállapodott a második hivatali időszakról, a senatusban megkérdezték tőle pályázik e újból a consulságra. Crassus Pompeiusnál szerényebben válaszolt, *„és azt mondta, hogy ha hasznára lesz a városnak, pályázik a consulságra, de ha nem, lemond róla.”* (c. 15. p. 801) Mégis ekkor Crassus *„régi betegségéhez, a kapzsisághoz egy új és heves szenvedély is járult Caesar nagy tetteinek láttán: a diadaljelek és diadalmenetek utáni forró vágyakozás; ebben az egyben érezte magát nála kisebbnek, másban mindenben felette állónak.”* (c. 14. p. 800) Az áhítva várt dicsőség lehetőségének a szele érintette meg, amikor elnyerte a proconsuli címet

és Syria helytartóságát. Syriához ugyanis sorshúzás útján jutott.(c. 15. p. 802) *„Mihelyt a sorshúzás megtörtént, Crassus nyíltan kimutatta örömét. meg volt ugyanis győződve róla, hogy ennél nagyobb szerencse még sohasem érte. Még idegenek közt vagy nyilvános helyen is alig bírta türtőztetni magát, ...”* (c. 16. p. 802) Később a parthus követekben is felmerült annak a lehetősége, hogy *„Crassus hazája akarata ellenére, személyes nyereségvágyból jött fegyverekkel a parthusok ellen, és foglalta el területüket,...”* (Plut. Crassus c. 18. p. 804) Végül is Crassus vesztét a büszkesége és elbizakodottsága okozta, akit *„később a félelem és balsors könnyűszerrel csapdába ejtett.”* (c. 21. p. 807)

Crassus a hadjárat során mindazokban csalódott, akik *„jó”* tanáccsal látták el. Csalódott az örmény királyban, Artavasdesben, aki jelentős katonai segítséget is ígért neki. (c. 19. p. 805-806; c. 22 p. 809; Debevoise 1968: 80) Csalódnia kellett a táborában megjelent arab fejedelemben, az osrhoënei Abgarban, más néven: Ariamnésben, aki rossz útra terelte őt, és összejátszott a parthusokkal. (Plut. Crassus c. 21. p. 807-808) Majd, amikor a rómaiak táborát elhagyja, azt úgy tünteti fel Crassus előtt, hogy *„az ő érdekében cselekszik”*. (c. 22. p. 810) De nem járt sokkal jobban Andromachusszal sem, akit maga Crassus választott maga mellé segítségül, hogy vezesse ki a seregét a nehéz helyzetből. Andromachus azonban összejátszott a parthusokkal *„csalárd módra tekervényes utakon vezette a rómaiakat, majd végül mély mocsárral és árkokkal átszelt vidékre vezette őket,*

..." (c. 29. p. 819) Az ifjabb Crassus, Publius hősi halála után a megtört apa már elveszítette önbizalmát, és kétes előérzetekkel fogadta a *suréna* meghívását. Ugyanis Crassus a vereség okát egyedül a parthusok „*álnokságában*”, más szóval az idegen hadviselésben látta. A *suréna* békülékenységet Crassus katonái kitörő örömmel fogadták. Crassus mindezt fenntartással tűrte és így szólt katonáihoz: „*ti is láthatjátok, hogy csak a szükségnek engedve szánom el magam erre az útra, és ti vagytok a tanúi, hogy szégyenletes erőszak áldozata lettem. De ha megmenekültök, mondjátok meg az egész világnak, hogy Crassus az ellenség árulása által veszett oda, és nem azért, mert polgártársai kiszolgáltatták azok kezére.*” (c. 30. p. 820)

A hadjárat ugyanakkor baljós előjelek közepette kezdődött, és ezek a figyelmeztetések mindvégig végig kísérték Crassust egészen haláláig, ha nem holtában történt megcsúfolásáig. Jól tudjuk a néptribunusok arra intették, hogy ne indítson hadat a parthusok ellen, mivel azok nem vétettek semmit. (Appianos Bell. civ. II 18) Már Rómában útját állta Ateius néptribunus, aki meg akarta akadályozni, hogy Crassus elhagyja Rómát. Éppen azért egyebek mellett áldozatot mutatott be annál a városkapunál, amelyen át Crassus Rómát el kívánta hagyni, „*füstölőszert és italáldozatot hintett a serpenyőre, félelmetes és borzasztó átkot mondott, ijesztő és idegen istenek haragját idézte, s nevükön nevezte őket.*” A ritkán és keveset használt átkok azonban visszahullottak az átokmondóra és magára a városra. „*Ateiusnak is azt*

*hányták a szemére, hogy bár a városért haragudott meg Crassusra, de félelmetes átok babonás erejét felidézte a város ellen is.” (c. 16. p. 803) Ugyanis amikor egy bizonyos Hierapolisban (Bambyce / Membidj) kifosztotta a syriai Atargités (Strabon XVI 1,27 C 748) mások által Aphroditének vagy Hérának nevezett istennő szentélyét (Debevoise 1968:81-82), az első baljóslatú figyelmeztetést ettől az istennőtől kapta. „Egy alkalommal ugyanis, amikor mentek ki a templomból, a fiatal Crassus megbotlott és elesett a kapuban, majd ráesett az apja is.” (Plut. Crassus c. 17. p. 804) Nem volt szerencséje Crassusnak akkor sem, amikor seregével átkelt Zeugmánál az Euphratésen. Vihar támadt. A villám kétszer is belecsapott arra a helyre, ahol Crassus táborát készült felállítani. A hadvezér egyik felszerszámozott hadi ménjét a lovással együtt elragadta a vihar és a felkavart folyó habjai elsodorták. „Mondják, hogy amikor az első hadijelvényt felemelték, a rajta lévő sas magától megfordult. Ráadásul amikor kiosztották az élelmiszereket, a katonák véletlenül először lencsét és árpalepényt kaptak, ami pedig a rómaiaknál a gyász jele, és ezt szokás adni a halottaknak ...” Crassus is elszólta magát, amikor katonái előtt arról beszélt, hogy a vihar által elsodort hidat nem fogják újjá építeni, hogy erre ne lehessen elmenekülni. Ettől a kijelentéstől a katonákban félelem keletkezett. Ugyancsak baljós jelnek számított, hogy a *lustratio* során Crassus kiejtette kezéből a földre a levágott állat belső részeit, a körülötte állók mind mélységesen megdöbbenek. (c. 19. p. 806) A történetet hasonlóképpen adja elő Cassius Dio (XL c. 18) is. Nála egy a*

hadijelvényeket is díszítő sasról esik szó. Ugyanakkor mivel az egyik hatalmas, vitorla nagyságú hadi zászlót kiragadta a vihar a katonák kezéből, a többi hadizászló nyelét Crassus megrövidítette. Végül: *„Mivel a hídon történő átkelés pillanatában, hirtelen vastag köd szállt le, a katonák nem látták egymást, ott bukdácsolnak, és nem vették észre az ellenséges földet addig, amíg azt lábukkal nem érintették.”* A baj okát ő is abban látta, hogy *„az átkelés és a túlsó part elérése céljából bemutatott áldozat szerfelett elégtelen volt.”*

A szerencsétlen história drámaiságát még fokozta az is, hogy az ütközet reggelén Crassus nem a bíbor ruhát öltötte magára, hanem feketében jelent meg a csapatok előtt. A zászlóvivők pedig csak nagy nehezen tudtak néhány hadijelvényt a földből kihúzni. (Plut. Crassus c. 23. p. 810) Az ütközet egyik fordulatában a fiatal Crassus a parthusok törbe csalták, és miután súlyosan megsebesült szolgájának a kardjába dőlt. A parthusok levágták a fejét és lándzsára tűzve körülhordozták a csatatéren, valamint megmutatták azt a hős apjának is, őt becsmérlő szavak kíséretében. A látvány a rómaiakat még jobban megtörte. *„De Crassusban állítólag a szörnyű csapás lelke legfényesebb tulajdonságait keltette fel.”* hangos szóval járta végig a hadsorokat és buzdító beszédet tartott katonái előtt. A nagy dolgokat csak szenvedés árán lehet elérni. És a csatákban vesztes hadvezérek áldozta nem akadályozhatja meg őket *„hogy erőt vegyenek azokon, akik győzelmet arattak felettük, mert a rómaiakat nem a jó szerencse, hanem polgárainak áll-*

hatatossága és vitézsége emelte fel mostani hatalmuk magas fokára.” (c. 26. p. 815-816)

CRASSUS HADJÁRATA ÉS AZ ÜTKÖZET

A luccai találkozón, Kr.e. 56 áprilisában a triumvierek arra az elhatározásra jutottak, hogy *„erélyesebben szerzik meg maguknak a hatalmat”*. Elhatározásukhoz az egyetlen út a consulság másodszori megszerzésén át vezetett. Így Caesar megtarthatta hadseregét és Galliát, a többi provincia felett Pompeius és Crassus osztozott. (*Plut. Crassus c. 14. p. 801; Pompeius c. 51. p. 1001-1002*) Pompeius erőteljes fellépésének köszönhetően consullá kiáltották ki őket, Caesar proconsuli hatalmát öt évre meghosszabbították. Pompeius és Crassus saját maguknak megszerezték Syriát és Histpaniát. *„A sorshúzásnál Crassus kapta Szíriát, Pompeius pedig Hispaniát.” (Plut. Crassus c. 15. p. 802)*

Miután a sorshúzás megtörtént, Crassus nyíltan kimutatta örömét. A nép által meghozott határozatban szó sem volt a parthusok elleni hadjáratról, de mindenki tudta, hogy Crassus erre vágyott. (*Plut. Crassus c. 16. p. 802*) Ugyanis Crassus a szerencsének köszönhetette, hogy megkapta Syriát, mivel sorshúzás útján jutott hozzá. (*Plut. Crassus c. 15. p. 802*) *„Mihelyt a sorshúzás megtörtént, Crassus nyíltan kimutatta örömét. ... elragadtatásban s elvakultságában nem Szíriát vagy Parthiát tekintette sikerei véghatárának, hanem mint aki Lucillus hadjáratát Tigranész és Pompeiusét*

*Mithridatész ellen gyermekes semmiségnek tekinti, ál-
mában egészen Baktriáig, Indiáig és a külső tengerig
kalandozott. – A nép által megszavazott határozatban
szó sem volt a parthusok elleni háborúról, de mindenki
tudta, hogy Crassus erre vágyott.” (Plut. Crassus c. 16.
p. 802) Még Caesar is bízta nagyratörő tervének
megvalósítására, pontosabban: a parthusok elleni
hadjáratra. (Plut. Crassus c. 16. p. 802; RE XIII col. 330;
Bengtson 1965b: 39; Debevoise 1968: 80)*

Caesaral szemben a néptribunusok arra intették,
hogy ne indítson hadat a parthusok ellen, mivel azok
nem vétettek semmit. Terveinek valóra váltása esetén
nyilvános átokkal fenyegették meg. (Appianos Bell.
civ. II 18) Különösképpen egy Ateius nevű néptribu-
nus akarta megakadályozni Crassust abban, hogy
elhagyja Rómát. A városkapunál egy tüzes serpenyőt
tett a földre és áldozatot mutatott be, majd „*félemetes
és borzasztó átkot mondott*”. Crassus Pompeius segít-
ségével mégis kijutott a városból. (Plut. Crassus c. 16.
p. 803)

Crassus Kr. e. 55 november közepén hagyta el Itáli-
át. (Debevoise 1968: 80) Brindisiumban szállt hajóra,
bár a tenger viharos volt, és így – útközben – sok hajó-
ja odaveszett. Áthajózott Dyrrachiumba (Debevoise
1968: 80), onnan a szárazföldön folytatta útját. Talán
a későbbi, híres *via egnatián* a Helléspontosig, ahol is
átkelt Kisázsiaiba. Majd Galatián át haladt, ahol is ta-
lálkozott a tartomány királyával, Deiotarossal (Plut.
Crassus c. 17. p. 803; RE XIII/col. 322), aki éppen egy

város építésével volt elfoglalva. Beszédbe elegyedtek. Egymás életkorára tettek célzást. A király sem volt fiatal. Crassus szerint ugyanis a király már idős volt ahhoz, hogy egy új várost felépítsen. Deiotarus pedig kifogásolta: „*Látom, imperator, hogy te sem indulsz nagyon korán a parthusok ellen.*” Crassus ugyanis már a hatvanadik évét taposta. Erősen kopaszodott és nagyot hallott. (Plut. Crassus c. 17. p. 803; Debevoise 1968: 78)

Syriába megérkezve Crassus mindenképpen a parthusok ellen akart hadjáratot indítani, jóllehet Róma és a parthusok között egyébként jó volt a viszony. A parthusokkal szemben semmi panasz nem merült fel, és semmi törvényes intézkedés nem támogatta a háború kirobbantását. (Cass. Dio XL 12,1) Mégis Crassus abban a hiszemben akart háborút kezdeni a parthusok ellen, hogy az könnyen végrehajtható, hírnevet adó és haszonnal járó vállalkozás lesz. (Appianos Bell. civ. II 18)

Syriába 54 áprilisa vagy májusa folyamán érkezett meg (Debevoise 1968: 80), ahol mindent rendben talált. Átvette a parancsnokságot Gabinius csapatai felett. „*Megérkezésekor eleinte várakozásának megfelelően alakultak a dolgok. Baj nélkül átkelt az Euphrátészen, Mezopotámiában sok várost elfoglalt, amelyek készségesen meghódoltak neki.*” (Plut. Crassus c. 17. p. 803) Cassius Dio szerint: „*Átkelt hát az Euphrátészen és benyomult Mesopotamia szívébe, végig dúlta és pusztította a vidéket.*” (XL 12,2) Min-

den bizonynyal Zeugmánál hadüzenet nélkül lépte át Mesopotamia határát. (*Florus* III 11,3; RE XIII col. 322)

Feltehetően Syria központjából Antiochiából érkezett a keleti határvidékre. Nyilvánvalóan a Strabónnál (*Strabon* XVI 1, 27 C 748) megörökített kereskedelmi útvonalon haladt csapataival. A Syriából Seleuciába és Babylónba tartó kereskedők Anthemusiánál (RE I-II col. 2369-2370) lépték át a határt, mivel ott volt a folyó egyik hídjá. Crassus is itt, vagy a valamivel lejjebb fekvő Zeugmánál lépte át a római fennhatóság alatt álló területek keleti határát képező Euphratés folyót, és nyomult be a két folyó közti területre. (Debevoise 1968: 81) Itt találkozott a parthusok gyenge előőrsével, a terület satrapájával, Silacésszel, akivel megütközött Ichna közelében. (*Cass. Dio* XL 12,2; Smith 1916: 239; Debevoise 1968: 81) *„Jóllehet a barbárokat, akik nem voltak felkészülve arra, hogy Crassus átlépi a folyót, és elhanyagolták a terület védelmét, és Silacest, aki ennek a vidéknek volt a satrapája, egy megerősített helység mellett, amelynek Ichna volt a neve, gyorsan legyőzte. Silaces, akinek kevés lovassága volt, az ütközetben maga is megsebesült. Miután elhagyta a csatateret, személyesen jelentette a királynak az ellenséges betörést.”* (*Cass.Dio* XL 12,2)

Crassus hadseregével a folyó mellett eljutott a Balicha és az Euphratés összefolyása közelében fekvő Nikephorion városáig. (Strabon XIII 4,2; XVI 1,23; RE XVII col. 309) Az utat a Strabón által leírt útvona-

lon tehette meg a folyó bal partján, a folyótól távolabb fekvő kietlen vidéken. (XVI 1,27) Mivel ennek a vidéknek a lakói görög-makedonok voltak, szívesen cserélték fel az idegen uralmat rómaira, így Crassus kedvező fogadtatásra talált. (Cass. Dio XL 13,1; RE XIII col. 322) Feltehetően már ekkor eljutott Carrhae vidékére, ahol egy kisebb helyőrséget hagyott hátra. Onnna Balicha városa felé vette útját. *„Amilyen gyorsan csak lehetett Crassus az ügy mellé állította a helyőrségeket és főképpen a görög városokat, közöttük Nicéphoriont; mivel a macedónok és más görög népek, akik részt vettek a hadjáratban nem tudták tovább elviselni a parthus elnyomást, nagyon bíztak a rómaiakban, akiket filhelléneknek tartottak, szívesen csatlakoztak hozzájuk.”*(Cass. Dio c. 13)

Egyedül Zenodotia városánál ütközött ellenállásba, ahol is száz katonáját megölték. Crassus elfoglalta a várost, javaikat felprédálta, lakosait eladta rabszolgának. Miként Plutarchus írja: *„De az egyik városban, amelynek Apollóniosz volt a türannosza, száz katonáját megölték; erre ellenük vezette hadseregét. Bevette a várost, javaikat felprédálta, és a lakosokat eladta rabszolgáknak;... A város elfoglalása után megengedte, hogy katonái imperatornak szólítsák...”* (Crassus c. 17. p. 804) Értelmezésünk szerint, és Plutarchos előadásából is erre következtethetünk, hogy Zenodotia kifosztása, lakosainak megfenyítése még a mesopotamiai expedíció során megtörtént. A hozzá csatlakozott városokban helyőrségeket ha-

gyott, összesen hétezer gyalogost (legionként 2-2 cohorsot) és ezer lovast. (*Plut. Crassus* c. 17. p. 804; Smith 1916: 251) Majd téli szállására Szíriába vonult vissza, „*alkalmat adott a parthusoknak a felkészülésre, és ezzel veszélybe hozta azokat a katonákat, akiket hátra hagyott.*”(Cass. Dio XL 13,4) A hadjárat első felvonása Mesopotámia elfoglalásával tehát még 54 tele előtt sikeresen lezárult. (Cass. Dio XL c. 17)

A hadjárat második szakaszát tette ki a Szíriában töltött téli szállás, Hierapolisban és Jeruzsálemben tett látogatása. A jeruzsálemi templomot is – mint említettük – kifosztotta, elvitte azokat az ezüst és arany tárgyakat, amelyekhez Pompeius hozzá sem nyúlt. A zsákmány 10 ezer talentumot tett ki. (*Josephus Flavius*, XIV, 7; *Plut. Crassus* c. 17; *Moses Chor.* II 17 = Szongott 1892: 103; RE XIII col. 323; Debevoise 1968: 81)

Plutarchus egy helyen (c. 17. p. 804) említi, hogy szíriai tartózkodása idején az anyagi szempontokat a stratégiai szempontok elé helyezte. Nem vezetett a csapatokról pontos kimutatást, és nem rendezett katonái számára atlétikai versenyeket. „*Ehelyett pontos kimutatást készítettett a városok adóbevételeiről.*” Több napot azzal töltött Hierapolisban, hogy felmérte az istennő kincseit. (c. 17. p. 804) Ezt a bizonyos Hierapolist a szíriai Bambycevel (Membidj) azonosítják. (Debevoise 1968: 81-82) Ugyan Strabón egy helyen ezt a Hierapolist az észak-mesopotámiai Edessával azonosítja. (XVI 1,27 C 748) A kutatás

Strabón állítását tévedésnek tartja. (RE V col. 1935) Megjegyezzük, hogy mindkét Hierapolisban egyaránt a syriai Atargatis (*Tarate*, gör. *'Rhéa*) istennőt tisztelték. (RE V col. 1937) Így ez a Hierapolis nem feltétlenül azonos a syriai Bambyceval. (Ezzel szemben: Debevoise 1968: 81-82)

Amikor Crassus az újabb hadjárat céljából a syriai szállásaikról csapatait 53 tavaszán összevonta (*Plut.* Crassus 18. p. 804), a parthus követek megérkezésével együtt arról értesült, hogy Orodes „*a surénát küldte egy hadsereggel az elfoglalt, illetve elszakadt területekre*”. (*Cass. Dio* XL c. 17) Aki megjelent Mesopotamiában, és az előző évben hátrahagyot római helyőrséget veszélyeztette. (RE XIII col. 324)

Orodés (II. ca. Kr. e. 57-37/36), a parthusok királya követeket küldött hozzá Syriába (Debevoise 1968: 82), akik szemrehányást tettek Crassunak a háborús invázióért, és számon kérték rajta a jogsértést. A parthus követek Crassustól a háború okát tudakolták. (*Cass. Dio* XL c. 17; *Flor.* III 11,4; RE XIII col. 322) Szemmel láthatóan a parthusok nem értették Crassus vállalkozásának célját, azt inkább egyéni elhatározásnak tartották, mintsem, hogy feltételezzék: Crassus mögött államérdek állna. Úgymond: „*Crassus hazája akarata ellenére, személyes nyereségvágyból jött fegyverekkel a parthusok ellen*”. (*Plut.* Crassus c. 18. p. 804-805) A követek tudakozódására Crassus büszkén azt felelte, hogy majd Seleuciában adja meg a választ. (*Plut.* Crassus c. 18. p. 805; *Cass. Dio* XL c.

17; RE XIII col. 322; Bihari 1936: 9) A parthus követek közül az egyik, Vagisés megpaskolva saját tenyerét így válaszolt: *'Előbb nő ki itt a szőr, mint te meglásd Szelukiát.'*" (Cass. Dio XL c. 17; RE XIII col. 322) Majd a parthus követek dolguk végeztével eltávoztak és jelentették Orodés *„királynak, hogy a háború elkerülhetetlen."* (Plut. Crassus c. 18. p. 805)

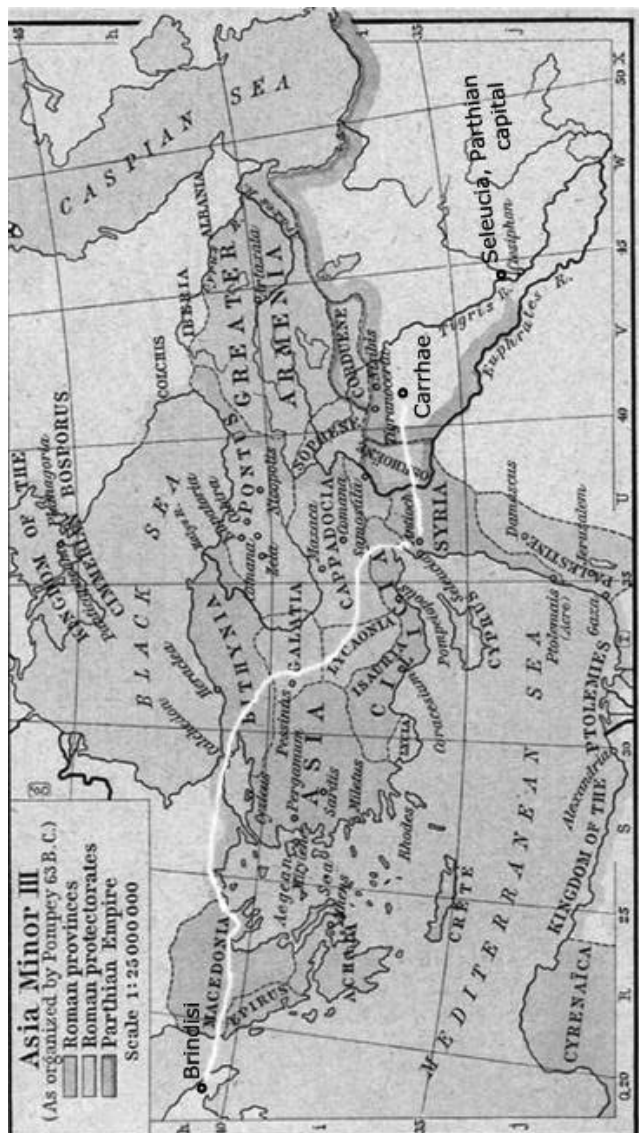
A hadjárat kimenetelével kapcsolatos baljós jelek már a hadjárat elején megmutatkoztak. Cassius Dio egyenesen a Cnaeus Calvinus és Valerius Messala consulsága idején, Róma fölött tornyosuló veszedelmek egyikét látta a parthusok elleni háborúban. Ugyanis a városban egy csodás jellel kapcsolatba ki-robbant zavargáshoz a parthus hadjárat mellett még a gallok támadása is társult. Rómában senki sem értette a parthus háború kirobbanásának okát. Csak *„Crassus számára volt mindez világos és könnyen érthető, amikor átkelt az Euphratésen, Zeugmánál"* (Cass. Dio XL 17,1) A makedón Alexandros is ezen a helyen kelt át az Euphratésen. (Cass. Dio XL 17,3)

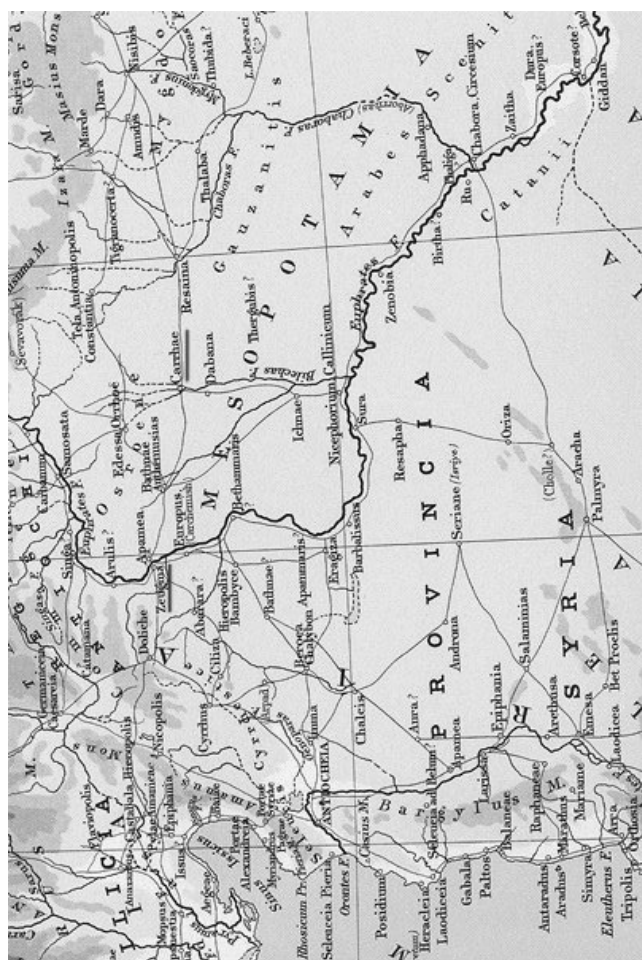
„Ekkor történt, hogy a mezopotámiai városokból, ahol római helyőrségek voltak, néhány katona nagy veszélyek árán megszökött és aggodalmat keltő híreket hozott." Beszámoltak a saját szemükkel látottakról, az ellenség sokaságáról és félelmetes harcmódorukról. *„Miként ilyenkor történni szokott, még túlozták is a rémségeket. Kijelentették, hogy a parthusok üldözése elől nem lehet elmenekülni, de futás közben utol sem lehet érni őket; újszerű lövedékeik előbb lecsapnak*

és áttörnek mindenre, mintsem meg lehetne pillantani azokat, akik a lövedékeket kilövik; vértés lovasaik fegyverzete olyan, hogy mindenre áthatol, de azon nem fog semmi sem. Ezek hallatára a katonák bátorsága alábbszállt." (Plut. Crassus c. 18. p. 805) A katonák szeme előtt ugyanis egy fárasztó, de csekély véráldozattal járó, mindenképpen győzedelmes hadjárat lebegett, és csak most szembesültek helyzetükkel és a hírek hallatán szereztek tudomást a parthusok szokatlan harcmódoráról és harcra teremt mivoltáról. (RE XIII col. 324) Ekkor néhány magas rangú tiszt Crassus környezetéből, köztük C. Cassius, későbbi Caesar-gyilkosok egyike viszont úgy gondolta, hogy visszatartják Crassust a hadi vállalkozástól, és el kívánták érni nála, hogy vegye fontolóra az egész haditervet. (Plut. Crassus c. 18. p. 805; RE XIII col. 324; Bihari 1936: 9) „A jószok nyugodt hangon, de megmondták neki (mármint Crassusnak – DJ), hogy az áldozatokból minden előjel rossznak és baljóslatúnak mutatkozik, de Crassus nem hallgatott másra, csak arra, aki bízatta, hogy folytassa, amihez hozzákezdett." (Plut. Crassus c. 18. p. 805) Crassus részéről hiba volt a felvonulási út és abból következően a mindent eldöntő csatahely megválasztása. Crassus rossz tanácsadókra hallgatott: így az örmény királyra, Artavazdesra, az osrhoënei arab fejedelemre, Abbgar- /Ariamnesra és végül Andromachus carrhaei polgárra, akik végül is elárulták és cserbenhagyták őt. (Bihari 1936: 9)

Mindenek előtt Artavazdes biztatására és bátorítására Armenia felé vette az utat. Kr. e. 53 tavaszán, a

julianus naptár szerint április végén (RE XIII col. 324) kelt át újból seregével az Euphratésen. (*Plut.* Crassus c. 19. p. 806; Debevoise 1968: 83) nem minden nehézség nélkül. A folyón történt átkelés közben égzengéssel járó zivatar tört ki. Több villámcsapás érte azt a helyet, ahol Crassus tábort akart verni. A vihar szétszakította és lerombolta a folyón vert hidat is. A vihar Crassus egyik lovát is elragadta lovászával együtt, a lovat és a lovászt a folyó habjai magukkal sodorták. Az eseményekhez még sok kedvezőtlen előjel társult. „*Mondják, hogy amikor az első hadijelvényt felemelték, a rajta lévő sas magától megfordult.*” (*Plut.* Crassus c. 19. p. 806) Cassius Dio (XL c. 18) a következőképpen írja le a történeteket:

„Szó van tehát egy sasról (...), ez a sas nem kívánt a csapatokkal átkelni az Euphratésen, nem hagyta magát kihúzni a földből, mintha a földbe gyökerezett volna, mindaddig, mígnem sokan körbefogták és erővel kihúzták. Akarata ellenére a sas elkísérte a csapatokat. De az egyik hatalmas zászlót, amely hajó vitorla nagyságú volt, rá volt írva a legio és parancsnokának neve, a hirtelen feltámadt szél elragadta és a hídról a folyóba sodorta. Nos Crassus mind egyforma hosszúra vágatta le a zászlórudakat, megrövidítve azokat, jobb fogást biztosítva a szállítás alatt, nem súlyosbítva az előjeleket. Mivel pontosan abban a pillanatban, amikor átkeltek a hídon vastag köd szállt le, a katonák nem látták egymást, ott bukdácsoltak, és nem vették észre az elenséges földet addig, amíg a lábukkal rá nem léptek. Úgyszintén az átkelés és a túlpárt elérése céljából bemutatott áldozat szerfelett elégtelen volt. Mialatt hirtelen erős szél támadt, a villám is lecsapott, a híd összeomlott, mielőtt a katonák elérték volna a túlpártot.” Végül is Crassus „... arra a meggyőződésre jutott, hogy gyászos véget fog érni, és hogy a katonák sem fognak a szeretteikhez visszatérni, a rémület és a csüggedés lesz úrrá a hadseregen.”

Amikor pedig a katonáihoz beszédet intézett, Crassus száján olyan szavak csúsztak ki, *„amelyektől az egész hadsereg megrémült. Azt mondta ugyanis, hogy leromboltatja a hidat, nehogy bárki is visszatérhessen rajta.”* (Plut. Crassus c. 19. p. 806) A kétségbe esetteket pedig ezekkel a szavakkal vigasztalta: *„Katonák, ne engedjétek magatokat elrémíteni a híd össze-*

omlása miatt, és ne higgyetek a rossz előjelekben. Mivel elhatároztam, hogy Arménián át fogunk visszatérni. Ezt eskü alatt is vallom." Ezekkel a szavakkal kívánta nekik a reményt visszaadni, erős hangon még kijelentette: „Bátorság! Senki közülünk nem fog ezen az úton visszatérni." Crassus szavainak hallatára a katonák lélekben és testben egyaránt megrendültek. (Cass. Dio XL 19; RE XIII col. 324) Végül pedig, amikor a csapatok előtt, a *lustratio* szertartása során áldozatot mutattak be, a jós Crassus kezébe akarta adni az áldozati állat zsigereit, Crassus azonban kiejtette az állati beleket a kezéből. A körülállók megdöbbenéssel nézték végig a jelenetet. Látva a rémült kíséretet, így szólt: „Ilyen az öregkor; de a fegyver majd nem esik ki a kezemből." (Plut. Crassus c. 19. p. 806; RE XIII col. 324)

Az Euphratészen túl már a senki földjén jártak. A felderítők jelentése szerint, a vidék elhagyott volt, csak sok lábnyomot találtak, ami az ellenség visszavonulására utalt. (Plut. Crassus c. 20. p. 807; RE XIII col. 325) Cassius és társai újból kísérletet tettek arra, hogy Crassust jobb belátásra bírják. Azt tanácsolták „neki, hogy vonuljon be hadseregével valamelyik helyőrséggel megrakott városba, amíg biztos értesülést nem szereznek az ellenségről, vagy pedig vonuljanak Szeleukiába a folyó partján; így a teherszállító hajók bőségesen ellátják majd őket élelemmel, és egy időben érkehetnek a táborhelyre, ezen kívül a folyó védelmet is nyújt nekik a bekerítés ellen, és így egyenlő helyzetben vívhatnak csatát az ellenséggel." (Plut. Crassus c. 20. p. 807)

Az osrohënei arab fejedelem (Cassius Dionál: Abgar, Plutarchusnál: Ariamnés) forrásaink szerint áruló volt és ő vezette Crassust a *suréna* által felállított csapdába. (RE XIII col. 325) Ugyanis „*Crassu eredeti célja Seleucia elfoglalása volt, és katonáival meg az utánpótlással együtt biztonságban eljutni oda. Az Euphratés mentén kívánt felvonulni, majd átkelni rajta; azután a városokat remélte gyorsan maga köré gyűjteni, amelyek lakosai görögök voltak, és át akart vágni nehézség nélkül Ctesiphon irányába.*” (Cass. Dio XL c. 20,3) Az eredeti útvonalról Abgar (Ariamnes) „*egy csalárd és hitszegő ember*” térítette el Crassust, amikor az megjelent táborában. A kétes hírű osrohënei király ismerték a rómaiak közül néhányan, akik régebben, Pompeius hadseregében ezen a vidéken szolgáltak. Most „*azzal a szándékkal érkezett, hogy ha lehetséges, terelje el Crassust a folyótól, és vezesse a közeli hegyektől minnél távolabbra a végtelen síkságon, hogy ott körül lehessen keríteni, mert a parthusok mindent inkább akartak, csak azt nem, hogy szemtől szembe kelljen megütközniük a rómaiakkal.*” Abgar (Ariamnes) értett hozzá, hogy szavaival akárkit meggyőzzön. (Plut. Crassus c. 21.p. 807) Crassus félrevezetésére egy mesét adott elő, hogy a parthusok egyáltalán nem gondolnak ez ellenállásra, összeszedték minden kincset, és elmenekültek a szkítákhoz. Csak a *surena* van a közelben, hogy a király menekülését fedezze, s a legnagyobb sietségre van szükség, ha Crassus a parthusokat utol akarja érni. Crassus készséggel elhitte Abgar (Ariamnes) szavait. (Bihari János, 1936. p. 9) A helyzet úgy alakult, hogy Crassusszal, a római

főssereggel szemben a *surena* (nagyvezér) vezette parthus sereg állt. Orodés nagykirály Armenia ellen vonult, így megakadályozta, hogy Artabazés örmény király Crassus segítségére siessen. (*Plut. Crassus* c. 22. p. 809; *Cass. Dio* XL c. 16,2)

Osrhoëne fejedelme Crassust eltérítette eredeti útvonalától, és nem az Euphrates mentén haladt tovább Arménia felé, hanem keletre fordult a Carrhae és Ichna között fekvő Balicha város irányába. (RE XIII col. 325) Az út utolsó harmadát egy homoksivatagon át tette meg seregével. Látva a helyzetet, Cassius és tiszt társai kérdőre vonták Abgart (Ariamnés), miért vezette őket a sivatagba. Az miután kioktatta a rómaiakat, és még mielőtt kiderült volna, hogy rászedte őket, ellovagolt. Crassusnak ürügyül azt mondta, hogy az ő érdekében cselekszik, és majd zavart támaszt az ellenség soraiban. (*Plut. Crassus* c. 22 p. 808-810)

Crassus a csatateret, a Balicha folyó völgyét a julianus naptár szerint május 6-án érte el. (RE XIII col. 325) Az a nap, amelyen a parthusokkal harcba bocsátkozott, Crassus számára nem jól kezdődött. Nem az alkalomhoz illően, nem római hadvezérhez méltóan, bíbor ruhában jelent meg katonái előtt. De szemmel láthatóan Crassus zavarát sokkal inkább a parthusok meglepetésszerű, hirtelen felbukkanása és nem várt harcmodora okozta. A római elővéd lovassága megütközött az ellenséggel, súlyos veszteséget szenvedtek. Közülük csak néhányan érkeztek

vissza és jelentették „*hogy a parthusok igen sokan és szilaj harci kedvel nyomulnak előre, hogy csatát kezdjenek*”. A hírré a római seregben mindnyájan megzavarodtak. „*Crassus különösen megrémült, és sietségében kapkodva kezdett hozzá a csatasorok felállításához; Cassius tanácsára először a nehéz fegyverzetű gyalogságot a lehető leghosszabb vonalra széthúzta, hogy a sík terepen megakadályozza bekerítésüket, a lovasságot pedig a szárnyakon helyezte el.*” Majd megváltoztatta tervét, és mély négyszögben állította fel a sereget. A négyszög egy-egy oldalára egyenként 12 chorsot állított. „*A cohorsok között egy-egy lovas szakaszt állított fel, hogy egyik se maradjon a lovasság támogatása nélkül, és minden oldalról egyenletesen felzárkózva indulhasson rohamra. A szárnyak közül az egyiket Cassiusnak, a másikat a fiatal Crassusnak adta, ő pedig középen foglalt állást.*” (Plut. Crassus c. 23. p. 810; RE XIII col. 326)

Időközben a parthusok csendben maradtak, és hagyták, hogy a rómaiak zavartalanul keljenek át a Balissos (Balikh) folyón. (Bihari 1936: 10) A katonák megörültek, hogy egy nem nagy és nem is bővizű folyóhoz érkeztek „*a szárazságban és hőségben, víztelen utakon megtett fárasztó menetelés után.*” A legtöbben azon a véleményen voltak, hogy „*táborozzanak itt le, és úgy töltsék az éjszakát.*” Csak azután induljanak el, miután kipuhatolták az ellenség erejét és a csapatok felállítását. – Ezzel szemben Crassus „*fia és a vele levő lovasság unszolására, hagyta magát elragadtatni, ... kiadta tehát a parancsot ...*” Még enni és inni sem

hagyta katonáit „máris elindította őket, nem lassan, időről időre megpihenve, mint ütközetbe menet, hanem gyorsan, erőltetett iramban, míg meg nem pillantották az ellenséget ...” A parthusok nem látszótak sem soknak, sem félelmetesnek, mert a „surena hadserege zömét elrejtette az első vonalbeli csapatok mögött, és megparancsolta a katonáknak, hogy köpenyekkel és állatbőrökkel takarják el csillogó fegyvereiket.” (Plut. Crassus c. 23. p. 810-811) Cassius Dio arról beszél: „A parthusok bátran felvették a harcot, seregük nagyobb részét elrejtették (a vidék dimbes-dombos és fás volt).” (XL 21,2)

Cassius Dio sommás megfogalmazásával szemben Publius Crassus harcának részletesebb leírását Plutarchus adja elő. (Crassus c. 25.p. 812-813) Nemcsak Publius Ceasartól magával hozott gall lovassággal üldözte a parthusokat, hanem a gyalogság egy része is, mert már győzteseknek és üldözőknek képzeltek magukat. De alig haladtak előre, észrevették a parthusok cselét, akik hirtelen megfordultak... (Bihari 1936: 10) „A rómaiak ekkor megálltak, és azt gondolták, hogy kézitusába kezdhetnek velük, mivel olyan kevesen voltak. De a parthusok a vérteseiket állították szembe a rómaiakkal, a lovasság többi része pedig körülöttek száguldozott, feltörték a talajt, és a környező homokbuckákról olyan sűrű porfelleget vertek fel, hogy a rómaiak semmit nem láttak, és hang is alig jött ki a torkukon, majd szűk helyre összeszorulva, egymásra zuhantak, sebeket kaptak, és nem könnyű, hanem kínokkal teljes és gyötrelmes halállal pusztultak el

..." (Plut. Crassus c. 25. p. 813) Még egy utolsó kísérletet tett az ifjabb Crassus, hogy megmaradt lovaságával a parthus nehézlovasság, a *katafrakták* sorait megbontsa, de azzal is a súlyos helyzetbe hozta a gall lovasokat, mivel ők gyenge bőr vértesszel és csak rövid lándzsával támadtak a hosszú lándzsával felszerelt és acél vértesszel ellátott katafraktákra. (Bihari 1936: 10)

Elkeseredett küzdelem bontakozott ki a gall lovasok és a parthus vértesszek között. Publius, Crassus fia leginkább a Caesartól kapott gall lovasaiban bízott meg, „... valósággal csodákat művelt velük, úgyhogy megragadták a parthus lándzsákat, birokra keltek velük leráncigálták őket lovukról ... Sokan leugrottak lovukról, ellenfeleik lova alá bújtak, s hasba szúrták az állatokat. A lovak fájdalmukban felágaskodtak, rátapostak a lovasukra, éppen úgy, mint az ellenségre, és mind úgy veszték oda.” (Plut. Crassus c. 25. p. 814) A viadal során Publius a karján megsebesült. „Majd, mint-hogy kezét nem tudta használni, mert egy nyíl átjárta, pajzsvívőjének parancsolta meg, hogy döfje át kardjával, oldalát tartva oda neki. A többieket harc közben szúrták le a parthusok lándzsával, mint mondják, élve csak ötszázat ejtettek foglyul. Publius fejét levágták és azonnal Crassushoz vágattak.” (Plut. Crassus c. 25. p. 814-815)

„A történetek után ahelyett, hogy a római gyalogság hátat fordított volna, hogy megbosszulja az ifjú Crassus halálát, bátran megütközött a parthusokkal, jóllehet

nem érték el azt a sikert, ami megillette volna őket." (Cass. Dio XL c. 21,1) Amikor Crassus jelt adott seregének a támadásra, hirtelen megváltozott a helyzet. A parthus nagyvezér (surena) „felemelte a jelvényét, az egész síkság megtelt mély és félelmetes erejű zajjal." Miként Plutarchusnál olvassuk: „A parthusok ugyanis nem kürttel és trombitával lelkesítik a harcosokat a csatára, hanem fémüstöket, bőrrel bevont dobokat vernek az arcvonalon különböző részein, és ezek mennydörgészerű robajjal vadállati üvöltéshez hasonló szörnyű és félelmetes hangot adnak." (Plut. Crassus c. 23. p. 811) „Amint a rómaiak rémületbe estek a visszhangzó lármatól, a parthusok hirtelen levették fegyvereikről a takarókat, és láthatóvá lettek margianéi acélból készült, vakítóan fénylő sisakjukban és mellvértjükben; minden csillogott rajtuk élesen és tükörfényesen, lovaikat is bronz- és acéllemezek borították." (Plut. Crassus c. 24. p. 811) Ugyanakkor mindenütt feltűntek a parthus lovas egységek élén az arannyal hímzett, sárkányos zászlók! (Bihari 1936: 10)

A parthusok az ütközetet azzal kezdték, hogy át akarták törni a rómaiak csatarendjét. Mivel a sorok szorosan álltak egymás mellett, így az áttörés nem sikerült. Ezért hirtelen, színlelt visszavonulást hajtottak végre, (Bihari 1936: 10) „... s úgy tűnt fel, mintha szétszóródnának, és soraik felbomlanának, pedig közben észrevétlenül körülvették a rómaiak négyzetét." (Plut. Crassus c. 24. p. 811) Crassus ekkor könnyű fegyverzetű harcosait küldte a színleg visszavonuló parthusok nyomába, „de alig jutottak előre, máris

nyílzápor fogadta őket." Megtapasztalták „ a parthus íjak félelmetes erejét; a nyílveszők áthatoltak a rómaiak védőfegyverein, és keresztülütöttek mindent, ami-be becsapódtak, akár kemény, akár puha volt." (Plut. Crassus c. 25. p. 811-812) „A parthusok csoportokba oszolva nagyobb távolságról lőtték ki nyilaikat minden irányból... A nagy és erős, ügyesen meggömbített íjkból kilőtt nyílveszők hatása félelmetes volt. ... A parthusok ugyanis futás közben lőtték ki nyilaikat, ehhez a szküthák után ők értettek a legjobban; menekülés közben szerezték meg biztonságukat, s ezzel elvették a futás szégyenét." (Plut. Crassus c. 25. p. 812)

Publius halálával tulajdonképpen az ütközet sorsa eldőlt. Az apa, az idősebb Crassus hadrend szerinti helyén várta meg a fejleményeket. Várta, hogy a fia visszatér a parthusok üldözéséből. (Bihari 1936: 11) Crassus, amikor a hírnökök jelentették neki „*hogy az ellenséget messzire kergették, és erősen üldözik, s látta azt is, hogy a vele szemben állók is kevésbé szorongatják...*, egy kissé visszanyerte bátorságát, csapatait összébb vonta, és a közeli magaslatokra vonult, remélve, hogy fia hamarosan visszatér az üldözésből." (Plut. Crassus c. 26. p. 815) Azonban keserves és az eddigieknél is ádázabb harc bontakozott ki a rómaiak és a parthusok között. „*Közben az ellenség harci kiáltozással és győzelmi dalokkal egyre közeledtek, és ez még félelmetesebbé tette őket. Újból megszólalt a dobok dübörgő hangja ... Hozták Publius fejét lándzsahegyre tűzve, közelükbe vágattak, mutogatták ... Ez a látvány a rómaiakat mégjobban megtörte és*

kétségbe ejtette, ... nem a bosszúra gondoltak, ami pedig természetes lett volna, hanem a borzalom és a rettegés vett erőt mindnyájukon." (Plut. Crassus c. 26. p. 815) A parthusok Crassust gúnyolták fia halála okán. A szörnyű csapás súlya Crassusban „lelke legfényesebb tulajdonságait keltette fel. Hangos szóval járta végig a hadsorokat,” és gyújtó beszéddel kívánt lelket önteni reményvesztett katonáiba. „Crassus látta, hogy hiába buzdítja őket, szavainak nem akadtak lelkes hallgatói, sőt amikor harci kiáltásra szólította fel őket, tapasztalhatta, milyen levert volt a hadsereg, milyen gyenge, erőtlen hangon kiáltoztak innen-onnan, de annál harsányabb és bátrabb volt a barbárok harci kiáltozása.” (Plut. Crassus c. 27. p. 816) Mikor kiújultak a harcok „az ellenség könnyűlovassága oldalt fogta, és nyilakkal elárasztotta a rómaiakat, közben pedig a vértések szembetámadva, lándzsákkal szűk térre szorították össze őket. Némelyek közülük (t.i. a rómaiak közül – DJ), hogy meneküljenek a nyíl verte sebektől, merészen és kétségbeesetten a parthusokra rohantak; sok kárt nem tettek bennük, de nagy és pillanatok alatt kapott sebeikbe legalább gyorsan belehaltak, mert a lándzsák, amelyekkel keresztüldöfték őket, olyan súlyosak voltak, hogy gyakran egyszerre felnyársaltak két embert is.” (Plut. Crassus c. 27. p. 816) A csata egészen besötétedésig tartott. Akkor a parthusok is abbahagyták a harcot. Azt mondták, „kegyelemből meghjagynak Crassusnak egy éjszakát, hadd gyászolja meg a fiát...” (Plut. Crassus c. 27. p. 816; Cass. Dio XL c. 22; 23) A parthusok szokásuk szerint az este beálltával felhagytak a harccal, és a csatától távo-

labbra húzódtak vissza. (*Cass. Dio* XL c. 24) Crassuson nyomasztó kétségbeesés lett úrrá. A parancsnokságot Octavius és Cassius legatusok vették kézbe. A centuriókat és az aliszteket összehívták és haditanácsot tartottak. Elhatározták, hogy a sebesülteket hátrahagyva Carrhaeba vonulnak. (*Plut. Crassus* c. 27 p. 817) 6-án éjjel a menetoszlop elérte a várost. Ignatius és 300 lovasa már értesítette az ütközet végzetes kimeneteléről a város parancsnokát, Coponiust, el is lovagoltak Zeugma felé. Coponius katonáival a város felé közeledő Crassus elébe ment. (*Plut. Crassus* c. 27. p. 817-818; *Cass. Dio* XL c. 25,1; 2; *RE* XIII col. 327)

Május 8-án a *suréna* megjelent a város kapujában, és kilátásba helyezte egy békeszerződés lehetőségét, ha „*lancra verve*” átadják neki Crassust és Cassiust. A rómaiak az ajánlatot felháborodással visszautasították, és már futni készültek, „*kérték Crassust, hogy hagyjon fel az armeniaiak segítségének távoli és hiú reménységével*”. (*Plut. Crassus* c. 29. p. 819) Mivel nem bíztak Crassusban, a parancsnokságot Cassiusra kívánták átruházni, amit Cassius visszautasított. (*Cass. Dio* XL c. 28,2) Crassus megint elővigyázatlanul járt el, amikor tervüket nem csak elmondta a carrhae-i polgárnak, Andromachusnak, hanem egyenesen őt választotta az útra vezetőjüknek. A parthusok előtt így semmi nem maradt titokban. Andromachus Crassus tervét elárulta a *surénának*. Ugyanakkor tekervényes, kerülő utakon vezette a rómaiakat, „*majd végül egy mély mocsárral és árkokkal átszelt vidékre vitte őket*”. (*Plut. Crassus* c. 29. p. 819) Mindez 11-éről

12-re virradó éjszaka történt. A mocsaras és erősen tagolt felszínen a rómaik szétszóródtak az éjszakai menet alatt. Egyedül Octavius legatus tudta megbízható vezetés mellett 5000 katonájával a hegyvidéket elérni. Cassius időben átlátott Andromachuson, és visszatért 500 lovasával Carrhaeba, majd onnan szerencsésen kijutott Syriába. (*Plut. Crassus* c. 29. p. 819; *Cass. Dio* XL c. 25,5) Másnap Crassusnak négy cohorsszal, néhány lovassal és öt lictorral egy nehezen járható, mocsaras vidéken találta magát. 12 stadion választotta el egy másik Octaviustól, aki Sinnaka közelében a segítségére sietett. (*Plut. Crassus* c. 29. p. 819-820; *Strabon* XVI 1, 23 C 747)

A *suréna* tartott attól, hogy az éjszaka megint leszáll, és a rómaiak elérik a hegyvidéket. Cselt eszelt ki Crassus ellen. Néhány szabadon engedett hadifogoly segítségével a *suréna* elhitette a rómaikkal, hogy a parthusok királyának nincs szándékában a háborút tovább folytatni, sőt szeretné Crassust jobb elbánásban részesíteni, azzal a rómaiak jóindulatát visszanyerni. Ezért a *suréna* fegyverszünetet ajánlott fel. (*Plut. Crassus* c. 30. p. 820) A rómaiak megörültek a *suréna* ajánlatának, de Crassus cselt sejtett mögötte. Bízta katonáit, hogy tartsanak ki, mert éjszaka elérik a hegyvidéket, ahova a parthusok már nem tudják követni őket. A katonák még dühösebbek lettek, és fegyvereiket kezdték el csapkodni. (*Plut. Crassus* c. 30. p. 820-821) Octavius és tisztjei azonban nem akarták cserben hagyni. Majd találkozott két görögül beszélő férfivel (*Plut. Crassus* c. 31. p.

821), akik felhívták a figyelmét, hogy legyen óvatos. Crassus a Roscius fivérekkel küldte előre a *surénához*, hogy megtudják a *suréna* milyen feltételek között fogadja őket. A *suréna* lóháton érkezett kíséretével, míg Crassus gyalogosan volt. A *suréna* egy gazdagon feldíszített hátszlovat vezetett elő a király ajándékaiként. Két szolga Crassust azonnal be is emelte a nyeregbe. Először a legatus Octavius, majd Petronius katonai *tribunus* fogta meg a kantárszárat, majd valami dulakodás-féle alakult ki Crassus körül. Octavius kardot rántott. A csete-patéban Crassus és Octavius életét veszítette. Crassust egy Pomaxathrés nevű parthus ölte meg. (*Plut. Crassus* c. 31. p. 821-822; „A megnevezés nagyon bizonytalan, lehet az ugyanis: *Exathrés*, *Maxathrés* vagy *Pomaxathrés*? – Egyedül az utótág biztos: -xathrés.” V.ö.: Plutarque, Vies. Tom VII. Texte établie et traduit par Robert Flacellière et Émile Chambry. Paris, 1972. p. 250. n. 1) Strabón Crassus halálának helyét is tudni véli. (XVI 1, 23 C 747) Plutarchus szerint: „Mondják, hogy húszezren estek el, és tízezren kerültek fogságba.” (*Plut. Crassus* c. 31. p. 822) A *suréna* Crassus levágott fejét és jobb kezét elküldte Orodésnak Armeniába, „*de Seleukiába küldött hírnökökkel azt a hírt terjesztette, hogy Crassust élve viszi magával*” és tréfás, a római szokásokat sértő díszmenetet, majd azt követően mulatságot rendezett. (*Plut. Crassus* c. 32. p. 822; Bihari J. 1936. p. 12. – a mulatság: *Plut. Crassus* c. 32.) – Miután Publius és Crassus halálukat lelték az ütközetben több ezer társukkal együtt, a büszke római hadijelvények az egyéb zsákmánnyal együtt a parthusok birtoká-

ba került. A büszke legiók hadijelvényei a barbárok szentélyét díszítette. (*Horatius* Epist. I. 18; Od. IV 15,6-8; Debevoise 1968: 96)

Cassius Dio (XL c. 27) erről a következőképpen számol be: „Az áldozatok között volt *Crassus is, akit vagy az egyik katonája ölt meg, vagy sebesített meg, vagy az ellenfél, miután súlyosan megsebesült. Így végezte Crassus. Miként egyesek mondják, a parthusok gúnyból forró aranyat öntöttek a szájába. ... Katonáinak a legjava elmenekült a hegyeken át, és baráti vidékre érkeztek, másik része az ellenség fogságába esett.*” – A római hadsereg maradványai az éj folyamán vagy megadták magukat, vagy szétszóródtak. A 42 ezer emberből egy negyede megszökött, 20 ezer elpusztult, és 10 ezren voltak azok, akiket foglyul ejtettek. A foglyokat később Marginában (Merw) telepítették le (*Plin.* h.n. VI 47), és összeházasították őket bennszülött nőkkel. (*Horatius* Od. III 5,5) Némelyeket besoroztak a parthus hadseregbe, akik később cserbenhagyták fogva tartóikat. (*Vell. Pat.* II 82; *Florus* II 20,4; Debevoise 1968: 92) – Úgy tudjuk, hogy a carrhaei győztes, a *suréna* is a merwi oázis felett gyakorolt hatalmat. (Altheim 1948: I 86)

Az orientalisztika és a belső-ázsiai események kronológiája szempontjából lényegesnek tartjuk azt a kérdést, hogy mi lett azzal a tízezer fős római kontingenssel, ami a parthusok szolgálatába állt. Ugyanis Kr. u. 36 táján van tudomásunk egy ütközetéről, amelyben a hunok vezére, egy bizonyos Chi-

chi vereséget szenvedett a kínaiaktól. Ez a Chi-chi személyes védelmére egy nehézfegyverzetű – keleten ismeretlen – gyalogos testőrséggel rendelkezett, amelyet a parthus királytól kapott ajándékba. A hunok itt azt a gyalogságot alkalmazták a kínaiakkal szemben, amelynek katonái a közel húsz esztendővel azelőtt, Carrhaenál fogságba esett római kontingens felszerelését viselték, és harcmódorát gyakorolták. (Haussig 1983: 118) Mások szerint a Carrhaenál fogságba esett római kontingens maga, eredeti állapotában volt a részese az ütközetnek, amelyben a már nyugat felé, éppen a kínai előnyomulás miatt a mai kazak sztyeppére átköltözött hunok vívtak a kínaiakkal. Feltehetően ez a római nehéz gyalogság a maga fegyverzetével újdonság volt keleten. A római módon felfegyverzett és begyakorolt katonai egység az ütközet folyamán átállt a kínaiakhoz, később a határvidéken telepítették le őket, és ők alapították *Li-jien* városát. (Lévêque 1968: 434) Művelődéstörténeti jelentősége van ennek a történelmi pillanatnak, hiszen a későbbi kínai művészetben megjelenő katonai viselet egy az egyben a római nehéz gyalogság viselete még a 18. századi kínai figurákon is.

Kézzelfoghatóan kelet és nyugat világa a politika egy magasabb szintjén a hadviselésben itt találkozott először. Mindez pedig a selyemút kialakulásának problematikájával függ össze. Miért is kívánczolt a „kapzsi” Crassus keletre?

Van azonban a carrhaei ütközet epilógusának egy másik, római válfaja. Tudjuk, Carrhae a rómaiak szemében az önmagukba vetett hit és a remélt dicsőség teljes negatívja. Talán ez volt a legnagyobb katonai vereség a rómaiak szemében. Nem véletlenül Crassus után Antonius több hadjáratot vezetett ezen a vidéken, első sorban Örményországon át kívánt eljutni a parthusokhoz, de sikert ő sem ért el. Augustus Caesar, a *pax romana* megteremtője volt az, aki békét teremtett a parthusok és Róma között. Miként a Monumentum Ancyranumban (c. 29) írja: „A könyörgő parthusok a római nép barátságát kérték, három római hadjárat zsákmányát és zsákmányolt jelvényeit óhajtották visszaadni, amit elfogadtam. Ezeket a jelvényeket a Bosszúálló Mars templomában, a szentélyben helyeztem el.” (*Res Gestae Divi Augusti* 29,2. ed. J. Gagé. Paris 1977) Mindez Kr. e 20 táján történt. (Kornemann 1948. II 20; Altheim 1948: I 7) A római hadijelvények visszaadásáról Strabón is megemlékezik. (*Strabo* XVI I,28 C 748)

APPENDIX

Crassus „*nagyarvágásáért*” saját és fia életével fizetett. A katasztrofális bukás a távoli Mesopotámiában ugyanis éppen akkor következett be, amikor minden kétséget kizáróan úgy tűnt, hogy politikai és katonai pályája csúcsán áll. A Syriába történt távozását egykor Rómában megakadályozni óhajtó néptiribunust, C. Ateius Capitót történetesen hét esztendővel később, Kr. e. 50-ben Ap. Claudius Pulcher censor megrotta, mivel neki és szerencsétlen jóslatának tulajdonította a Rómát sújtó nemzeti katasztrófát. (Cic. div. I 29: „*mivel Róma katonai veresége emiatt következett be*”; RE XIII col. 329) Láthatjuk, hogy a kortárs egyértelműen a Crassus személyiségének jellemhibájában és a sors kifürkészhetetlen akaratának megnyilvánulásában vélte megtalálni a bukás okát. Mindkettő elegendőnek bizonyult a kései utókor szemében a történetek magyarázataként. De vajon egyetérthetünk-e ezzel a magyarázattal ? – Úgy gondoljuk, hogy nem. Ki kell mondjuk, hogy Crassus bukásának oka egyszerűen az volt, hogy a görög-római hadviselés a parthusok hadviselésével szemben Carrhaenál minden kétséget kizáró módon csődöt mondott. Mind Plutarchus, mind pedig Cassius Dio leírásából ez világosan kitűnik.

A Cassius Dionál olvasható *Excursus parthicus* (cc. 14-15) egyértelműen úgy nyilatkozik, hogy a parthusok a Crassus-féle háború megindulásakor a Tigris folyón túl tanyáztak. (XL 14,1) Területük északon

egészen Kaspi-kapukig, Rhagaiig és a tapyrosokig terjedt. (XIV 9,1 C 514) Kezdetben a perzsa tartományok egyike volt és hyrkánokkal közösen adózott. (u.o.; *Herod.* III 93) A parthus nevet már a Perzsa Birodalom idejében is viselték. (v.ö.: Hérodotos III 93, 117; VII 66) akkor csak egy kicsiny területen laktak, és hatalmuk nem terjedt saját szállásterületük határain túlra. (*Cass. Dio* XL 14,2; *Herod.* III 93, 117; VII 66) Csak a Crassus felett aratott győzelem után nyomultak egészen Syria keleti határát képező Euphratésig. (*Cass. Dio* XL 28,1) Éppen azért Strabonnál valamiféle bizonytalanság mutatkozik a parthus birodalom nyugati határának megállapításakor. (*Strabo* XIV 9,2 C 515; XVI I,28 C 748)

Kr. e. 247 táján a selucidák hatalma ellen két fiú, a parthusoknak baktriai támogatást élvező Arsacés és Tiridatés vezette felkelésével veszi kezdetét a parthus birodalom története. (Debevoise 1968: 9-12) Iustinus egyenesen skytha szökevénynek tartja Arsacést (c. XLI I,1; Horváth 1992: 291) Strabón úgy véli, hogy Maiótis-vidéki daák közül volt való. (*Strabo* XIV 9,3 C 515) Strabón szerint „*most akkora földön és annyi népen uralkodnak, hogy birodalmuk nagyságát illetőleg bizonyos mértékben a rómaiak versenytársai lettek.*” (XIV 9,2 C 515) A makedón uralom fénykorában, amikor Alexandros utódai vívták egymással a harcot, tettek szert hírnévre egy bizonyos Arsacés uralma alatt. „*Olyan szerencsések voltak, hogy maguk körül minden szomszédos területet sikerült nekik meghódítani, Mesopotamiát elfoglalni és ott egy satrapiát*

létrehozni. Olyan hatalommal rendelkeztek és olyan dicsőségre tettek szert, hogy a háborúban felvették a rómaiakkal a versenyt és napjainkra a rómaiak riválisai lettek.” (Cass. Dio XL 14,3) „Egyébként kiváló harcosok ... mind a mai napig nem sikerült őket legyőznünk egyetlen háborújukban sem, amikor velünk küzdöttek”. (u.o. 14,4; Iustinus XLI 1,9)

Crassust első sorban a parthusok számára idegen harcmodora lepte meg. A parthusok harcmodora és fegyverzetük, mint azt Iustinus megállapítja: „*ősi, szkíta forma*”. (Iustinus XLI II,4; v.ö. Horváth 1992: 292, ahol a szóban forgó rész következő fordítását adja: „*Fegyverzetük ősi és scythaforma.*” – Ld. még Seel 1972 megfelelő helyen!) A sztyeppei lovas népek hadviselésének egyik jellemzője a cselvetés. Mikor Crassus átkelt az Euphratésen a felderítők teljesen elhagyatott (kiürített) vidéket találtak, embereket nem, csak sok lábnyomot láttak, amiből arra következtettek, hogy az ellenség visszafordult. Crassus katonái azon a véleményen voltak, hogy az ellenség fél megütközni velük. (Plut. Crassus c. 20. p. 807) Crassus ellenfele a *suréna* hadserege zömét elrejtette a rómaiak elől. (c. 23. p. 811) Cassius Dio szerint a sereg zömét egy dimbes-dombos, fás területen rejtette el. (XL 21,2; Bihari 1936: 10) Ugyanakkor a *suréna* „megparancsolta a katonáknak, hogy köpenyekkel és állatbőrökkel takarják el csillogó fegyvereiket.” Amikor a rómaiak megközelítették őket „a vezér felemelte a jelvényt, az egész síkság megtelt mély, félelmetes erejű zajjal. A parthusok ugyanis nem kürttel és

trombitával lelkesítik a harcosokat a csatára, hanem fémüstöket, bőrrel bevont dobokat vernek az arcvonal különböző részein, és ezek mennydörgésszerű robajjal vadállati üvöltéshez hasonló szörnyű és félelmetes hangot adnak." Miként Iustinus írja: „Ütközetre hívó jelet náluk nem kürttel, hanem dobbal adnak. Nem képesek huzamosan harcolni, pedig ellenállhatatlanok volnának, ha a kitartás is annyi volna bennük, mint amekkora a támadásuk lendülete. Gyakran a küzdelem legnagyobb hevében hagyják ott a az ütközetet, majd kevéssel utóbb, futtukban újra kezdik a csatát, úgyhogy amikor az ember azt hinné, hogy már legyőzte őket, éppen akkor kell a legnagyobb veszéllyel szembenéznie. Nekik is meg a lovaiknak is pikkelyes vért szolgál védelmül, mely a lovat és lovasát egész testén befedi." (XLI II,8-10) A parthusok fő fegyvere az íj volt. Nem viseltek pajzsot. Hadseregük a páncélos, lándzsás nehézlovasság mellett könnyűlovas, és kevés számú gyalogos íjászokból állt. Feltehető, hogy a parthus lovasság ekkor már használta a kengyelt. (Kornemann 1948: I 452) A parthusok íja pedig már ugyanaz a híres reflex íj lehetett, amelyet később a hunok és a honfoglaló magyarok is használtak. „A parthusok ...futás közben lőtték ki nyilaikat, ehhez a szküthák után ők értettek a legjobban". (Plut. Crassus c. 24. p. 812; Bihari 1936: 23) Ammianus Marcellinus a hunokat szintén nyilaik miatt tartotta félelmeteseknek (XXI 2,9) Bölcs Leó császár (Tactica XVIII, 51) pedig a magyarokról jegyezte fel, hogy nagy gondot fordítottak a lóhátról való nyilazásra. (Morvacsik 1994: 19; v.ö.: Darkó 2006: 171) Az íj és a nyílvesszők

jó karban tartása egykor olyan fontos volt, hogy Plutarchus szerint a régebbi időkben a parthus királyok még maguk kovácsolták és élesítették a nyílhegyeiket. (Plut. Demetrios 20. p. 645) A nyíl nemzeti fegyverként szerepelt náluk. A fennmaradt érmek és reliefek a királyokat íjjal a kezükben ábrázolják. (Bihari 1936: 24) Az ütközet alatt folyamatosan biztosították a kilőtt nyílvesszők utánpótlását. A harcok színhelyéhez közel ugyanis „*rengeteg nyílvesszővel megrakott teve*” állt. (PLut. Crassus c. 25. p. 812) A parthusok az ütközetbe a vezetékllovak sokaságát vitték magukkal, hogy „*szükség szerint lovat válthassanak*”. (Cass. Dio XL 15,3)

Majd a parthusok a *suréna* parancsára felfedték addig eltakart fegyverzetüket, „*és láthatóvá lettek margianéi acélból készült, vakítóan fénylő sisakjukban és mellvértjükben; minden csillogott rajtuk élesen és tükörfényesen ...*” A parthus nehézlovakok elsőként rohamot intéztek a római négyszög fő oldala ellen, amelyet a szorosra zárt római gyalogság kivédett, így az áttörés nem sikerült. Ekkor hirtelen visszavonulást színleltek, egyúttal a rómaiak számára úgy tűnt fel, mintha felbomlott volna a csatarendjük, „*pedig közben észrevétlenül körülvették a rómaiak négyszögét*”. (Plut. Crassus c. 24. p. 811) Már az ütközet elején bekerítették a rómaiakat! Crassus előbb saját íjászait küldte harcba, akik viszont gyengébb fegyverzetük miatt is kénytelenek voltak visszavonulni a parthusok nyílzápora elől. Ugyanis megtapasztalták „*a parthus íjak félelmetes erejét; a*

nyílvezzők áthatoltak a rómaiak védőfegyverein, és keresztülütöttek mindent, amibe becsapódtak, akár kemény, akár puha volt.” (u.o. p. 812) „A nagy és erős, ügyesen meggörbített íjakkól kilőtt nyílvezzők hatása félelmetes volt, mert ellenállhatatlan gyorsasággal csapódtak a célba.” A parthus nyilak óriási ütő- és horderejük következtében nagy kárt okoztak, és célzás nélkül is telibe találták az összeszorított rómaiakat. A sebesültek a fájdalomukban a földön vergődtek. Mások kezükön, lábukon sérültek. (Plut. Crassus c. 25. p. 813) Sokan meghaltak a nehézlovak lándzsáitól. Másokat úgy dőfték át, hogy a földhöz szegezték. (Cass. Dio XL 22,2) A parthus nehézlovak lándzsái olyan nehezek voltak, hogy gyakran két embert is felnyársaltak egyszerre. (Plut. Crassus c. 27. p. 816)

A parthusok főként a négyszögnek azt az oldalát támadták, amelynek Crassus volt a parancsnoka, „és az ő szárnya körül próbálkoztak lovasságukkal, hogy a hátába kerüljenek.” (c. 25. p. 812) A könnyűlovasság a rómaiak körül száguldozott, a lovak patái „feltörték a talajt, és a környező homokbuckákról olyan sűrű porfelleget vertek fel, hogy a rómaiak semmit sem láttak, és hang is alig jött ki a torkukon, majd szűk helyre összeszorulva, egymásra zuhantak”. (c. 25. p. 813) A parthusok támadás közben szűk helyre igyekeztek összeszorítani a rómaiakat. A helyzetet súlyosbította az osrhoënei arabok támadása is. „Amikor a parthusok előlről támadták a rómaiakat, akkor az oshroënei arabok hátulról estek nekik, és lekaszabolták a visszatérő-

ket. A közelharc kellős közepén (amikor szemtől szemben küzdöttek), hátulról meglepték őket a parthusok. Szüntelenül küzdöttek, hol az egyikkel, hol a másikkal. Ahogyan nőtt a zűrzavar közöttük, egyre inkább arra kellett figyelniük, hogy honnan éri őket a kardcsapás; volt, aki saját kardjába dőlt, többen az ellenség helyett saját pajtasát szúrta le. ... A hőség és a szomjúság (nyár közepe volt és délben) és a porfelhő sokuk számára elviselhetetlen volt, és ilyen körülmények között sokan meghaltak, pedig nem is sebesültek meg." (Cass. Dio XL 23,1-4) Így tartott a csata besötétedésig. Majd eljött az este, a parthusok abbahagyták a harcot, mivel éjjel sem lóval, sem íjjal nem tudtak ügyesen bántani. (Bihari 1936: 11)

FORRÁSOK

- Ammian. Marc.* XXIII 3, 1.
Ampelius 31,3.
Appianus Bell. civ. II 18.
Athenaeus Deip. VI, 252 d (Jacoby II. A. p. 378, fr. 29);
Obsequens 64 (124)
Caesar Bell. civ. III 31.
Caesar 28.
Cassius Dio XL 12-28.
Cicero De div. II 22.
Cicero 36.
Eutropius Brev. VI, 18.
Florus I, 46; II 20,4; III 11, 8.
Hegesippus Historia I, 21.
Herodotos III, 93, 117; VII 66.
Hieronymus, De situ Onom. sacra ed. de Lagarde 112, 1.
Horatius Od. III. 5,5.
Josephus Flavius, Bell. I, 179-80. és Antiquitates XIV, 105 és
119.
Justinus XLII, 4.
Leon Sapiens, Tactica XVIII. 51.
Livius Epit. CVI.
Lucan. Phras. I 104ff.
Moses Chor. II, 17.
Nicolaus Damascenus Hist. CXIV; Athen. VI, 61.
Orosius VI, 13.
Petronius Satyricon 120
Plinius n. h. V, 85.
Plutarchus Crassus 16-33; Pompeius c. 51. Demetrios 20.
Polyaenus Strat. VII, 41.
Res Gestae Divi Augusti 29,2.
Rufius Festus 17.
Seneca Epist. IV, 7.
Servius Comm. in Verg. Aen. VII, 606.
Sidon. Apol. carm. IX 251.

Strabo XIV 9,1 C 514; XIV 9,2 C 515; XVI I,21 C 746; XVI, 1, 23 C 747; XVI I,26 C 747; XVI 1, 27 C 748; XVI I,28 C 748;XVI II,1 C 749; XVI II, 3 C 749.

Sidonius, *Apoll. carm.* II 455; IX 22.

Val. Max. I, 11.

Velleius Paterculus II, 46.

Zonaras V, 7.

Zosimus III, 32.

MODERN KIADÁSOK

Appianos, A római polgárháború. Ford. bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hahn I. Budapest, 1967. I-II. k.

Cassius Dio's Römische Geschichte. Übersetzt L. Tafel. I- III. Bde. Stuttgart, 1835-1844.

Dion Cassius, *Histoire romaine*. Livres 38, 39, 40. Texte établi par G. Lachaenaud, Traduit et commenté par G. Lachaenaud et M. Coudry. Paris, 2011.

Chorenei Mózes, Nagy Örményország története. Eredeti örményből fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Szongott Kristóf. Szamosújvár, 1892. (Reprint 2004)

Cornelius Tacitus, *Annales*. Ed. Ernst Koestermann. Lipsiae, 1952.

Tacitus összes művei. Ford. Borzsák I., A jegyzeteket összeállította: Zsolt Angéla. Szeged, 1998.

Hérodotosz, A görög-perzsa háború. Ford. az utószót írta és a jegyzeteket összeállította Muraközi Gyula. Budapest, 1989.

M. Iuniani Iustini, *Epitomae historiarum philippicarum Pompei Trogi* ed. O. Seel. Stuttgart, 1985.

Leon Sapiens, *Tactica* XVIII. 51. In: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Budapest, 1984.

Pompeius Trogus, *Weltgeschichte von den Anfängen bis Augustus im Auszug des Justinus*. Eingeleitet, übersetzt und erläutert von O. Seel. Zürich-München, 1972.

Világkrónika a kezdetektől Augustusig. (Fülöp királynak és utódainak története) Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Ford. Horváth István. Sajtó alá rendezte Bollók János. Utószót Borzsák István írta. Békéscsaba, 1992.

Josephus Flavius, A zsidók története (XI-XX könyv) Görög eredetiből fordította Révay József. A görög szöveggel összevetette, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Hahn István. Budapest, é. n.

Strabón, Gegógraphika. Ford. Földi J. – Előszót írta: Balázs J. Budapest, 1977.

Plutarkhosz, Párhuzamos életrajzok. Ford. Máté Elek. A jegyzeteket és utószót írta Hegyi Dolores. I. k. Budapest, 2001.

Plutarque, Vie. Tome VII. Cimon-Lucullus / Nicias-Crassus. Texte établi et traduit par R. Flachiére et É. Chambry. Paris, 1972.

Res Gestae divi Augusti ex Monumentis Antiocheno latinis Ancyrano et Apolloniensis graecis. Teste établi et commenté par J. Gagé. Paris 1977.

Res Gestae divi Augusti. Ford. Borzsák I.: *Antik Tanulmányok* 1. (1954) p. 323-332; Római Történeti Chrestomatia. Szerk. Borzsák I., Budapest, 1963, 1983, 1986, 1997 p. 67.; Ércnél maradandóbb. Szerk. Németh Gy. Budapest, 1998. p. 52; A császári Róma. Szerk. Révay J. Budapest, 1957. 5-14; 1981. 33-42; Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi. (Összeáll. Havas László, Óbis Hajnalka, Szűcs Gábor, Ujlaky István) AGATHA IV. Debrecen, 1998. p. 238-242.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Alföldi, A. (1942) *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I. Jahrhundert v. Chr.*, Budapest.

Altheim, Fr. (1948) *Weltgeschichte Asiens im griechischer Zeitalter*. Bde. I-II. Halle/Saale.

Bengtson, H. (1969) *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die Römische Kaiserzeit*. Vierte, durchgesehene

und ergänzte Auflage: *Handbuch der Altertumswissenschaft*. III/4. München, 511,515.

Bengtson, H. (1965a) *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die Römische Kaiserzeit*, München.

Bengtson, H. (1965b) *Einführung in die Alte geschichte*, München.

Bihari J. (1936) A parthusokra vonatkozó ethnográfiai adatok antik források után: *Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Görög-Latin Philologiai szemináriumából*. III. füzet. Debrecen.

Darkó J. (id.) (1934) *Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára*, Budapest-Pécs, 15-17.

Darkó J. (2006) Les puples des steppes chez les écrivains tactiques byzantins: *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreciniensis*. Tom. XLII. [2006] 159-191.

Debevoise, N. C. (1968) *A political history of Parthia*

Delbrück, H. (2000) *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Erster Teil. Das Altertum. Photomechanischer nachdruck der dritten Auflage, 475-478.

Haussig, H. W. (1983) *Die Geschichte entralasiens und der Seidenstrasse in Vorislamischer Zeit*, Darmstadt.

Kornemann, E. (1896) Die historische Schriftstellerei des C. Asinius Pollio: *Jhb. f. Philol. Suppl.* XXII. Leipzig, 622f.

Kornemann, E. (1948) *Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed*, Bde. I-II. München.

Lévêque, P. (1968) *Empire et barbarie. Histoire universelle Larousse de poche*. Paris.

RE: *Realencyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft von Pauly-Wissowa*

Smith, F. (1916) Die Schlacht bei Carrhä: *Hist. Zeitschr.* 115 [1916] 236-262.

Wolski, J. (1972) Iran und Rom. Versuch einer historischen Wertung der gegenseitigen Beziehungen: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen*. Reihe II. Bd. 9/1., 195-214.

Ziegler, K.-H. (1964) *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Parterreich*. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechtes, Wiesbaden.

Németh Pál

Hunejn Ibn Iszháq értekezése emberi életünk végéről

ELŐSZÓ

Sokszor megcsodáljuk az iszlám civilizáció nagyszerű szellemi alkotásait, s közben nem gondolunk arra, hogy ennek kialakulásában, főképp a kezdeteknél, milyen nagy szerepe volt a keresztyén tudósok szellemi erőfeszítéseinek. A keresztyénségnek már az iszlám keletkezése előtti időben megvoltak a híres iskolái az egész Közel-Keleten: Szíriában, Palesztinában, Mezopotámiában és Egyiptomban. Ezekben a nagyhírű iskolákban magas szinten művelték a fi-

lozófiát, a természettudományokat, a jogtudományt és a teológiát. Alexandria, Bejrút, Antiochia, Edessza, Niszibisz, majd a hatodik századtól Gondísápúr iskoláiba az akkor ismert világ minden tájáról érkeztek tanulni vágyó fiatalok, hogy elsajátítsák eme tudományokat a korszak híres mestereitől. A görög, a szír és a kopt keresztyének akkoriban főleg két nyelvet használtak: a görögöt, amely a korabeli civilizáció közös nyelve volt. Ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a középkori nyugaton a latin, vagy az iszlám korban az arab. Másrészt a szír nyelvet, amely az ókori arám nyelv későbbi változata. A görög többnyire a tudomány és a kulturális elit nyelve volt, a szírt inkább a kereskedelemben és az egyházi élet különböző területein használták.

A nagy egyetemes zsinatok határozatai, amelyek a tanbeli egység megteremtésére voltak hivatottak, nemcsak az egység megteremtését szolgálták, hanem megvonták az elkülönülés határait is. A 431-ben üléselő Efeszosi zsinat, majd a 451-ben összehívott Kalkhedóni zsinat döntései következtében az addig egységes keresztyén egyház három nagy felekezetre szakadt a Közel-Keleten: a nesztoriánusok, a jakobiták és a melkiták egyházára.

Aztán a teológiai érdekek mellett érvényre jutottak helyi nemzeti és kulturális törekvések is. A szírek, a koptok és az örmények igyekeztek a saját nemzeti és kulturális önállóságukat megalapozni a mindent meghatározó görög fölényvel szemben.

Így indult el az ötödik századtól az a hatalmas fordítói mozgalom, főként görögről szír nyelvre,

amelynek eredményeként az orvostudományban Hippokratész és Galénosz, a filozófia területén pedig elsősorban Arisztotelész, aztán Platón és a neoplatonikusok akkor ismert művei közül soknak teljesen vagy részben elkészült a szír fordítása.

A fordítói tevékenység második nagy hulláma már az iszlám korszakra esik. Az abbászida kalifátus első két évszázadában (nyolcadik-kilencedik század) az akkor ismert görög tudomány és műveltség 90%-át keresztyén tudósok fordították le görög és szír nyelvből az iszlám anyanyelvére: arabra. Ennek a fordítói tevékenységnek legnagyobb, és meghatározó alakja *Hunejn ibn Iszháq al-'Ibádij* volt, akinek „az emberi élet hosszáról és végéről” szóló rövid kis értékelését ezúttal magyar fordításban közreadjuk¹.

Abú Zejd Hunejn ibn Iszháq al-'Ibádij Hírában, a lakhmidák fővárosában, Irak déli részén született egy Banú 'Ibád törzsbeli arab apától AH² 194/AD 809-ben. Apja gyógyszerész volt, aki a gyógynövényekből készített orvosságait árusította. Hunejn ezért az orvostudomány légkörében nevelkedett. Hírában nőtt fel, itt végezte tanulmányait. Megtanult szírül, és felöltötte a zunnárt³. Ez abban az időben kisebb liturgiai szolgálatok ellátására (*sammász*,

¹ A fordítás alapjául szolgáló arab szövegkiadás: Samir 2001: 35–56.

² A.H. (*Anno Hegirae*) 'a Hidzsrától' (Kr. u. 622) holdévekben számított idő (iszlám időszámítás szerint) – A.D. (*Anno Domini*) 'Kr. u.' (keresztyén időszámítás szerint)

³ A zunnár (görög: *zóné, zónáron*, arám: *zunnará*) eredetileg a keresztyén szerzetesek által használt öv volt. Az iszlám törvények ezzel a ruhadarabbal különböztették meg a megtért vallások követőit (zsidók, keresztyének, zoroasztrianusok) a muszlimoktól.

diakónus) való felhatalmazást jelentett. Aztán Gondísápúrba ment, megtanult perzsául, majd Bagdadban *Jóhanná ibn Mászawejhi* előadásait hallgatta. Akadékoskodó kérdéseivel egyszer annyira felbosszantotta mesterét, hogy az haragjában így fakadt ki: „Mi köze van a hírabelieknek az orvostudományhoz? Jobban tennéd, ha az út szélén halpikelyeket árusítanál!”, és kiutasította. Hunejn sírva távozott. Ezután Bizáncba ment, és a görög nyelvet és a klasszikus irodalmat tanulmányozta. A.H. 211/A.D. 826 körül visszatért Bagdadba, immáron négy világnyelv (az arab, a szír, a perzsa és a görög) ismeretében. Megromlott vagy megszakadt régi kapcsolatai helyreálltak. *Al-Ma'mún* kalifa híret vette kiváló képességeinek, és megbízta őt orvosi könyvek fordításával görögből arabra. Galénosz műveinek fordításába fogott. Munkáját a kalifa azzal jutalmazta, hogy a lefordított művek súlyát aranyban adta neki. Hippokratésztől tizenkét művet, Galénosztól több mint százat fordított arab nyelvre egyéb műveken kívül. Mindenki nagyra értékelte és dicsérte tevékenységét, *al-Mutawakkil* kalifa az orvosok vezetőjévé tette. Az irigység és a gyűlölet azonban nem hagyta nyugodni riválisait, emiatt történt élete egyik nagy tragédiája. Tartózkodó volt a szent képek tiszteletében. Egyszer megtagadta a kis Jézust tartó szűzanya képe előtti hódolatot, ezért börtönbe zárták és elkobozták vagyonát és könyveit. A kalifa azonban négy hónapos raboskodás után szabadon bocsátotta, és visszahelyezte korábbi méltóságába, mint udvari orvosát.

Halála körülményeit is beárnyékolja az, hogy kiválsága és elmebeli fegyelmezettsége miatt tevékenységét folyvást irigység kísérte. Feljegyezték, hogy al-Mutawakkil kalifa egyszer másnaposan kiült a napra. Vele volt a keresztyén *at-Tajfúrj* és Hunejn ibn Iszháq. At-Tajfúrj így szólt a kalifához: Ó hívők fejedelme! A napsütés árt a másnaposságnak. Hunejn viszont így szólt: A napsütés nem árt a másnaposságnak. Amikor így vitatkoztak a kalifa előtt, Hunejn ezzel érvelt: Ó hívők fejedelme! A másnaposság az ittas ember állapota. Erre így szólt al-Mutawakkil: Hunejn most is elérte a kifejezések sajátosságaival és a jelentések meghatározásával, hogy kitűnjön a hozzá hasonlók között. At-Tajfúrj erre nem tudott mit mondani. Nem sokkal ez után történt, hogy Hunejn elővette az egyik könyvét, amelyben szerepelt a megfeszített Krisztus képe a kereszt körül állókkal. At-Tajfúrj megkérdezte tőle: Ezek feszítették-e keresztre Krisztust? Ezt felelte: Igen. Akkor köpd le őket! Ezt mondta: Nem teszem. Megkérdezte: Miért nem? Így felelt: Azért, mert nem ezek azok, akik megfeszítették Krisztust, hanem ezek csak képmások. És bevádolta őt at-Tajfúrj, és felvitte egészen al-Mutawakkilig, és engedélyét kérte, hogy a keresztyén vallás szerint ítélkezzenek felette. Ügyéről értesítette a katolikoszt⁴ és a püspököket, s azok átokkal sújtották. Hetvenszeres átkot mondtak ki rá a keresztyén gyülekezet jelenlétében, és levágták róla a zunnárt. Al-Mutawakkil pedig megparancsolta, hogy a Hunejntől származó orvosságok közül csak

⁴ A „katholikosz” (arabul: dzsáthalíq, magyarul: általános püspök) cím egy bizonyos terület nemzeti egyházának fő metropolitáját jelöli.

olyan juthat be hozzá, amely at-Tajfúrij felügyelete mellett készült. Hunejn otthonába távozott, és még azon az éjszakán meghalt. Azt is mondják, hogy elkeseredésében érte a halál, vagy pedig mérget ivott és ez okozta hirtelen halálát. Isten a tudója (Lippert 1903: 172). Halála dátuma azonban más források figyelembe vételével későbbre tehető: 873. december 1-jén, szerdai napon halt meg (Samir 2001: 8-11).

Ezt mondja Hunejn ibn Iszhák arról, hogy milyen a keresztyén vallás gondolkodásmódja életünk hosszáról és végéről.

Így válaszolt annak, aki megkérdezte őt:

Előszó: a probléma felvázolása

Sokan mondják az emberek közül, hogy a hatalmas és felséges Isten határt szabott mindenegyes ember életének – amin nem léphet túl – azon az általános határon kívül, amihez minden ember megérkezik egyszer az elmúlás és végelgyengülés révén. Mi azonban nem valljuk ezt.

Ha „életünk végén” azt kell értenünk, hogy Isten előre tudása megelőzi minden halandó halálát, bármilyen okból következzenek is be, akár az ember elmúlásának és végelgyengülésének általános okán, akár egyéb okokból, melyeknek ki van téve az ember a halálos betegségek vagy olyan szerencsétlenségek miatt, amelyek a háborúk során érhetik őket, vagy más

egyéb, amely vesztüket okozza, akkor mi ezzel egyetértünk, és nem állítunk más egyebet.

Íme a kérdésre adott válasz:

Bevezető: A hívők egyetértése abban, hogy a magasságos Isten előre tudja azt, mi fog történni, még mielőtt megtörténne

Az istenhívő nép egyetért abban, hogy a magasságos Isten előre tudja azt, mi fog történni, még mielőtt megtörténne. És ez a tudása arról, hogy meglesz, ami lesz, egyszersmind kiváltó oka minden létező meglétének.

Először: Az Isten tudása nem kiváltó oka bármelyik dolog meglétének a létező dolgok közül

1) Az Isten tudása nem kiváltó oka egyetlen létező létrejöttének sem

Ha így szólna valaki: Az Ő tudása kiváltó oka minden létező létrejöttének. Akkor ez magával hozná azt a káromlást, hogy az Isten tudása kiváltó oka lenne a parázna paráznalkodásának, a tolvaj lopásának, a gyilkos gyilkolásának, az istentelen tagadásának. Mivel mindezek a létező dolgok közül valók, ő meg azt gondolja, hogy a magasságos Isten az oka mindennek, ami létezik. Isten azonban mindebben vétlen, amint kijelentett könyvei tanúskodnak erről. Tártha-

tatlan tehát, hogy az Isten tudása kiváltó oka legyen mindennek, ami létezik.

És hogy ha ez igaz, akkor csak az egyik dolog lehetséges a kettő közül: Vagy egyáltalán nem oka a hatalmas és felséges Isten tudása egyetlen létező létének sem, vagy pedig az ő tudása megelőzi némely létezők létét, másokét pedig nem előzi meg.

2) Az Isten tudása egyáltalán nem kiváltó oka bármelyik létező dolog létének

Ha azt gondolná valaki, hogy a hatalmas és felséges Isten egyáltalán nem kiváltó oka bármelyik létező dolog létének, akkor ezzel a vélekedésével azt is feltételezi, hogy az Isten tudása a maga meglétével, még nem oka az egészséges ember egészségének, a beteg betegségének, az életben levő életének, és a haldokló halálának. Merthogy az egészségnek, a betegségnek, az életnek és a halálnak más okai vannak, és nem az Isten tudása idézi elő őket.

3) Az Isten tudása kiváltó oka bizonyos dolgok létrejöttének, másokénak pedig nem

Ha azt gondolja, hogy a Magasságos tudása oka bizonyos létezőknek, másoknak pedig nem, akkor meg kell különböztetni egymástól azokat a létezőket, amelyek esetében lehetséges, hogy az ő tudása megelőzze őket, és azokat a dolgokat, amelyeknél lehetséges, hogy az ő tudása kiváltó okként szolgáljon nekik.

Azt találjuk, hogy a dolgok három részre oszthatók. Van közöttük olyan, amely kizárólagosan jó.

Van közöttük olyan, amely kizárólagosan rossz.

Van közöttük olyan, amely bizonyos körülmények között jó, más helyzetekben azonban rossz.

Azok, amelyek kizárólagosan jók: az erények. Gondolok itt a tudásra, a tiszta erkölcsre, a segítőkészségre, a nagylelkűségre, az igazságosságra, a méltanyosságra, és egyéb ezekhez hasonlókra.

Azok, amelyek kizárólagosan rosszak: a bűnök. Ezek az előbbiek ellentétei. Tehát a tudatlanság, a telhetetlenség, a paráznaság, az alávalóság, a fösvényesség, a jogtiprás, és egyéb ezekhez hasonlók.

Aztán azok, amelyek bizonyos esetekben jók, más körülmények között meg rosszak, mint például az élet és a halál.

Mert ha az ember abban a helyzetben, amelyben él, hasznára lehet önmagának, és hasznára lehet másoknak is, akkor az élet jobb számára, mint a halál. Ha azonban ezzel ellentétes helyzetbe jut, annyira, hogy csak árt az életének, és árt másoknak is, akkor a halál jobb számára az életnél.

4) Isten tudása nem kiváltó oka a rossz bekövetkeztének

Mert aki Isten tudásának azt tulajdonítja, hogy kiváltó oka a(z akár kizárólagos, akár alkalmoszerű) rossz bekövetkeztének, az ilyen káromló dologgal hozakodik elő, amit nem fogadhat el az értelem, csak elutasíthat.

Másodszor: Isten tudása kiváltó oka a jó bekövetkeztének

És ha ez így van, akkor az előző két állításhoz hasonlatos annak az állítása, aki Isten tudásának azt tulajdonítja, hogy az kiváltó oka a jó létrejöttének, akár kifejezetten jó, akár olyan körülmény, amelyben a jó érvényesül.

Az értelem ellenben csak azt fogadja el, hogy Isten előzetes tudása nem lehet kiváltó oka bármely létező dolog létének.

1) A rátermett orvos példája

Annak érdekében, hogy ezt megértsük, szükséges hasonlattal élnünk. Ez pedig az, hogy a rátermett orvos már jó előre tudja a beteg állapotából, hogy felépül-e a betegségéből, vagy pedig belehal. Viszont a gyógyult felépülésének nem a gyógyulásról való tudása a kiváltó oka, még akkor sem, ha gyógykezelésével segítségére siet a természetnek – amelyet a magasságos Isten oltott a beteg szervezetébe – a beteg felépülésében. A gyógyítás és a kezelés azonban az előzetes tudásból származnak.

Mint ahogy az orvos előzetes tudása nem kiváltó oka a gyógyult felépülésének, vagy a halandó halálának, szintúgy az Isten előzetes tudása sem kiváltó oka a haláltól megmenekülő felépülésének, vagy annak, hogy valakit utolér a halál.

Ha azonban így áll a dolog, akkor fontos az ember számára, hogy jó előre elgondolkodjék minden

olyan eshetőségről, amelynek bekövetkezte ellenére van. És hogy mit tanácsos tenni annak érdekében, hogy elhárítsa magától, még mielőtt a kiváltó okai hatni kezdenének, és hogy mi módon szabadulhatna belőle, ha már belekerült.

És, hogy ha ez így van, akkor nincs különbség az ember által gyűlölt bármely dolog bekövetkezte, és a halál eljövetele között. És mint ahogy jó előre elgondolkodik, még mielőtt bekövetkezne bármely gyűlöletes dolog, amelytől tart, hogy megtörténik vele, és módot talál arra, miként őrizze meg magát attól, hogy bekövetkezzék, ha van erre nézve mentő ötlete, és hogy megmeneküljön a kiváltó okaitól, amikor lehetősége nyílik rá. Ugyanígy szükséges számára, hogy gondoskodjék arról, miképp óvja magát a haláltól, mielőtt előidéző okai megjelennének, vagy annak idején, amikor már megjelentek.

2) Annak az állításnak a cáfolata, hogy leghelyesebb beletörődni a halálba

Némelyek azt mondják erről, hogy nem így van, hanem leghelyesebb beletörődni a halálba. Még akkor is, ha a leggyűlöletesebb dolog, ami érheti az embert, és nincs menekvés attól, hogy elkövetkezzék. És ha már úgyszólván bekövetkezik, a helyes magatartás az, hogy megadjuk magunkat neki, és elhagyjuk az óvintézkedéseket.

Ezt az állítást több szempontból is kifogásolhatjuk. Az egyik közülük az, hogy a halál beállta az ember számára nem gyűlöletesebb, mint ha hitetlenségbe

esik. És mint ahogy óvnia kell magát az embernek attól, hogy hitetlenné váljék, ugyanúgy szükséges az, hogy gondoskodjék magáról, nehogy még azelőtt bekövetkezzék nála a halál, hogy az elmúlás és a végelgyengülés előidézi, amellyel szemben nincs védekezés.

A másik szempont, amely miatt az előbbi állítást cáfolni kell, az, hogy a halál, még ha elkerülhetetlenül eléri is az embert, az ember mégsem tudja, mikor éri utol, jóllehet az Istennek már előre tudomása van róla.

Nem szükséges számára, hogy az Isten előzetes tudása szerint cselekedjék, minthogy nem ismeri azt, mint ahogy nem ismeri Isten előzetes tudását egyéb létező dolgok tekintetében sem. Azonban előre gondoskodik önmagáról, hogy minden lehetséges eszközzel elhárítsa azokat az okokat, amelyekről fél, hogy veszélybe sodorják, feltéve, ha megvan a lehetősége erre.

Mert tudja, hogy a halál bekövetkeztének nincs megszabott határa, melyen belül meg kell történnie, kivéve az elmúlás és végelgyengülés miatti halált. Az ezt megelőző időpontokban viszont megmenekülhet tőle elővigyázatossággal és kellő találménysággal. Hogy ne történjék vele semmi olyan, amely végelgyengüléssel a halálát okozza, s közben neki nincs mentő ötlete, hogy meneküljön tőle, azt azonban még megteheti, amit a mentő ötlet lehetővé tesz, hogy ne késlekedjék vele (még ha meg kell is halnia), hanem legyen elővigyázatos.

Galénosz megmutatta a körülményt, amellyel szükségszerűen együtt járnak azok az okok (elkerül-

hetetlenül) az ember számára, hogy szükségképpen beálljon nála a halál. Akadályozza, hogy elhatalmasodjanak ezek az okok, és lehetőség szerint késlelteti őket, amennyire csak erejéből futja.

Összefoglalás: Az emberi élet hossza számos ok miatt növekedhet és csökkenhet

Mindannak, amit eddig elmondtunk, a végeredménye összefoglalva és pontosítva a következő:

1) A növények és állatok minden fajtájának megszabott életkora van

A növények minden fajtájának meghatározott életkora van. Az állatok minden fajtájának természetes életideje van, amit megközelítenek. És ez, amikor megmenekül a haláltól a szerencsétlenségek ellenére, amelyek érik, megmarad egészen addig, mígnem eléri a természetes életkorát, és csak akkor pusztul el és múlik ki.

2) Az emberek életkora nemzedékek szerint változik

Egyedül az értelmes lény az, akit az Isten minden nemzedékben külön életkorral ajándékoz meg.

A legelső időben Ádám (és gyermekei, gyermekeinek gyermekei egészen Matuzsálemig és Noéig) többé-kevésbé megérte a kilencszáz és hatvanegynéhány évet (1Móz 5:20, 27).

A rákövetkező időszakban csökkenni kezdett életük ideje Mózes koráig, és megállapodott százhusz esztendőnél, és meg is állt ennél a határnál (1Móz 6:3).

Aztán a harmadik nemzedékben tovább csökkent az életkoruk Dávid próféta idejéig, és hetven, avagy nyolcvan esztendőnél (Zsolt 90:10; Ézs 23:15) fejeződött be; ennél több csak ritkán fordult elő, és megállapodott ennél a határnál, és így tovább.

Az emberi faj ennek az életkornak a közelében mozog.

3) Az ember életkora számos okból megfelelőképpen növekedhet és csökkenhet

Ez megfelelőképpen növekedhet és csökkenhet.

Növekedhet, hiszen az Isten meghosszabbította Ezékiás király életkorát tizenöt esztendővel (2Kir 20:6; Ézs 38:5). Aztán az Isten megígérte Izráel fiainak, hogy ha engedelmeskednek neki, megáldja életük idejét és meghosszabbítja azt.

És csökkenhet is, ezt igazolja az említetteknek szóló fenyegetés az ellenkező esetre nézve. És Dávid próféta is mondja: „Uram! Ne ragadj el engem időmnek felénél” (Zsolt 102:25)

A csökkenés a bűn okozta betegség következménye. A bűnök megfogannak, s betegségeket és halált szülnek (Jak 1:15).

Vagy az ételek és italok összevisszaságáé, lelki és testi folyamatoké, vagy más esetlegességé, mint amikor valaki lerészegedik és hányja-veti magát, vagy amikor valaki harcol az ellenségével, és az meg-

öli őt, vagy ha valaki erőszak vagy agresszió áldozata lesz.

Gondos tanulmányozás után ezek a lehetőségek is megismerhetők. Isten a tudója!

FELHASZNÁLT IRODALOM

Samir, S. K. SJ (2001) *Hunejn ibn Iszháq, Fi'l-a'mári wa'l-ádzsál*. Dár-el-Masreq, Bejrút.

Lippert, J. (herausgegeben von) (1903) *Ibn al-Qiftī's Ta'rīh al-hukamā'*, Leipzig.

Madaras László

PROBLÉMÁK ÉS LEHETŐSÉGEK A KÁRPÁT-MEDENCE
9. SZÁZADI TÖRTÉNETÉVEL KAPCSOLATBAN
(Vázlat)

A vázlatos történeti áttekintés időszerűségét az adja, hogy immáron húsz évvel ezelőtt egy nagyszabású nemzetközi konferencián foglalkozott utoljára a régészet tudománya az Alföld IX. századi történetének etnikai, társadalomtörténeti, nyelvészeti problémáival: *Alföld a 9. században* (Szeged 1993).

Az akkori kötetben a résztvevők a maguk saját kutatási területének megfelelően számoltak be az általuk elért eredményekről. Már ekkor is tapasztalható

volt bizonyos feszültség a történészek és egyes régészek között az un. avar (helyesebben griffes-indás) népesség 9. századi továbbélését illetően. Valójában ez a nézetkülönbség nem csupán a tudományterületek között feszült, hanem a régészek között is fellelhető volt, hiszen többen (pl. Szőke Béla Miklós, Szalontai Csaba) úgy foglaltak állást, hogy elképzelhetetlen az a helyzet, ami azt feltételezi, hogy az Alföld lakatlan, vagy csupán nagyon gyéren lakott lett volna. Ezzel csatlakoztak ahhoz a történészi felfogáshoz, amely az írott források tanúságaira alapozva jelentős továbbélő avar (griffes-indás) lakosságot feltételezett.

Legyen elég itt két véleményt röviden idéznem. Szegfű László álláspontja az alábbiakban fogalmazódott meg: „A bíborbanszületett császár, Konstantinosz Phorphülegenetos régi időre utaló elbeszélése – miszerint a Duna bal partján (a Vaskapu és Dráva-torkolat között) olyan szláv népeket lehet találni, akiket avaroknak neveztek – felbátorít annak feltételezésére, hogy a IX. században a Dél-Alföldön olyan avaroszláv népesség élt, amelyben az etnikai komponensek a század végén már szoros szimbiózis révén összemosódtak, elvegyültek egymással. Ruházatuk emlékeztet az arabokéra: turbánból és kabátból áll” – írja róluk Gardízi, a Hudud-al Alam szerint pedig sátraik és jurtáik vannak. Ibn Ruszta azt állítja fejedelmükről, hogy „lovak is vannak, és csak olyan ételekkel él, amelyet azoknak a tejéből készítenek. Úgy tűnik tehát, e népességnél a törökös életmód dominál.” (Szegfű 1983: 230)

Ez az álláspont ugyan 1983-ban jelent meg, de nem érdemes legyinteni a hallatán, hiszen elemeiben még ma is fel-felbukkan egyes kutatók véleményében, igaz, hogy kicsit finomítottabb megfogalmazásban. Ha másképpen nem, hát olyan formában, hogy a Dél-Alföld továbbélő avarokkal sűrűn lakott. (Olajos 2001a: 55-56)

Ugyancsak ebben a konferencia-kötetben tette közzé Szádeczky-Kardoss Samu álláspontját a „Pannonok és avarok pusztái” kifejezéssel kapcsolatban. Regino forráshelyét elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a „Solitudines Pannoniorum et Avarum” nem lakatlan pusztát takar, hanem nomadizáló, állandó falvakkal nem rendelkező lakosság által benépesített területet. Ráadásul ennek a területnek a lakossága esetenként túlszaporodik. (Szádeczky-Kardoss 1993: 233)

Ez a nézet azóta általánosan elfogadottá vált, s a terület, amelyre vonatkozik az, az Alföld középső és északi területe lenne. (Olajos 2001a: 53)

AZ AVARSÁG TOVÁBBÉLÉSE A 9. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Legújabban Olajos Teréz közölte és értékelte azokat a görög és latin nyelvű forrásokat, melyek a 9. századi továbbélő avarságra vonatkoznak. Közismert tény hogy az Annales regni Francorum 822-ben említi utoljára azt, hogy az avarok megjelentek a Birodalmi gyűlésen Frankfurtban. Azt azonban a

forrás nem említi, hogy honnan, a Kárpát-medence mely tájáról érkeztek ezek az avar küldöttek. Ez ugyanis, mint az alábbiakban ezt látni fogjuk, nem lényegtelen. Többen ezt az időpontot tekintik az avar kor végének Walter Pohl kitűnő történeti monográfiája nyomán.

Avarokról azonban még ezután is sok szó esik a forrásokban. „A bajorok és a karantánok (karintiaiak) megtérése” c. munkában keresztény avarokról is tesznek említést. Márpedig ez a mű minden bizonnyal 870-871-ben íródott, tehát ekkor még ezt a népet nagy valószínűséggel megkülönböztették a szlávoktól vagy a bajoroktól. A nagy kérdés persze itt is az, hogy hol élt (élhetett) ez a népesség? Erre a kérdésre viszonylag egyszerű a válasz: valahol Pannóniában, annak is a nyugati területein. S láss csodát, ezen a vidéken bizony régészetiileg is kimutathatók a továbbélő avarok. Akár a Kisalföldön (Tomka 1994: 99-107), akár a Dunántúlon (pl. Vörs lásd. Szentpéteri 1984: 265-276.). Azt is tudjuk, hogy Nagy Károly „inter Sabariam et Carnuntum” között hozott létre egy avar vazallus államot, s ennek a népessége – vagy legalábbis egy része – az Alföldről származott.

A következő forrásunk Konstatinosz Phorhülegenetos jól ismert műve „A birodalom kormányozása” címet viseli. Ennek 30-31. fejezetében a Balkánra települő horvátok és az ott élő avarok közötti háborúról esik szó. Ebben a háborúban az avarok veszítenek, de mint azt a császár megjegyzi, a megmaradt avar népesség Horvátországban jól felismerhető. (Olajos 2001a: 107-117)

Magam ugyan nem vagyok járatos Horvátország 9-10. századi régészeti kutatásában, de amennyire én az ottani régészeti anyagot ismerem, ezeknek az avaroknak halványan ugyan, de felismerhető a nyomuk. Egyébként a horvát területek avar kutatása is elég gyenge lábakon áll. Ám az, hogy ezeknek az avaroknak mi a kapcsolata a 8. századi griffes-indás kultúra népességével, előttem nem világos, további kutatás tárgya kell, hogy legyen.

Mindezekkel együtt megállapíthatjuk, hogy a Dunától nyugatra és délre valóban éltek a 9. század második és harmadik harmadában az egykori griffes-indásokhoz tartozó csoportok leszármazottjai, annak ellenére, hogy ezek régészeti kultúrája már eltérő vonásokat is mutat, apáik, nagyapáik régészeti hagyatékától.

Mielőtt rátérnénk arra a kérdésre, hogy a griffes-indás népességnek milyen régészeti hagyatéka van a Nagy Magyar Alföldön, lehet, hogy meg kell vizsgálnunk még két nép hagyatékát a Kárpát-medencében. Ez a két nép a bolgárok és a szlávok.

Krum bolgár kán 803-ban mért végzetes katonai csapást a Tiszától keletre még létező Avar Birodalomra. Ezzel a támadással teljesült be a 8. század végén megkezdődött háború sorozat. A történészek egy része úgy véli, hogy ekkor került Erdély és az Alföld bolgár uralom alá. (Kristó 1983: 27-37)

Ezzel az állásponttal azonban jelentős kérdőjelek is felmerülnek. Az igaz, hogy Dél-Erdély, a Maros völgye, az erdélyi sóbányák miatt bolgár fennhatóság alá került, s ezt régészeti lelőhelyek sora is igazolja,

ám az egész Alföldön nem tudunk számottevő bolgár szórványleletet kimutatni. Az Alföld bolgár fennhatóság alá kerülése régészeti módszerekkel nem igazolható, a dolog lényegét tekintve ez azt jelenti, hogy egyetlen település, vagy bolgár temetkezés sem került elő a mai napig. (Szalontai 2000: 263-286, Katona-Kiss 2009: 37-48)

Ugyanígy vagyunk a szlávokkal is. Az Alföld tele van szláv eredetű helynévvel, gondoljunk csak a Pest, a Grad végű, vagy a Nándor szavainkra. Ugyanakkor igazi szláv hamvasztásos sír, vagy a korai szláv kerámiával keltezhető település nem került elő erről a tájról. Előkerült azonban ott, ahol bizonyítottan szlávok laktak. Az Északi-középhegység völgyeiben, a Felső-Tisza vidékén, esetleg a mai Kárpátalja sík vidékein, mint pl. Királyhelmece, Kassamindszent, Zemplénagárd (Révész-Wolf 1993: 119-128). Ezek a temetők általában hamvasztásos sírokat foglalnak magukba, de találhatunk közöttük csontvázas sírokat is. Ebben az esetben is azt tapasztaljuk, ahol egy etnikum jelen van, ott annak azonnal megvan a régészeti nyoma is. (pl. Makkay 2003: 48-96)

Mindezek után tekintsük át, milyen leleteket is találunk az Alföldön 9. században?

Ám mielőtt ezt megtennénk, egy-egy térképpel kívánjuk bizonyítani azt, hogy mind a 8. században, mind pedig a 10. században nagyszámú régészeti lelet igazolja a griffes-indások és Árpád magyarjainak jelenlétét a tájon. (1. és 2. sz. kép)

E két térkép ismeretének függvényében lesz igazán érdekes a harmadik térképünk. Ezen jól látható

az, hogy a Dunától nyugatra az adatok sokaságával találkozunk, míg az Alföld ebből a szempontból egy nagy fehér folt. (3. kép)

Így aztán igazán nehéz elhinnünk Szőke Béla Miklósnak azt, hogy: „Igen valószínű tehát, hogy az Alföldet ugyanaz az avar népesség lakta, mint a korábbi századokban. Viseletében, temetkezési szokásaiban – miként pl. a Hortobágy-árkusi, Szeged környéki, vagy a tiszafüredi temetők leletanyaga mutatja – kevés változás következhetett be. Ide már csak elvétele, ritka kivételként jutottak el azok az egyszerű ékszerek is, amelyek a Dunántúlon még általánosan elterjedtek. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy az Alföldre visszaszorult avarság nemcsak politikailag szigetelődött el – vagy szigetelte el tudatosan magát – a környéken létrejött utódállamoktól, de a kulturális kapcsolatok terén is minimálisra csökkentette az érintkezéseket” (Szőke 1994: 83).

VAJON MI LEHET ENNEK AZ OKA?

A választ a 8. század utolsó és a 9. század első évtizedének eseményei között kell keresnünk.

1.) Bár Nagy Károly 891-es hadjárata nem érintette az Alföldet, mégis azt kell, hogy mondjuk, hatásában pusztító erejű volt. Ugyanis minden bizonynyal ez hozta felszínre azokat a meglévő, bár ez idáig lappangó belső ellentéteket, amelyek elvezettek a Kagán és a Jugurru közötti belháborúhoz. Ez bizony már erősen érintette területünket, hiszen itt zajlott

le. A végeredmény ismert, a két vezető elit csapatai egymást mészárolták le. Az emberveszteség minden bizonnyal jelentős volt, hiszen Erik friauli herceg lovasaival minden gond nélkül kifosztotta a kagáni (vagy egyik kagáni) székhelyet, majd kényelmesen kísétált senkitől sem zavartatva a Birodalomból, úgy, hogy Achenbe a legenda szerint 15 társzekér kincset küldött Nagy Károlynak.

2.) 803-ban a tiszántúli avarság szenvedett megsemmisítő vereséget Krum bolgár kántól. Ez a hadjárat is jelentős vérveszteséggel járhatott. A teljes katonai vereség alatt a hadsereg fizikai elpusztítása értendő még akkor is, ha később forrás tudósít arról, hogy avarok is harcoltak a bolgárok oldalán Bizánc ellenében. Ezekben a hadjáratokban a „polgári lakosság” veszteségeit ugyan nem ismerjük, de nem kell túl élénk fantázia ahhoz, hogy kijelentsük, annak is jelentősnek kellett lennie.

3.) Tudjuk azt, hogy az avar kagán Nagy Károlytól kért segítséget az őt zaklató szlávok ellen, s népével bebocsátást kapott a Frank Birodalomba. Ez az áttelepülés is erősen érintette az alföldi avarságot.

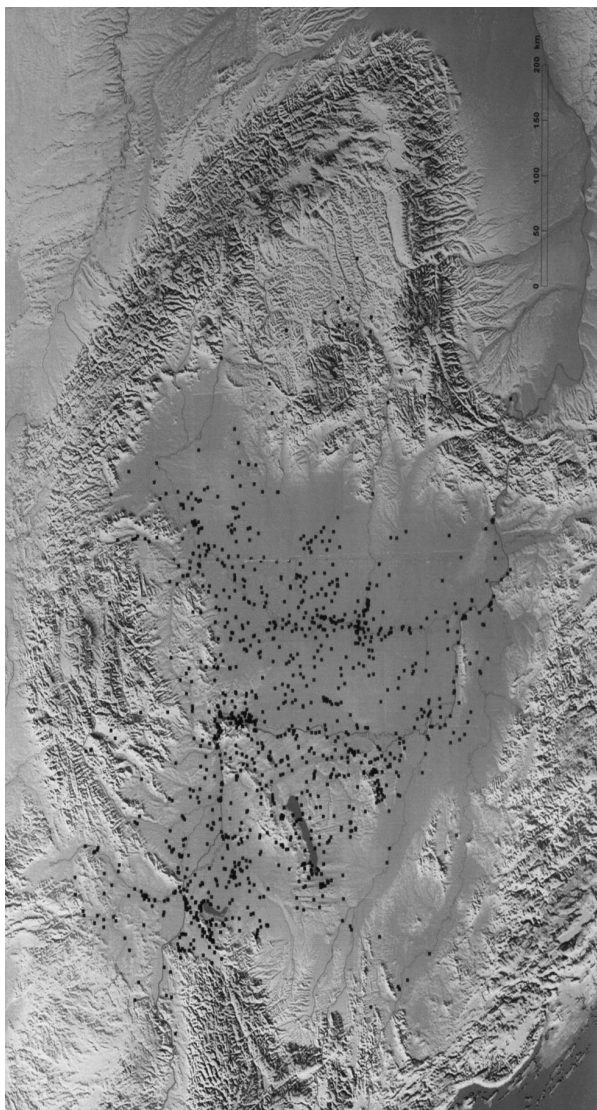
A fenti három jelentős emberveszteséggel járó esemény már elégséges alapnak tűnik annak kimondásához, hogy az Alföld korábbi, – 8. századi lakossága – igencsak megfogyatkozhatott a 9. század első évtizedeire. Arra az időre, amikor még vannak griffes-indás sírok a temetők szélein.

Ugyanakkor azt is világosan kell látni, hogy mindazon temetőkben, melyekben a régészek 9. századi sírokat említenek, a két időszak sírjainak aránya elké-

pesztő. Jó, ha minden ötven-száz 8. századi sírra jut egy-egy 9. századi.

Így van ez a Szőke Béla Miklós által említett temetők esetében is. De más példák is felsorolhatók.

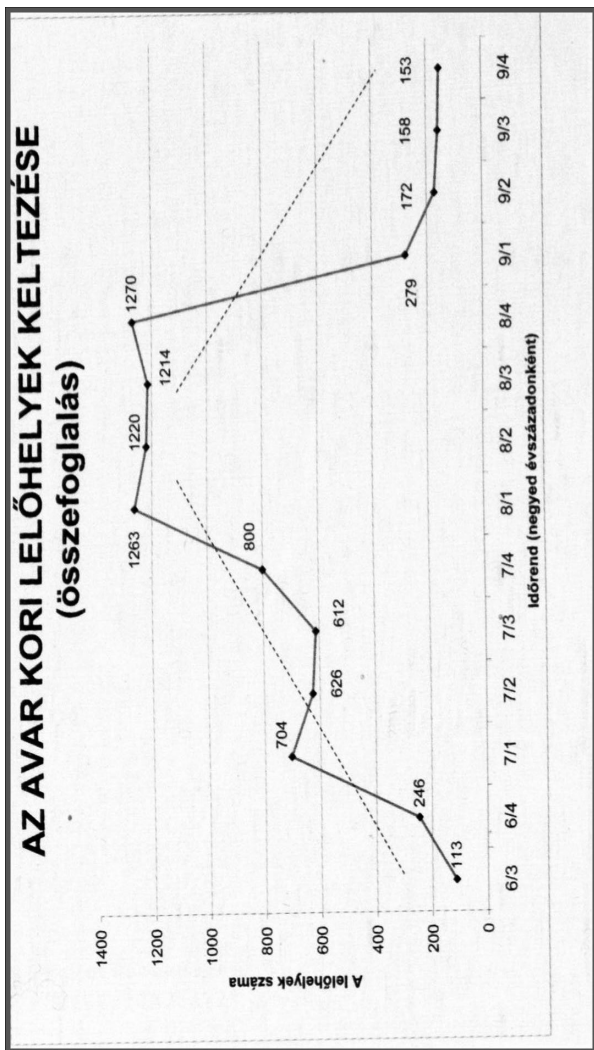
Többen több alkalommal foglalkoztunk a legfiatalabb öntött garnitúrák elterjedésével az Alföldön, de az egész Kárpát-medencében is. (Madaras 1983, Szalontai 1996) A legkésőbbi öntvények száma pontosan ugyanúgy aránylik a 8. században általánosan előforduló garnitúrákhoz, mint ahogy a klasszikus öntött garnitúrák tömege, a legkésőbbi öntvényekhez.

1. kép A griffes-indás temetők e 8. században (Szentpéteri „ADAM” után)

2. kép A 10. századi magyarok lelőhelyei

4. kép Az avarkori leőhelyek keltezése (Szentpéteri 2006: 3. b ábra alapján)

Szentpéteri József az új ADAM lelőhelyeinek elemzése során jó néhány grafikont készített, melyek közül az egyik a lelőhelyek időrendi besorolását ábrázolta.

Erről világosan leolvasható az, hogy mennyire lecsökkent a lelőhelyek száma a 9. század első harmadában. (4. kép) Külön ki kell hangsúlyoznunk, hogy a század első harmadában, mert a század további második két harmadára régészeti adatunk nincs, vagy ami van (?) az nem támasztja alá a griffes-indás kultúra népeiségének tömeges továbbélését. Az Alföldön bizonyosan nem!

Természetesen lehet azt mondani, hogy nem jól keltezzük a leleteket, ezért hiányoznak azok a század második és harmadik harmadában az Alföldről. Azt azonban nehéz megmagyarázni, hogy miért nem találunk semmiféle olyan tárgyat, tárgy együttest, temetkezési szokást, amellyel a későbbi időre lehetne keltezni a sírokat. Akár ott, ahol a „lovakat tartó, törökös viseletű avaroszlávok,” vagy akár azokon a lelőhelyeken, ahol a kocsikon vándorló és nomadizáló szegény, de túlnépesedett avarok élnek.

Magam több mint három évtizede keresem ezeket a lelőhelyeket a Tisza vidékén, sajnos egyetlen egyet sem találtam sem én, sem pedig kollégáim.

Mindezek ismeretében éppen ezért nem igazán tudom értelmezni azt a régészeti anyagra való hivatkozást, amelyet Olajos Teréz tesz:

„Az írott forrásokból kiolvasható fentebb felvázolt képet kiegészítik, azzal összhangban állnak az utóbbi évek régészeti eredményei. A 9. századi Karoling kultú-

ra tárgyai révén szilárd kronológiai keretbe illeszthető dunántúli leletek között gyarapszik az a csoport, amely a helyben maradó és Árpádék honfoglalását megérő késő avarkori népességhez kapcsolható. Jelentősen megnőtt a késő avar leletanyag az Alföldön is, ahol a dunántúlihoz hasonló, biztos datálási kapaszkodóval nem rendelkezik a kutató. Különösen a Közép-Tisza vidéken és a Dél-Alföldön kerültek elő nagy sűrűségben települések és temetők, amelyek alapján jelentős lélekszámú késő avarkori népességgel kell számolnunk, s már e tény alapján is kétségbe kellene vonnunk azt, hogy Krum és bolgárjai az utolsó szálig kiirtották volna az Alföld avarkori lakosságát.

Úgy látom elindult az újragondolása annak az axiomászerű datálási rendnek is, amely éppen az írott források téves értelmezéséből kiindulva a 8/9. század fordulóját tekintette az avar történelem végének, az avarkor felső határának.

Gyarapszik továbbá az olyan késő avarkori temetők száma, amelyek tovább működtek a magyar honfoglalás után, sőt egyes esetekben, a kora-Árpád korban is, s így a két nép együttéléséről tanúskodnak” (Olajos 2001a: 55-56; 2001b: 161-166)

Nem véletlenül idéztem hosszabban a szerzőt, hiszen ebben az idézetben van olyan megállapítás, amivel egyet lehet érteni, de előfordul olyan is, ami erős csúsztatás. Néhány megállapítás kívül esik a tudomány logikáján és van olyan, amelyik tételesen hamis.

Vegyük ezeket sorba.

1.) Teljesen egyetértünk abban, hogy a Dunántúlon bizonyosan megtaláljuk a továbbélő avarokat, s az is igaz, hogy az ott lévő leletek kronológiája biztos alapokon áll.

2.) Az is igaz, hogy az Alföldön olyan biztos datálási fogódzópontokkal, mint a Dunántúlon, nem rendelkezünk.

3.) Ott már komoly csúztatásról beszélhetünk, hogy mostanság jelentősen megnőtt a nagy késő avar temetők száma a Közép-Tisza vidéken és a Dél-Alföldön. Ezeken a területeken már régóta ismerjük a lelőhelyeket, legfeljebb az utóbbi időkben a publikációk száma nőtt meg. Ráadásul ezek a temetők és falvak kivétel nélkül 7-8. századiak, nem pedig 9. századiak, mint azt a szövegösszefüggés sugallja.

4.) Abból a tényből, hogy a 8. században jelentős népesség él az Alföld központi vidékén értelmetlen bármiféle következtetést levonni a terület 9. századi történetét illetően. Azért, mert korábban sokan éltek itt, miért is nem fordulhat elő a következő évszázadban jelentős népesség csökkenés? Akár igen, akár nem a válasz erre kérdésre, a végeredmény tudományosan abszurd, értelmetlen. Egyébiránt az emberiség történetében volt példa egy-egy nép teljes megsemmisítésére, sajnos nem is egy esetben.

5.) Hogy a régészeten belül elindult-e az avarok végének kronológiai átértelmezése, vagy sem, azt magam nem tudom eldönteni. Az azonban jól érzékelhető, hogy Bóna István halálával „divat” lett az általa megfogalmazott történeti képet kritika alá venni. Bár azt meg kell jegyezni, hogy a Bóna által

markánsan megfogalmazott álláspont alapjait igazából Váczi Péter tette le, a 8. század eseménysorának fő elemei Tőle és nem Bóna Istvántól származnak. A régészetet művelő kollegák túlnyomó többsége még ma is ezen az alapon áll, legalábbis Magyarországon.

6.) Az pedig tételesen nem igaz, hogy gyarapszik azon temetők száma, amelyek az Alföldön megélik a magyar honfoglalást, esetleg még az Árpád-korban is használják azokat.

Magam, aki immáron a negyedik évtizede kutatom ezt a korszakot és ezt a területet, egyetlen egy ilyen temetőt, vagy telepet sem ismerek. Talán az általánosság szintje helyett meg kellene nevezni néhány konkrét lelőhelyet, már ha vannak ilyenek.

Van azonban egy másik lehetőség is a 9. század második felének vizsgálatára. Ez pedig a magyarok szemszöge. (862 után a magyarok több ún. „kalandozó hadjáratot” vezettek a Kárpát-medencébe, különböző szövetségek keretében.

Soha semmiféle jelentősebb ellenállásba nem ütköztek az Alföldön való átvonulásuk alkalmából, miképpen nem ismerünk olyan tudósítást sem, amely azt mondaná, hogy egy hozzájuk közel azonos életformát folytató népességgel kerültek volna kapcsolatba. Márpedig ennek valamilyen formában hagyományozódnia kellett volna, annak ismeretében, hogy Árpád 894 telén a mai észak-magyarországi területen maradt, s Révész László, pontosan a régészeti leletek alapján kidolgozott álláspontja szerint, a fejedelmi törzs ezen a területen foglalt elsődlege-

sen szállást. Tehát, ha voltak ilyen csoportok, ezekkel a magyaroknak mindenképpen találkozniuk kellett volna, hiszen valahol itt kellett nomadizálniuk a források szerint.

Mi azonban nem ebben az irányban keresnénk a megoldást, mert források és régészeti leletek híján kevés az esély az ilyen irányú megoldásra.

Ellenben, ha a 9. század utolsó két harmadában áttekintjük a Kárpát-medencei kistérség geopolitikai viszonyait, akkor talán választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy miért is volt jó ez az állapot minden jelentősebb szereplő részére. Pontosabban fogalmazva az, hogy az Alföldön sem jelentősebb politikai hatalom, sem jelentősebb számú népesség nem található.

A Dunántúl a frankok fennhatósága alá tartozott, pontosan úgy, ahogy Nagy Károly megálmodta a Nyugat-Római Birodalom visszaállításának gondolatát. Ennek keleti határa a limes, magyarul a Duna, Erdély és az Al-Duna vidéke bolgár fennhatóság alatt állt, az északi területeken a morvák voltak az urak.

Ne feledjük el, hogy a magyarok ott álltak a Kárpátok karéján kívül.

Mi úgy látjuk, hogy minden félnek az volt az érdeke, hogy legyen egy politikailag nem birtokolt, feltehetőleg gyéren lakott, „senki földje”. Ennek státuszát éppen az adta, hogy egyik fél sem vonhatta fennhatósága alá anélkül, hogy a többiek érdekét ne sértette volna.

Magyarán ez a helyzet mindenkinek megfelelt, mintegy egyensúlyt képezett. Ezt az egyensúlyt az-

után a magyar honfoglalás bontotta meg. Lett is helyi konfliktus sorozat! Hiszen közsímert a morvák legyőzése, a bolgárok területének elfoglalása első lépésként, majd 900-ban a Dunántúl megszállása. A történeti változás ezzel nem ért véget, mert a nyugati hatalmak csak akkor döbbsentek rá, hogy a magyarokat nem képesek úgy „elintézni,” mint azt Nagy Károly tette száz évvel korábban az avarokkal, amikor a birodalmi sereg Pozsonynál hatalmas vereséget szenvedett 907-ben. Nézetünk szerint ekkor ért véget a Kárpát-medencei magyar honfoglalás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Katona-Kiss A. (2009) A Kárpát-medencei Térhódítás a 9. században – történeti észrevételek a régészet tükrében: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXI.* 37-48.

Kristó Gy. (1883) Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században: *AHSz* 14. 3-35.

Makkay J. (2003) *Magyarok-Avarok-Szlávok*, Budapest, 2003.

Olajos T. (2001a) Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai: *Tiszatáj* 2001. nov., 50-55.

Olajos T. (2001b) *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16., Szeged, 2001.

Révész L.- Wolf M. (1993) Előzetes jelentés a Zemplénagárdi 7-9. századi hamvasztásos temető ásatásáról: *Az Alföld a 9. században*, Szeged, 1993., 101-124.

Szalontai Cs. (2000) Kritische Bemerkungen zur Rolle Bulgarien Im 9. Jahrhundert in der Groben Ungarische Tiefebene und in Siebenbürgen. Kritikai észrevételek a bolgárok szerepéről a 9. századi Nagyalföldön és Erdélyben: *Stud. Arch.* VI., Szeged, 2000., 263-286.

Szádeczky-Kardoss S (1993) Még egyszer Regino és korabeli magyarság: *Az Alföld a 9. században*, Szeged, 1993., 227-233.

Szegfű L. (1983) A helyi lakosság etnikuma: *Szeged története*, Szeged, 1983., 229-232.

Szentpéteri J (1984) Késő avarkori lovas temetkezések Vörsön (Somogy megye): *MFME* 1884/85-2., 76.

Szőke B.M. (1994) A Kárpát-medence a IX. Században: Kovács L. (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. A Honfoglalásról sok szemmel I., Budapest, 1994., 77-84.

Tomka P. (1994) 9. századi népesség a Kisalföldön: Kovács L. (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. A Honfoglalásról sok szemmel I., Budapest, 1994., 99-107.

Uhrman Iván

Aventinus és a 10. századi magyar
fejedelemlista

1.

Vámbéry Ármint kritikátlansággal vádolják nyelvtörténeti tévedései miatt. Pedig történészként túltett leghiperkritikusabb kortársain: Álmost és Árpádot nem tekintette történelmi személyeknek, neveiket csak megszemélyesített méltóságnevekként vizsgálta. (Vámbéry 1882: 131-132; 1989 [1885]: 141-142; 2008 [1910]: 66, 69, 102)

Ám Zoltának és Taksonynak nemcsak létezésében, de uralkodó fejedelem-mivoltában sem kételkedett.

(Vámbéry 1989 [1895]: 194, 222) Az 1890-es években e szemlélet általános volt¹, Hóman Bálint még 1938-ban (2000: 56, 59) is ragaszkodott „Solt” fejedelemehez; ám ma nehéz lenne kutatót találni, aki számot vet Zolta uralkodásával². Taksony fejedelemsége viszont még sokáig nem volt megkérdőjelezhető. *„A magyar hagyomány szerint a IX. század végétől a 970-ig eltelt mintegy 75 esztendő alatt az Álmostól származó utódok közül Árpád és Taksony fejedelemsége tekinthető bizonyosnak...”* – állította Kristó Gyula (1980: 354).

Annyira logikusnak tűnt! Zolta létezéséről hazai forrásaink közül egyedül Anonymus (50, 51, 53 skk.) tud; hogy történelmi személy, azt is csak a Kónstantinos Porphyrogennétosnál (*De administrando Imperio* 40. ÁKMTBF: 49) olvasható családfa igazolja, ám ott az is kiderül, hogy Árpádnak ő legkisebb fia volt négy közül. Míg Taksonyról ugyanitt azt tudjuk meg, hogy 950 körül ő volt Árpád két, Fajsz fejedelmen kívül még élő unokájának egyike. Logikusnak látszott, hogy Fajsz halála (feláldozása? – lásd Uhrman 1987-

¹ Marczali Henrik (1995: 153): Zolta („Zsolt”) *„a külföldi [??] és hazai hagyomány szerint”* lett Árpád utóda. 1899-ben Pauler Gyula (1985 [1899]: 14) számára sem kérdés ez. Igaz, ő egy évvel később (1900: 163 [80.sz.j.]) már figyelmeztet: Zolta fejedelemségére nem ismerünk adatot Anonymuson kívül! Ugyanitt tér ki arra: a Zágrábi és Váradai Krónikák Zoltának a létezéséről sem tudnak – Taksonyt Árpád **fiának** mondják. A 14. századi krónika Pauler (1900: 163 [80.sz.j.]) szerint kétszer említené Zoltát *„mondaszerű részleteiben”* – magam ilyen részletet a krónikában nem ismerek.

² Kivételek Vajay 1968-as monográfiája. Ám ő sem Árpád közvetlen utódjának véli: kettejük közé illeszti Tarhost (1968: 97 és Taf. III), esetleg Üllőt és Jutast is (1968: 45 [139. sz.j.])

88: 221-222) után (az augsburgi csata következményeként) ő ült az uralkodói székbe. S ehhez jól illeszkedett, hogy az ő nevét Kézai (lásd 34. sz.j!) és a 14. századi krónikakompozíció (lásd 25. sz.j!) is ismerik; s többnyire a *dux* méltóságnév kíséretében említik, akár fiát, Gézát, akinek fejedelmi volta vitathatatlan. Sőt, a Kristó szerint kiemelkedő forrásértékű Zágrábi és Váradai Krónika³ így tudja: *„E népnél igen sok vezér volt, de végül is közülük a többiek egyet választottak fővezérré, talán nemessége és erénye miatt, akit Álmosnak hívtak vagy neveztek. A vezérségben őt Árpád nevű fia követte. Őt az ő Taksony nevű fia követte a vezérségben⁴.”*

Legutóbb mégis kérdőjelek bukkantak fel. Maga Kristó (2002 [1995]: 203-205, 211) vetette fel kronológiai és névtani érvek alapján⁵, hogy Taksony nem

³ Kristó (1980: 140): „Az éppen genealógiai vonatkozásokban eléggé archaikus Zágrábi és Váradai Krónika...”; (v.ö. u.ő 2002 [1995]: 205-209)

⁴ Chronicon Zagrabiense 1. (SRH I: 206): „In qua gente quamplures fuere duces, sed finaliter unus ex ipsis fuit] principalis forsan ab aliis propter suam nobilitatem et [virtutem electus, qui] nominatus est vel nominabatur Almus. Huic in [ducatu successit eius filius, qui nomina]batur Arpad. Huic successit [filius suus in ducatu, qui nominabatur Tho]xon. (Magyarul HKÍF: 366-367; ford.: Kristó Gyula [az utolsó mondat kivételével]).

⁵ A kronológiai érv: a Zágrábi és Váradai Krónika 2. (SRH I: 207, magyarul ÁKÍF: 403, ford. Kristó Gyula) szerint Géza 963-ban „*kezdett gondolkodni*” a megtérésről; Liudprand (Liber de rebus gestis Ottonis Magnis imperatoris 6. CFH 3538.: 1474-1475; magyarul ÁKÍF: 15, ford.: Almási Tibor) ugyanekkor említi Szalók (Saleccus) követjárását II. János pápánál, aki az ő kérésére szentelte Zacheust a magyarok térítő püspökévé. Eszerint Géza már ekkor fejedelem lenne. A névtani érv: Kristó (2002 [1995]: 204-205) hipotézise szerint csak azon pogány Árpád-házi nevek térnek vissza Szent István után, amelyek jelentősebb fejedelmeket jelöltek a 9-10. században: Álmos (még kétszer), Árpád (egyszer), Levente (egyszer) és Géza (háromszor). Taksony neve nem szerepel ezek között, így

uralkodhatott a 970-es évek elejéig: legkésőbb 963-ig, esetleg csak 962-ig. Nem meglepő, hogy a korszak későbbi összefoglalói (Róna-Tas 1997: 272, 277; 2007: 61; Szabados 2011: 234-235, 239) számára sem kérdés Taksony fejedelemsége, még ha bizonytalanabban is, mint korábban (Tóth 2010: 182).

A döntő fordulatot Holler László problémafelvetése lett volna hivatott jelteni. Ha ez nem történt meg, a magyarázat a megjelenés méltatlan körülményeiben keresendő: a Magyar Hírlap kulturális mellékletében⁶. Az ottani kényszerű szabványok – a terjedelem korlátai, a lábjegyzetek elhagyása – okozhatták, hogy e cikk nem említi Kristót, holott Holler

még uralkodási ideje vonatkozásában sem lehetett jelentős fejedelem. Magunk (Uhrman 2003: 341-342) korábban is úgy véltük, hogy a 970-es arkadiupolisi csata mindenképpen fejedelmváltást vont maga után (vö. Vajay 1967: 64), ha tehát Géza ezt követően fejedelem volt, előzőleg nem lehetett. Ez persze nem zárja ki, hogy Szalók követjárása az ő kezdeményezésére történt. A nevekről akkor (Uhrman 2003: 341-342) úgy érveltem: nem ismerjük az Árpád-ház családfáját oly hiánytalanul, hogy egy esetleges későbbi Taksony létezését kizárhatnánk. Hozzátehetjük: egyrészt Levente fejedelem-voltára adat nincs! Ez csupán visszakövetkeztetés a személynév 11. századi felbukkanásából – vagyis bizonyítás a bizonyítandóval! Fehértói Katalin (1997: 429) azóta elvitatta a 11. sz. Levente és a kónstantinosi Liuntika azonosságát; Tóth Sándor László (2010: 176-177) meggyőzően mutatott rá, hogy az utóbbi Árpád negyedik fia, Jutas (Iutotzas) nevéből származó becézett alak („Jutika-Juntika”) elírása. Másrészt van egy ötödik név a családfán, mely az összes korábban említetténél gyakrabban (ötször) bukkan fel. Nagy Gézától (1906: 62) Györffy Györgyig (1977: 98) számosan felvetették, hogy pogány (török) név: Béla (Bár ezt Gombocz-Melich: col. 345 hangtani alapon elfogadhatatlannak minősítették.). Ilyen nevű fejedelemről viszont forrás nem tájékoztat, így Kristó érve sántít.

⁶ Holler (1911: 292): a Magyar Hírlap-beli publikáció egy tanulmány zanzásított változata, melyet ő a Századoknak nyújtott be, ahol – állítólag – Györffy György ellenállása miatt nem közölték.

(1998: 12) is az ő kronológiai érvéből indul ki. Ám előáll egy továbbival: Aventinusra, a jeles humanista történétíróra hivatkozik (Holler 1998: 12), aki az augsburgi csata következményeiről ezt írja:

„Bulcsú királyt és az ő négy alkirályát, Csabát, Lélt, Surát és Taksonyt, miután főembereikkel együtt elfogták őket, átadták Eberhardnak, a bajorok vezérének. Ő a királyt és a négy herceget elküldte Henriknek, a regensburgi bajorok hercegének. Ahol a keleti kapu előtt, amely Magyarország felé néz, akasztófára húzottan, kötél által pusztultak el.”

Ha Taksony a csata résztvevője volt, s ki is végezték, érvel Holler, nem lehetett ezt követően fejedelem Magyarországon. Fajsz közvetlen utóda így Géza lett volna – vagy az előbbi uralkodott 963-ig, vagy az utóbbi lépett trónra 955 körül.

Magam semmiképp nem tartom elfogadhatónak, hogy Fajsz 955 után még, Géza 970 előtt már fejedelem lehetett volna (vö. Uhrman 1987-1988: 221-222). Ám indokolt újragondolni, hogy Taksony lehetett-e az a két időpont között. S ez két, egymástól független kérdés vizsgálatát követeli:

1. Mennyire tulajdoníthatunk forrásértéket a 16. századi humanistának a 10. századra vonatkozóan?

2. Mennyire támasztja alá a hazai hagyomány Taksony fejedelemségét?

⁷ Aventinus (Iohannes Turmair): *Annales Boiorum* V. (CFH 757.: 354-355): „Bultzko rex, eius quator reguli Schaba, Lelius, Sura, Toxus una cum paucis capti, traditi sunt Eberhardo Boiorum dynastae. Is regem et quator principes Hainrici duci Boiorum Reginoburgium misit. Ubi ante portam orientalem, quae Ungariam versus spectat, patibulo affixi, laqueo necati sunt.”

2.

Aventinus hazai recepciója nem indult szerencsésen.⁸ Az azóta eltelt több mint két évszázad ellent-

⁸ Pray György (1761: 367) épp az augsburgi vezérek kérdésében nem mer neki hitelt adni – nem tudhatja, honnan vette Bulcsún és Lélen kívül a többi nevet. Hogy Taksonyt „*királyi rangjától megfosztva*” csak a *duces* vagy *reguli* közé sorolja, majd akasztófára küldi, az Pray szerint badarság. Hogy hagyták volna ezt említetlenül a korábbi német szerzők (ha egyáltalán tudták, hogy Taksony „király” volt a magyarok között) – hiszen mennyire emelhetné Nagy Ottó dicsőségét, hogy a magyarok uralkodóját sikerült elfognia és kivégeztetnie! Ha Taksony 955-ben meghal, Géza sem lehetett volna a közvetlen utóda: a kónstantinosi családfán Géza nem szerepel, ami csakis azért lehetséges, mert annak keletkezésekor vagy még meg sem született, vagy nagyon kicsi gyerek! Pedig azt ősszerinte Aventinus maga is megerősíti, hogy Géza követte apját! Lásd Aventinus: „Porro Ugri qui domo reliqui erant, [...] contusi viribus territique potentia Ottonis [...] regem tamen creant Geizonem, filium Toxi, parentem divio Stephani.” Azt mégsem vonja kétségbe, hogy Taksony részt vett az augsburgi csatában, s csak nehézségek árán, kevés emberrel jutott haza – holott erre sincs adat Aventinuson kívül!

Katona István (1778: 460-462) árnyaltabban vizsgálta a kérdést. Hangsúlyozta: a három vitatott aventinusi név közül „Sura” igenis ismert korábbi forrásokból, amelyeket a közbeeső tizenhét évben éppen Pray (1774: 72) állított össze. (Lásd később!) Azt is megengedi (Katona 1778: 462) – jóval bizonytalanabban –, hogy a „Schaba” név összefügghet a magyar hagyomány Csabájával. Ám Taksonyt illetően osztja Pray véleményét: Kónstantinos alapján bizonyítani véli, hogy Taksony, Árpád unokája nem lehetett alárendeltje Bulcsúnak, aki csak „harmadik fejedelem”, harka volt, s nem az Árpád-ház tagja, hanem Kál fia. Ha Taksony egyáltalán jelen lett volna a csatában, ő lett volna Bulcsú parancsnoka, s nem fordítva – ám hihetőbbnek látja, hogy ott sem volt. (Katona 1778: 470-472) S megismétli: ha Géza követte a fejedelemségben, nem halhatott meg 955-ben! (Katona 1778: 471-473)

E történetírók szemléletét – minden úttörő érdemük mellett – még jóval súlyosabban megterheli a hazai forrásoknak, különösen Kézainak a magyar nemesi közvéleményben korábban megkérdőjelezhetetlen volta, semhogy elfogulatlanul tudnák azokat ütköztetni a külföldi adatokkal. Másrészt az ő korukban a tudományos igényű forráskritika nyugatabbra

mondásos eredményt hozott. Aventinust a munkáját elemző kutatók elismeréssel emlegetik. Mint Gerald Strauss 1963-ban (94-95) összefoglalta: a 16. század eleji olasz és német humanisták szemében már nem volt megengedhető semmilyen állítás, amelyhez nincs bőséges és megbízható dokumentáció. Ezért hivatkozik oly gyakran Aventinus is eredeti, régi forrásokra, oklevelekre. S ezért nem volt hajlandó beérni kivonatokkal és azok kivonataival, hanem igyekezett visszajutni az eredeti szövegekhez. (Strauss 1963: 94-95; Hevér 1985: 14; további szakirodalmat lásd ott!) S Hevér László (1985: 7) jelzi: a bajor hercegek udvari történetírójaként erre módja is volt. Nem csupán a hercegi archívumba volt szabad bejárása, de munkaadói ajánlólevelével számos kolostor, püspökség könyvtáraiba, levéltáraiba is. Nem véletlenül nevezik a modern német történetírás megalapozójának (Einsle 1979: 107; Hevér 1985: 14; további irodalmat lásd ott!). S noha Strauss (1963: 94-95) azt is megemlíti, hogy a pontos hivatkozás nem volt erőssége – nyilván dőreség lenne a filológia szigorú, a 19. századra kikristályosodott szabályait kérni számon egy 16. századi szerzőn!

Igaz, Strauss (1963: 151) leszögezi: az *Annales Boiorum*nak épp a minket érintő ötödik könyve a legrövidebb. Aventinus számára a Liudolfingok uralma Bajorország felett nem volt lelkesítő téma. Nagy Ottó diadalait, a magyarok feletti győzelmét is kurtán intézi el. De ez sem indokolná, hogy e kurta beszámoló

is gyermekcipőben járt, így a maguk korának szintjén korrektül vizsgálták Aventinus információit.

máshonnan nem ismert információit figyelmen kívül hagyjuk, ha lehetséges, hogy azok a fent oly lelkesen méltatott kutatómunka keretében kerültek elő!

Meglepő hát, hogy az augsburgi csatával foglalkozó német szakirodalomban Aventinus neve el sem hangzik. Még ott sem, ahol – nagy ritkán – megemlíti a magyar vezérek tőle származó névsorát⁹.

Másképpen bár, de ellentmondásos a magyar kutatók további Aventinus-értékelése is. Már a régebbiek (Szabó 1869: 152-153; Pauler 1899: 419 [179. sz.j.]; Hóman 2003 [1923]: 291; Gombos 1938: 114) hangsúlyozzák, hogy Aventinus azóta elveszett forrá-

⁹ Zschokke (1813: 245-246 [59. sz.j.]): „*Királyuk neve általában Bulzko. Raselius [...] hadvezéreiket Sur, Dach, Schab és Carl néven említi.*” Andreas Raseliusnak (16-17. sz.) önálló forrásértéket nem szokás tulajdonítani, Gombos fel sem vette a CFH gyűjteményébe. Művének nyomtatott kiadása nincs, a kézirat digitális formában hozzáférhető. Itt (301, 307) az öt névalak pontosan megegyezik az Aventinusnál olvashatókkal, onnan is merítette őket. Zschokke hivatkozása tehát hibás. Az ő névalakjai az Aventinus művének német nyelvű változatában (BC V.4.: 272-274) szereplő *Bultzko, Lael, Sur, Tox, Schab* még tovább torzított változatai. Nem sikerült megállapítanunk, hogy Zschokke közvetlenül onnan veszi-e őket, vagy közvetítőn keresztül, s hogy melyikük felelős a *Tox* név népetimológias torzításáért (*Dach=fedél, fej, kobak* vö. még esetleg *Dachs=borz!*) s kivált Lél nevének a germán *Karlra* cseréléséért. Érthető, hogy az inkább regényíróként ismert Zschokke nem tartotta fontosnak a névsor eredeti forrásáig és formájáig való lelkiismeretes visszakeresést. Ám az nehezen magyarázható, hogy amikor Köstler (1884: 37) az augsburgi csatáról szóló munkájában átveszi ezt, még Raseliusra sem hivatkozik, csupán Zschokkéra (bár megjegyyezve, hogy a *Sur, Dach* és *Schab* névalakok „csonkítások” eredeti formájuk őszerinte *Sura, Toxo* és *Schabo*, amit aligha tudhat máshonnan, mint Aventinusból, ha nem pontosan veszi is át amannak alakjait!). Az már nem is meglepő, hogy Einsle (1979: 104) – inkább ünnepi megemlékezés-, semmint tudományos monográfia-jellegű könyvében – minden hivatkozás nélkül, „*néhány forrás*”-t emlegetve veszi át Köstler közlését!

sok alapján dolgozhatott, s így értékes információkat nyújt. Ám fejére olvassák, hogy „*vegyíthetett elbeszélésébe sok subjectiv okoskodást is*” (Pauler 1899: 419 [179.sz.j.]), hogy „*tudákos*” (Marczali 1995: 190-191), és az ismert forrásokból származó adataival is sokszor oly önkényesen bánik, hogy az a legnagyobb óvatosságra int az ismeretlen eredetűeket illetően (Gombos 1938: 114). A 20. század második felére ezen óvó hangok elhallgattak – csak az ismétlődik (Györffy 1948: 33; szó szerint u.ú. 1959b: 143; Székely: 144-145; [27. sz.j.], Kristó 1980: 151, 156, 207; u.ő 1985: 94), hogy Aventinus hiteles, ráadásul gyakran azóta elveszett források alapján dolgozik.

A fordulat az általunk vizsgált kérdésben is megmutatkozik. „*Minthogy azonban Aventinus tévedése e részben kézzel fogható: Taks jelenlétét e hadjáraton egyedül az ő hitelére nem fogadhatjuk el, valamint a csupán általa említett [sic!] Csaba vezért sem vehetjük történelmileg hiteles személynek.*” – nyilatkozott Szabó Károly (1869: 265-266 [3.sz.j.]), nyilván a magyar krónikás hagyomány alapján véelve „kézzelfoghatónak” Aventinus tévedését. Marczali (1995: 190-191) még elutasítóbb: „*...a tudákos Aventinus még más neveket is adott hozzá, melyeket sem hiteles kútfőből, sem hagyományból nem merített.*” Györffy (1948: 33) viszont, bár elismeri, hogy „*Aventinus részletes eseményleírásának történeti értéke vitatható...*” – s ezzel élet is vette az ellentmondásnak, hogy miként lehetne Taksony utóbb fejedeleme, ha 955-ben felakasztják –, ám leszögezi (1948: 33): „*Abban azonban alig kételkedhetünk, hogy alakjainak nevét és szereplésük korát*

megbízható – részben ma már ismeretlen – egykorú forrásokból merítette.” De nem ítélte meg másként a jóval szigorúbb forráskritikát képviselő Kristó (1980: 368-369, 461-462, 482; 1985: 94-95, 106-107) sem. Ismételten hitelt ad Aventinus beszámolójának, sőt, következtetéseket von le belőle: abban, hogy Bulcsú lett volna a *rex*, az Árpád-házi Taksony viszont csak a *reguli* egyike, arra lát bizonyítékot, hogy a 10. század közepén Bulcsú kiragadja a törzsszövetség tényleges vezetését az Árpádok kezéből (Kristó 1980: 368-369). Ugyanakkor magától értetődően jelenti ki: Csaba, noha részt vett az augsburgi csatában, ám túlélte azt (Kristó 1980: 462), Taksony pedig fejedelem lett a későbbiekben (Kristó 1980: 463-464; 1985: 107).

Semmiképp sem jogosulatlan Kordé Zoltán (1996: 62 [29.sz.j.]) ingerültsége, amikor 1996-ban rámutat e gyakorlat következetlen voltára. Ő Csaba alakját vizsgálja, de jelzi (Kordé 1996: 61): fenntartása Taksonyra is érvényes! Ha elfogadjuk, hogy jelen volt az ütközetben, milyen alapon utasítjuk el, hogy ki is végezték?!

Nem mintha képtelenség lenne, hogy egy forrás két adata közül egyik helytálló, másik téves. Ám hogy így van, azt csak alaposabb forráskritikai vizsgálat után jelenthetjük ki. Ilyet sem Györffy, sem Kristó nem végzett el. Mindketten attól függően minősítettek hitelesnek vagy tévesnek az aventinusi beszámoló egy-egy részletét, hogy mennyire illett bele az attól függetlenül kialakított koncepciójukba.

Ha magunk el kívánjuk végezni e vizsgálatot, a következő kérdésekre kell választ keresnünk:

Tudjuk-e bizonyítani vagy legalább valószínűsíteni, hogy Aventinus az öt főből álló vezérnévsort valamilyen korábbi forrásból vette át?

Ha igen: milyen forrás lehet ez? Mennyire megbízható?

3.

Nem lehet kizárni a lehetőséget, hogy az Aventinus átnézte könyvtárak, levéltárak valamelyikében megbújhatott egy részletesebb évkönyv, vagy akár csak az elfogott vezérek vallatásáról felvett jegyzőkönyv, ahonnan a szerző a vezérnévsort merítette. Az sem lenne kizárt, hogy ez azután félezer évig ismeretlenül porosodott, és nem olvasott bele senki Aventinus előtt. De akkor a bajor humanista miért nem hivatkozik rá büszkén? S a legfőbb ellenérv e hipotézissel szemben: egy ilyen elveszett dokumentum lehetett részletesebb, mint az ismertek, de ellentmondásba nehezen keveredhetett volna velük!

Milyen **ismert** forrásaink vannak hát az Augsburgnál fogságba esett vezérek számára, nevére?

A legfontosabb Widukind, a szászok történetírója. Harry von Bresslau (1906: 137-138) az augsburgi csata két „számottevő” forrása egyikének minősítette, Schäfer (1906: 551) pedig odáig ment, hogy az övé *„messze a legjobb és legérthetőbb beszámoló az 5-től a 11. századig az egész korszakból, amelyet egyáltalán ismerünk a kontinentális harcokról”*. Leyser (1965: 12) tárgyyszerűbb értékelése is leszögezi, hogy Widukind,

ha nem volt is szemtanúja a csatának, de bizonyosan szemtanúk alapján dolgozott.

Mit ír hát Widukind? „*A magyar nép három vezérét foglyul ejtették, Henrik herceg elé vezették, s mint arra rászolgáltak, csúfos halállal büntették, bitófán végezték ugyanis*¹⁰.”

Igaz, ennek részben ellentmondani látszik a másik „számottevő” forrás (Bresslau 1906: 137-138): Szent Udalrik augsburgi püspök életrajza. Szerzője, Gerhard a főhős legszűkebb környezetéhez tartozott (Leyser 1965: 12). Őszerinte a magyarok veresége után pár nappal „...foglyul ejtett királyaikat és főembereiket és sok más földijüket Regensburgba hurcoltatván népük nagy gyalázatára akasztófára húzták”.¹¹ Ha mind a királyok (*reges*), mind a főemberek (*principes*) egynél többen voltak, a kivégzettek száma legkevesebb négy kellett, hogy legyen! (A „sok más földiről” még szó sem esett!) Egy másik kortárs legendaszerző, Ruotger tovább megy: „...magát a barbárok királyát, hercegeiket és főembereiket, akiket elfogtak...”¹² E beszámoló áll legközelebb Aventinushoz. Kiemel

¹⁰ Widukindus monachus Corbiensis: *Rerum gestarum Saxonicarum* [...] III. 48. A 919-973. (CFH 5169: 2664) „Tres duces gentis Ungariae capti ducique Heinrico presentati mala morte, ut digni erant, multati sunt, suspendio namque crepuerunt.” (Magyarul HKÍF: 227; ford. Almási Tibor)

¹¹ Vita s. Uldarici [...] episcopi Augustani auctore Gerharδο presbytero Augustano [...] A 890-892. C 12. (CFH 5100: 2626): „...non post multos dies reges eorum et principes comprehensi et ad Radesponam perducti, in ingnominiā gentis eorum, cum aliis multis eorum comprovincialibus eculeo suspenderentur” (Magyarul HKÍF: 238; ford.: Sebők Ferenc).

¹² Vita s. Brunonis archiepiscopi Coloniensis [ob a. 965] fratris Ottonis I imperatoris, auctore Ruotgero C 35. (CFH 4942: 2323): „...regem ipsum barbarorum, duces et principes captivos...”

egy „királyt”, vagyis fővezért (értelemszerűen Bulcsút); mellette mind a „hercegek” (*duces*), mind a „főemberek” (*principes*) többes számban szerepel. Itt tehát valóban legkevesebb öt áldozattal kellene számolnunk!

Csakhoggy Gerhard, noha a csata, s még inkább az előzmények szempontjából szemtanúnak minősül (Leyser 1965: 12), a Regensburgban lezajlott kivégzésekről csupán másodkézből értesülhet. Ezek nem is állnak érdeklődése középpontjában: őt Szent Udalrik hősiessége, a csatát megelőző ostrom során tanúsított helytállása foglalkoztatja (Bresslau 1906: 138), a csatáról s még inkább a kivégzésekről csak úgy számol be, mint az isteni igazságtétel beteljesüléséről. Ruotger pedig, hiába kortárs, keveset tehet hozzá a közelebbiről tájékozott tudósításokhoz (Bresslau 1906: 137-138), bár Leyser (1965: 12) hangsúlyozza, hogy így is szolgáltathat fontos információkat.

Még egy forrásunk van a 10. századból: a Sankt Gallen-i Évkönyvek, amelyeket Eberl (1955: 39-40) minősít „*kortárs és megbízható forrás*”-nak. Leyser (1965: 12) is elismeri, hogy kevés, de fontos információval bővíti tudásunkat: „Ottó király megütközött az agarénokkal [=magyarokkal] Szent Lőrinc ünnepe napján, és Isten segítségével legyőzte őket. Számuk százezerre rúgott, és közülük sokat elfogtak Pulszi [=Bulcsú] nevű királyukkal együtt, és akasztófára felkötötték őket. Egy másik háborút a boemanok [=csehek] viseltek ellenük, amelyben elfogták Lele

nevű királyukat, seregét pedig kiirtották¹³.” Ez az egyetlen, közel kortárs dokumentum, amely név szerint is megnevez elfogott vezéreket! S éppen azt a kettőt, akiknek emlékét a hazai hagyomány is megőrizte! (Anonymus 55.; Kézai [II.] 40.; Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 60.)

Egy későbbi – de Aventinusnál jóval korábbi! – forráscsoport további információt nyújt. A 11. század közepén az Ebersbergi Évkönyvek így ír: „*A magyarok Súr királyát és Lél vezérét más magyarokkal együtt levitték Eberspergbe, de míg a királyt és a vezért visszaküldték Regensburgba, a maradék magyarokat elengedik...*”¹⁴. Ez az első forrás, mely Súr jelenlétéről is tud. Hasonlóan Babenbergi Adalbert közel egy újabb évszázaddal később, a Jámbor Szent Henrik császárról írott legendájában: „*Nagy Ottó idejében – azéban, aki, úgymond, a Lech folyónál Hitvalló Szent Udalrik idejében leverte a magyarokat, és királyaikat, tudniillik Lélt és Assurt, akasztófára köttette fel Regensburgban, mivel a hercegek kérték, hogy ott törénjen meg...*”¹⁵.

¹³ Annales Sangallenses maiores partes 2. Ab a. 709-918; 919-1056. A 955. (CFH 462.: 199): „Otto rex cum Agarenis pugnabat in festivitate s. Laurentii eosque Deo auxiliante devicit. Et erat numerus eorum 100 milia et multi illorum comprehensi sunt cum rege eorum nomine Pulszi, et suspensi sunt in patulibus. Et aliud bellum cum eis gerebatur a Poemanis, ubi comprehensus est rex illorum nomine Lele extincto exercitu eius.” (Magyarul MEH: 256; ford.: Horváth János)

¹⁴ Chronicon Eberspergense [sic!] anonymi Eberspergensis. Ab a. 900-1045. (CFH 1317.: 553) „...Sur regem et Leli ducem Ungrorum sum aliis Ungris ad Ebersperch detulerunt; sed regem et ducem Ratisponam regibus remittentes, reliquos Ungros [...] in miserunt.”

¹⁵ Vita Heinrici imperatoris et miracula [...] auctore Adalberto [...] diacono Babenbergensis I. 3. (CFH 4997.: 2439); „...tempore Magni Ottonis

Ha a citált szövegek forrásértékét egyenlőnek minősíthetnénk, érvelhetnénk Aventinus igaza mellett. Ha Ruotger beszámolóját szó szerint hitelesnek tekinthetnénk, legalább öt kivégzett főemberrel kellene számolnunk – Aventinus pontosan ennyiről tud. Hogy Widukind miért említ csak hármat? Ő talán **csakis az augsburgi csatában** foglyul esett vezérekről számol be – s a Sanktgalleni Évkönyvek szerint Lél egy másik csatában, sőt, háborúban, a csehek ellen küzdve került kézre! Így Súr is, akit Aventinus előtt csakis Lélel együtt emlegetnek, Bulcsúval sosem!

A német szakirodalomban sem lezárt a vita, hogy e két csata mennyire függött össze térben és időben (lásd Köstler 1884: 37; Eberl 1955: 37-40; Kristó 1985: 92-93; velük szemben Schäfer 1906: 551)! Ha Lélt és Súr csak egyetlen nappal később, egyetlen napi járófölddel odébb fogták el, mint Bulcsút, ez már kikaput nyithat az értelmezésnek, hogy ők nem értendők a Widukindnál emlegetett három közé, s így Bulcsú mellett hely marad Taksonynak és Csabának.

Ám ez, ha nem zárható is ki, sok ponton támadható. Voltak kutatók, akik Súr önálló történelmi személy voltát is vonakodtak elismerni¹⁶, német

– illius, inquam, qui ad Licum flumen sub sancto Oudalrico confessore Ungaros prostravit et reges eorum, Lelium videlicet et Assur, Ratisponae, principibus hoc fieri adiudicantibus, in patibulo suspendit...”

¹⁶ Az Ebersbergi Évkönyveknek Pray még csak későbbi, 13. századi változatát olvashatta (CFH 1316.: 552). Így ő (1774: 72 [h jegyzet]) a Henrik-legendát véli régebbi forrásnak, s az ott szereplő Assur névalakot eredetinek. Ezzel kapcsolatban: „Tétovázom, vajon a németek, miután hallották a magyaroktól, hogy azt mondják: az Úr, azaz Dominus, kitekerték-e a maguk Assurjává, és ebből csináltak-e személynevet, amely bármelyik úr

tudósok¹⁷ még tovább, mint a magyarok¹⁸! Ám ha ezt ma már komolytalannak látjuk, az derül ki: a német szöveghagyomány három magyar vezért nevez meg, akiket Regensburgban kivégeztek – ahányról Widukind beszél. Ez meggyőzőbb egybeesésnek látszhat, mint a Gerhard és Ruotger beszámolóiban megszámálható *pluralisok*. De ha ennek ellenére Gerhardnak s főleg Ruotgernek hinnénk, akkor is kérdés: honnan meríti Aventinus a fennmaradó két vezér nevét, akikről őelőtte semmilyen ismert német forrás nem beszél? Ha Súr nevét egy azóta elveszett, kortárs forrásból ismerhette az ebersbergi annalista és Babenbergi Adalbert – ugyanez miért nem őrizte meg Taksonyét és Csabáét is? Fel kellene tételeznünk egy másik, még jobban elvesztett,

nevével megegyezik.” Ezt Katona is átvette mint egyik lehetséges értelmezést, bár ő azt sem zárta ki, hogy Súr az anonymusi *Vrsuur/Vrsuru* (8., 10., 32.), esetleg az *Vrcun* (u.o. 49., 50., 56.) névvel is kapcsolatba hozható, s így a magyar hagyomány által is igazolt, hiteles történelmi személy. Pray etimológiáját egyedül a keletkezés időpontja menti: egyébként horvátistváni színvonalú. A nyelvtörténészek jelenlegi álláspontja szerint a határozott névelő az ómagyar kor „első felében” önállósul ugyan a főnévi mutató névmásból (Mátai 2003: 419), ám ők az ómagyar kort Szent István korától számítják, így ez sem feltételez a 12. századnál régebbi időpontot: maga Mátai Mária (419-420) hangsúlyozza, hogy még az 1200 körüli Halotti Beszédben is a folyamat **kezdeté** figyelhető meg!

¹⁷ Dümmler Katonára (nem Prayra!) hivatkozva veszi át fenti etimológiát; „az úr” megjelölést egyértelműen Bulcsúra értelmezi. (Köpke-Dümmler: 1876: 261-262 [6. sz.j.]) Eberl (1955: 86 [103. sz.j.]) még 1955-ben is leszögezi: magától értetődőnek tekinti Bulcsú és Súr azonosságát.

¹⁸ Idehaza Marczali (1995: 190-191) hivatkozott utójára Pray etimológiájára, de ő is elvetette – nem nyelvtörténeti tarthatatlansága miatt, hanem mert Súr nevében a Kónstantinosnál (37.) feljegyzett Τζουρ-*ra* vélt ráismerni. Ez utóbbi nem magyar, hanem besenyő, s nem személy-, hanem törzsnév: a kettő közötti kapcsolat kérdéses, bár nem kizárható.

amelyet senki nem látott Aventinus előtt, de azóta sem?! E hipotézishez további érvek kellenének! S ha Györffy-t és Kristót követve azt akarnánk feltételezni, hogy Taksony és Csaba a csatában jelen voltak ugyan, de nem estek fogságba, hanem épségben hazatértek, akkor még annyira sem lenne valószínű, hogy nevüket akármilyen német forrás megőrizhette volna!

Ám van más lehetőség: ha Aventinus a vezérnévsort magyar forrásból merítette. Ez nem képtelenség: Steindorff (1881: 447-451)¹⁹, Heinemann (1887: 72-73)²⁰ és Rademacher (1887: 561-562)²¹ hangsúlyozzák: noha Aventinus fő forrása a korai magyar történelemhez az Altaichi Évkönyvek, ám vannak információi, amelyek amonnan hiányoznak – nyilván a magyar krónikák valamelyikéből származnak.

¹⁹ Nyolc egyezést talál Aventinus és a (14. századi) magyar krónika között; az első az általunk vizsgált vezérnévsor, amelynek elemei közül *Schaba* semmilyen nyugati forrásban nem szerepel, az augsburgi csatával összefüggésben Taksony sem, őt viszont a magyar krónika, úgymond, „nem sokkal” a csata **után** említi. A második a közlés, hogy Géza Taksony fia volt: ez nyugati szövegben valóban sehol nem fordul elő.

²⁰ Szerinte az egyezések a 14. századi krónikával úgy magyarázhatók, hogy ez nagyrészt az Ősgesta szövegét őrzi; u.a. mindazon információk, melyek Aventinusnál szerepelnek, a 14. századi krónikában nem, csakis úgy magyarázhatók, ha az Ősgestát használta.

²¹ Nála (1887: 562-569) az egyezések száma nyolcra bővül. Közülük négy Szent István előtti. Így rámutat, hogy Bulcsú nevének aventinusi változata (*Bultzko*) mennyivel közelebb áll az eredetihez, mint a Sanktgallen-i Évkönyvek *Pulszija*; s hogy Taksony nevét, amelyet gyanítható közvetlen forrása, Liudprand (lásd 37. jegyzet!) *Taxis* alakban ír, Aventinus a magyar krónikához hűségesebben, *Toxusként* veszi át.

Ezt korábban Macartney (1940: 181-182) sem vitatta, bár utóbb kétségeket fogalmazott meg (1953: 16)²².

Ám ha Aventinus használt magyarországi forrást – melyiket? Le kell szögeznünk: a jelenleg ismert hazai források mindegyike csak Bulcsú és Lél haláláról tud az augsburgi csata után! Ha tehát Rademachert (1887: 569, 572-573) és Macartney korábbi álláspontját (1942: 181-182) követnénk, akik szerint Aventinus a nyomtatásban megjelent Budai Krónikát használta, úgy tudomásul kell vennünk: Taksony és Csaba augsburgi szereplését innen nem vehette!

De ha Steindorffnak (1881: 451) adunk igazat, aki a szóba jövő magyar források közül kizárta nemcsak Budai Krónikát, hanem a Thuróczy-krónikát is, s egy mára ismeretlen változatra gyanakodott (1881: 451), amely fő vonalaiban egyezett a Képes Krónikával, ám részleteiben eltért attól? S ha egyben Jakubovich Emilnek (1927: 229), aki feltételezte, hogy ez az ismeretlen szöveg egy 11. századi változat – vagyis a sokat emlegetett *Ősgesta*²³?

²² Mint írja: Aventinusnak nyilván volt más forrása az Altaichi Évkönyvek mellett, de ez aligha lehetett magyar szerző műve: a magyar viszonyokról, eseményekről annyit tud, amennyi a kortárs német történelemmel összefügg. Ám elképzelhető, hogy nem a forrás volt minden egyébbel kapcsolatban tájékozatlan, hanem a **bajor** történelmet író Aventinus szelektált az adatok között!

²³ Jakubovich (1927: 230) alternatív javaslatként felveti, hogy Anonymus munkájának egy, a ma ismertnél teljesebb változatát használhatta Aventinus, mely rögtön keletkezése után kikerült volna Párizsba, s melynek a jelenlegi *Gesta Ungarorum* csupán kivonata. Györffy (1948: 10) joggal jegyzi meg: „*Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy semminemű adattal nem rendelkezünk, amely ezt a nézetet alátámasztaná vagy bizonyítaná.*”

Elképzelhető-e tehát, hogy az Ōsgesta szerint Taksony és Csaba jelen voltak Augsburgnál, netán akasztófára is kerültek? Hogyan magyarázható ez esetben, hogy ezt az adatot egyetlen későbbi változat sem vette át?

Erre épp válaszolhatnánk. A beállítás, amelybe a „hun történet” későbbi idekapcsolása során helyezték Csabát, kizárta, hogy az augsburgi csatában szerepe lehetett legyen. S ami Taksonyt illeti – a hazai gestairódalom, minél előbbre haladunk időben, annál módszeresebben igyekszik megszabadulni minden mozzanattól, amely az Árpád-ház, kivált annak uralmon levő ága számára dehonesztáló. Taksony személye e szempontból nagyon kényes – ő Szent Istvánnak és valamennyi Árpád-házi utódának utolsó közös őse!

Nem csodálhatnánk, ha a későbbi szerzők számára nemcsak az minősült volna elfogadhatatlan adatnak, hogy Taksony akasztófán végezte Regensburgban, de már az is, hogy bármi köze lehetett volna az oly megalázó emlékű csatához.

Tételezzük-e hát fel, hogy Aventinus innen meríthette a Taksonyra és Csabára vonatkozó információt?

Csak hogy ezt csakis abban a formában meríthette, hogy mindketten ott is pusztultak. Ha ugyanis az Ōsgesta szerint Taksony hazatér, s még ezután lesz fejedelem, akkor ezt Aventinus is így vette volna át.

Igaz, van más külföldi forrásunk, aki mintha erre utalna! Albericus a 13. században azt állítja: „*És a hét*

*magyar közül, akik megmaradtak, az egyik az, akiből királyt csináltak*²⁴."

E közlés számos izgalmas részlete (a törzsekével egyező hetes szám s az egész adat beilleszkedése a „gyázmagyarok” messze ágazó hagyományába) további vizsgálatokat követel. De annyi bizonyos: ha Albericus ezt az adatot az Ősgestából merítette, Aventinus nem meríthetett onnan, és fordítva. S kicsi a valószínűsége, hogy német forrás tájékozott lehetett volna az esetleg életben maradó vezérek további sorsát illetően! Ha viszont az Ősgesta Taksonya meghalt 955-ben, honnan származnék a későbbi hazai források állítólagos hagyománya, hogy egészen Géza trónra lépéséig fejedelem volt?

4.

Holler (1998: 12) szerint épp a Budai Krónika nem nevezné Taksonyt *dux*nak, márpedig az „*korábbi változatot őriz*”, mint a 14. századi krónikakompozíció egyéb variánsai. E két állításból az első nem igaz²⁵,

²⁴ Albericus monachus Trium Fontium ordinis Cisterciensis: Chronicon ab orbe condito usque ad a. 1241 A 957 [!]. (CFH 103.: 26): „Et de illis septem Ungaris, qui remanserunt, unus ab eius factus est rex.”

²⁵ A Budai Krónika faximile-kiadásából (CH, oldalszám nélkül) megállapítható: Taksony neve mellől csakis ott hiányzik a *dux* méltóságnév, ahol a Képes Krónikában (CP oldalszám nélkül), s a szöveg kritikai kiadásában is. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 36. (SRH I.: 293): „Accidit autem temporibus Toxun Hungarorum exercitum versus Galliam pro accipiendis spoliis ascendisse”; u.o. 63. (SRH I.: 311): „Porro Toxun genuit Geycham et Michaellem.” Ezzel szemben a 62. caputban (SRH I.: 311) minden változatban, a Budaiban is: „...ad tempora Toxun ducis...” Az

a másodiknak nincs információértéke²⁶. Mégis előre vívően hívta fel a figyelmet: a 14. századi krónika s Kézai adatai újragondolandók!

Kézai egy, a krónika egy, illetve (ha a Budai Krónikából hiányzó címsort számítjuk) két alkalommal nevezi Taksonyt *dux*nak. Kérdés: bizonyos-e, hogy e cím itt *fejedelmet* jelent? Hiszen Kézai ugyanezt használja Bulcsúra²⁷ és Koppányra²⁸, a krónika Koppányon kívül az utolsó gyulára²⁹, sőt, Koppány apjá-

egyetlen hely, ahol valóban eltérést találunk, az 54. caput címsora (SRH I.: 304): „Recitantur facta tempore Tocsun ducis.” E sor a Budai Krónikából kétségtávol hiányzik – de csak mert az általában sem tartalmaz kiemelt fejezetcímeket!

²⁶ A 14. századi krónikakompozíció variánsait két csoportba sorolják: a Képes Krónika, illetve a Budai Krónika „családjaira”. Utóbbi azért „hitelesebb”, mert az ide sorolt legrégibb kézirat, az Acephalus-codex régebbi, ha minimálisan is, mint a Képes Krónika (a maga családjának legrégibbéje). Ám a szövegváltozatok egy-egy családon belül is mutathatnak eltéréseket. A Budai Krónika családjára ez inkább jellemző, mint a másokra. Így a Budai Krónikában mutatkozó bármely anomália csakis akkor minősülhetne hitelesebbnek, ha ellenőriznénk, hogy az eltérés megvan az Acephalus-codexben is, avagy, mivel ennek első szakasza, s benne a minket érdeklő hely nem maradt fent, az elveszett eredetihez legközelebb álló, bár a nyomtatott Budai Krónikánál nem korábbi Sambucus-codexben. (Kristó 2002b: 78-79, 86; Szovák: 2004: 233-240) E vizsgálatot magam sem végeztem el, két okból. Jelen szempontból semmilyen eltérést nem találunk a Budai Krónikában (lásd előző jegyzet!); másrészt ha találnánk, s azt a Sambucus is igazolná, az sem bírna információértékkel. A *dux* Taksony neve mellett már Kézai Gestájának 42. caputjában felbukkan (SRH I.: 171-172), s ez régebbi a 14. századi krónikakompozíció valamennyi ismert és ismeretlen változatánál.

²⁷ Simonis de Keza Gesta Hungarorum (II.) 33. (SRH I.: 167): „Septimi siquidem exercitus Werbulchu dux est dictus.”

²⁸ Simonis de Keza Gesta Hungarorum (II.) 43. (SRH I.: 172): „Sanctus namque rex Stephanus coronatus et tandem duce Cuppan interfecto...”

²⁹ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 64. (SRH I.: 312): „... contra Cupan ducem...”; (SRH I.: 313): „Welinus comes interfecit Cupan

ról, Szeréndől is állítja, hogy Géza idején „hercegséget [ducatus!] viselt³⁰.” Mindezek pedig nem voltak első fejedelmek, kündü-kagánok!

Vagy a *dux* cím a gyulára („második fejedeleme”) és a harkára („harmadik fejedeleme”)³¹ is vonatkozhat? Hiszen Koppányról, illetve Szeréndről már Balogh Albin (1913: 847) feltételezte, hogy Géza – Nagy Ottó példáját követve – Bulcsú bukása után reájuk, vérrokonaira ruházta át a harka méltóságot! Így lennének jogosultak a felsoroltak a *dux* méltóságra³²?

Csakhog: Kézai tudhatott-e Bulcsú „harmadik fejedelmi” tisztségéről? Ennek a *dux* méltóságnéven kívül más jele nincs. Ellenkezőleg, e méltóságnevet a hét vezér felsorolásában alkalmazza rá, ahol Árpádra, a gyulára és a kündüre **nem** ezt, hanem a *capitaneust* (=főnök!). Így számára a *dux* egyszerűen a *capitaneus* synonymája.

Annál inkább, hiszen sem Kézai, sem a krónika nem tudja Árpádról sem, hogy fejedeleme lett volna: egyikük sem ejt szót a fejedelmválasztásról, s Árpá-

ducem...”; „...in provincia Cupan ducis...”; SRH I.: 314): „Sanctus rex Stephanus pugnat cum Gyula duce...”; „...beatus rex Stephanus cepit Gyulam ducem...”

³⁰ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 14. (SRH I.: 313): „Erat autem Cupan filius Calvi Zyrind, qui etiam vivente Geycha duce, patri Sancti Stephani regis ducatum tenebat.” (Magyarul: ÁKÍF: 369; ford.: Kristó Gyula)

³¹ Κόνσταντίνος 40. (ÁKMTBF: 48) „Ἐχουσι δὲ κεφαλὴν πρῶτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ ἀκολουθίαν καὶ δύο ἐτέρους, τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν...; és (ÁKMTBF: 49): „...τοῦ Βουλτζοῦ, τοῦ τρίτου ἄρχοντος καὶ καρχᾶ Τουρκίας...”

³² Balogh Albin (1913: 848) a mondottak *dux* címét nem ezzel hozza kapcsolatba: úgy véli, vagy az Árpád-ház tagjainak, vagy önálló ország felett uralkodó személynek járt ki.

dot a hét „főnök” (*capitaneus*) egyikeként emlegetik, épp csak elsőként az egyenlők között³³. Anonymus elbeszélését fejedelmi voltáról éppoly kitalálásnak minősíthetnénk, mint a Zolta utódlásáról szólót, ha Kónstantinos (38. ÁKMTBF: 44-45) nem igazolná.

A *dux* cím tehát nem bizonyítja Taksony fejedelemségét. S amit egyébként megtudunk róla Kézai-iból és a krónikából, az éppoly kevésbé. A krónika négy említése közül három (a 36., 54. és 62. fejezetekben) kronológiai viszonyításul említi: „Taksony idejében”, azaz régen, Géza megtérése előtt, még az antivilágban. (Macartney 1940: 171-173; 1953: 9) S ehhez nem kellett szükségképpen uralkodónak lennie: elég, hogy valamennyi Árpád-házi király egyenes őse volt. Negyedik előfordulása (a 63. caputban) genealógiai jellegű: ekkor derül ki, miként származnak tőle az említettek.

Kézai egyetlen említése kérdésesebb: miután a magyarok követelték a görög császártól az adót, amely Botond párviadalának tétje volt, a császár válasza sem méltatta őket. *„Ekkor a magyarok fejedelmükkel, Taksonnyal tanácsot tartottak, majd arról a helyről fölkerekedtek, s az egész Görögországot és Bulgáriát végigrabolták [...], s végül boldogan tértek meg Pannóniába”*³⁴.

³³ Simonis de Keza *Gesta Hungarorum* (II.) 27. (SRH I.: 165): „Ex istis ergo capitaneis Arpad [...] rebus ditior erat et potentior gente”; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 28. (SRH I.: 287): „Fuerat autem ex istis capitaneis ditior et potentior Arpad...”

³⁴ Simonis de Keza *Gesta Hungarorum* (II.) 42. (SRH I.: 171-172): „Tunc Hungari cum Tocsun eorum duce consilio inito egressi de loco illo, totam

A de loco illo helyhatározó, már az *ablativus absolutus* után arra látszik utalni, hogy az adott pillanatban Taksony *dux* maga is Konstantinápoly kapujánál táborozott. Ez viszont aligha támasztja alá, hogy uralkodó fejedelem (kündü-kagán) lett volna ugyanakkor. Sokkal inkább, hogy csupán a Konstantinápolynál kalandozó sereg parancsnoka, s így a *dux* címet is indokoltabb lenne itt vezérnek fordítani! (Mivel Botond története eleve kevés történelmi hitellel bír, nincs értelme fennakadnunk azon, hogy a hagyomány Botond történetét Augsburg utánra datálja, s felvetnünk: elképzelhető-e, hogy Taksony ekkor még él, ám mégsem ő a kündü-kagán, hanem – esetleg – Tas.)

Vagyis: ahogy a krónika, úgy Kézai vonatkozó szöveghelye(i) sem alkalmas(ak) annak bizonyítására, hogy Taksony fejedelem lett volna Géza előtt³⁵!

Mindössze két forrásunk említi Taksonyt egyértelműen fejedelemként: Anonymus, illetve a Zágrábi (és Váradi) Krónika (lásd 4. jegyzet). Előbbinek Zolta uralkodását illetően sem szoktunk hinni – miért hinnénk most jobban? Az utóbbi pedig, bármilyen megbízhatónak tekinti is Kristó (lásd 4. jegyzet), ezúttal csak a családfa csúcsán álló Taksonyt igyekszik összekötni Árpáddal (arról sem tudva, hogy amannak nem fia, hanem unokája), s ez sugallja neki a következtetést, hogy akkor Taksony fejedelem is volt Árpád és Géza között!

Graeciam dt Bulgariam spoliantes [...] redeuntes tandem cum gaudio in Pannoniam.”

³⁵ Szemben Pray állításával (lásd 8. jegyzet) Aventinus sem tanúskodik emellett: csak annyit ír, hogy Géza fia volt Taksonynak, nem állítja, hogy utóda is!

Nem látszana hát lehetetlennek, hogy az Ősgesta tudott Taksony augsburgi szerepléséről és haláláról, s ezt csak később hagyták ki az újabb változatokból, óva a dinasztia dicsőségét. Ám mielőtt kijelenthetnénk, hogy Aventinus az Ősgestából vette az öt augsburgi vezér névsorát, azt is meg kell vizsgálnunk: nincs-e más, kézenfekvőbb lehetőség a vizsgált szöveghely magyarázatára.

Csabát illetően úgy látszik, nincs – ám Taksonyról nem mondhatjuk el ugyanezt.

Aventinus nem Augsburg kapcsán említi Taksonyt először. Szintén az ötödik könyvben beszámol az ő itáliai kalandozásáról (947)³⁶. Ennek legrégebbi forrása a cremonai Liudprand *Antapodosisa*³⁷, s Hevér (1985: 86-87) bizonyos abban, hogy Aventinus közvetlenül tőle veszi át. Hogy az itt emlegetett *rex* azonos Géza apjával, azt nyilván felismerte, hiszen a Liudprandnál – Kónstantinossal egyezően – *Taxis* alakban emlegetett nevet *Toxusra* módosította, a magyar krónika gyakorlatának megfelelően.

Taksony létezéséről, vezető szerepéről az augsburgi csatát megelőző években tehát Liudprandtól tudott. S itt kell felhívunk a figyelmet: még akik leginkább értékelik Aventinus alapos kutatómunkáját,

³⁶ Aventinus: *Annales Boiorum* V. (CFH 757.: 353): „Toxus cum Ugris Italiam invadit [...] Toxus autem Ugrorum rex a Boiis male acceptus, iram in Italos imbelles...” etc.

³⁷ Liudprandus episcopus Cremonensis: *Antapodosisa* V. 33. (CFH 3527.: 1474): „Per id tempus [=947] Taxis, Hungariorum rex, magni cum exercitu in Italiam venit...”

gazdag forrásbázisát, azok sem mulasztják el hangsúlyozni, hogy még ahol a legmegbízhatóbb, ott is indokolt az óvatosság „díszítő szándékú kiegészítései” miatt (Rademacher: 1887: 575-576); s információgazdagsága onnan (is) ered, hogy „szabadon kombinál és von le következtetéseket” (Macartney 1940: 181-182). Hevér (1985: 92-93) összefoglalása szerint: „...Aventinus munkamódszere: egy-egy nagyobb esemény leírásánál nem elégszik meg a forrásokban talált szűkszavú adatokkal, hanem kibővíti azokat. A színhelyre »vezérli« és az események részesévé teszi az érintett terület minden olyan egyházi és világi vezetőjét, akinek létezéséről hiteles tudomása volt, tehát akik valóban ott lehettek volna (talán ott is voltak, bár erre adatunk nincs) az ábrázolt cselekmény lefolyásánál. [...] A jól értesült és tudását fitogtatni igyekvő humanista közismert módszere ez.”

Ha tehát Aventinusnak volt adata arról, hogy Taksony 947-ben egy kalandozó magyar sereg élén állt, ez elég ok volt számára, hogy szerepeltesse 955-ben, az augsburgi csatában is. S mint Hevér írja: kizárni nincs is okunk, hogy ott lehetett, akár még azt sem, hogy a Widukind említette három kivégzett egyike ő volt – kivált, ha Lélt és Súrtn külön kívánjuk választani ezektől. Ám mindennek bizonyításához vagy akár csak valószínűsítéséhez Aventinus tanúsága kevés.

De ha Holler kiindulása így hibás is, arra helyesen hívta fel a figyelmet, hogy Taksony fejedelem-voltára sincs érdembeli bizonyíték a hazai, s még kevésbé a külföldi forrásokban. Nem zárhatjuk ki, hogy volt valamikor „első fejedelem”, de akkor sem egyértel-

mű, hogy közvetlenül Fajsz után, még kevésbé, hogy közvetlenül Géza előtt. Előtte vagy helyette ülhetett a fejedelmi székből unokaöccse, Tas; utána vagy helyette másodfokú unokaöccse, Tormás; és akkor még nem beszéltünk az erősen kétes forrásnak minősített Ortilo de Lilienfeld által emlegetett, rejtélyes Ursusról³⁸. A kérdés mindenképpen további vizsgálatot igényel.

³⁸ Ortilo de Lilienfeld, monachus Campililiensis: *Notulae anecdotae priores ab anno 908 usque ad a. 1063, e chronica illustris stirpis Babenbergicae in Osterrichia dominantis, quam Aloldus de Peklarn capellanus Adalberti marchionis Austriae ab anno 1034 usque ad annum 1056 conscripsit, excerptae* (CFH 4104.: 1754) A 955: „...donec eorum dux, quem Urzum [sic!] appellabant, homo ferox, et rapax instar belluae, a qua nomen habebat, suppresset.” A 972: „...Urso mortuo Hungari elegerunt Geizzam, suae quidem gentis...”

FORRÁSKIADVÁNYOK

ÁKÍF (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Kristó Gyula (szerk.) Szeged.

ÁKMTBF (1984): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Moravcsik, Gyula (szerk.) Budapest.

Andreae Raselii chronicon Ratisbonense (usque ad annum 1430) – BSB Clm ,27072 [S.I.] 16. Jh. [BSB-Hss Clm 27072]: http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0006/bsb00065861/images/index._html?id=00065861&fip=193.174.98.30&no=&seite=1 (Letöltve 2014 március 10.)

BC (1884): Johannes Thurmair(=Aventinus) *Bayerische Chronik II/1*. (=Sämmtliche Werke V/1) Matthias Lexer (hrsg.) München.

CFH (1937-1938): *Catalogus Fontium Historiae Hungariae I-III*. Gombos , Albinus Franciscus (col.) Budapest.

CH (1973): *Chronica Hungarorum. Finita Bude Anno Domini MCCCCLXXIII in uigilia penthecostes per Andream Hess*.(faximile) Budapest.

CP (1991): *Chronica Picta*. (faximile) Budapest.

HKÍF (1995): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Kristó Gyula (szerk.), Szeged.

KK (2004): *Képes Krónika*. Bollók János (ford.) Budapest.

MEH (1975): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Györffy György (szerk.) Budapest. (2nd ed.)

SRH (1937-1938): *Scriptores Rerum Hungaricarum I-II*. Szentpétery, Emericus (ed.) Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balogh A. (1913) Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról: *Katholikus, Szemle* 27: 844-850.

Bresslau, H. von (1906) Die Schlacht auf dem Lechfelde: *Historische, Zeitschrift* 97: 137-151.

Eberl, B. (1955) *Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld (Guzzenlê) im Jahre 955*. Augsburg, Basel.

Einsle, H. (1979) *Die Ungarnschlacht im Jahre 955 auf dem Lechfeld. Ursachen und Wirkungen*. Augsburg.

Fehértói K. (1997) Árpád-kori Levente és Leue, Lewedi személyeink eredete: *Magyar Nyelv* 93:426-441.

Gombocz Z. – Melich J. (1914-1930) s.v. Béla: *Magyar etymologiai szótár* I. col. 344-345. Budapest

Gombos F. A. (1938) Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* II. Serédy Jusztnián (szerk.) 107-132. Budapest.

Györffy Gy. (1948) *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest.

Györffy Gy. (1959) Kurszán és Kurszán vára: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. 127-160. Budapest.

Györffy Gy. (1977a) Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bartha Antal, Czeglédi Károly, Róna-Tas András (szerk.) 123-156. Budapest.

Györffy Gy. (1977b) *István király és műve*. Budapest.

Györffy Gy. (1984): A kalandozások kora: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I.* Székely György, Bartha Antal (szerk.) 651-716. Budapest.

Heinemann, L. v. (1887) Zur Kritik ungarischer Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden: *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters* 13: 61-74.

Hévér L. (1985) *Aventinus és a magyar történelem kezdetei*. (Bölcsészdoktori értekezés). Kéziratban.

Holler L. (1998) Egy elfeledett ezeréves évforduló. A Géza-korszak homályos pontjai: *Magyar Hírlap*, március 7: 12.

Holler L. (2011) Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?: *Magyar Nyelv* 107: 276-298.

Hóman B. (2000 [orig. 1938]) *Szent István*. Budapest.

Hóman B. (2003) X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungénekben: *Történetírás és forráskritika I.* 279-318. Máriabesnyő-Gödöllő.

Jakubovich E. (1927) Viska, Stojaszló és Pécel: *Magyar Nyelv* 23: 228-240.

Katona, S. (1778) *Historia critica primorum Hvangariae ducum, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Pestini.

Kordé Z. (1996) Néhány gondolat a Csaba-problémáról: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae/Acta Historica* 103: 57-65.

Köpke, R. – Dümmler, E. (1876) *Kaiser Otto der Grosse*. Leipzig.

Köstler, K. (1884) *Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde am 10. August 955 und die Folgen der Ungarnkriege überhaupt*. Augsburg.

Kristó Gy. (1980) *Levedi törzsszövetségéről Szent István államalapításig*. Budapest.

Kristó Gy. (1985) *Az augsburgi csata*. Budapest.

Kristó Gy. (2002 [A – orig. 1995]) Mikor lett fejedelem Géza?: *Árpád fejedelemről Géza fejedelemig 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*. 199-211. Budapest.

Kristó Gy. (2002 [B]) *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest.

Leyser, K. (1965) The Battle at the Lech, 955, A Study in Tenth-Century Warfare: *History* 50: 1-25.

Macartney, C. A. (1940) *Studies on the Early Hungarian Historical Sources*. Budapest.

Macartney, C. A. (1953) *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*. Cambridge.

Marczali H. (1995 [orig.: 1895]) *A vezérek kora és a királyág megalapítása (=A magyar nemzet története II.)* Szilágyi Sándor (szerk.) Budapest.

Mátai M. (2003) Az ómagyar kor – Szófajttörténet: *Magyar Nyelvtörténet*. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.) 393-429. Budapest.

Nagy G. (1906) Szent István király családi összeköttetései: *Tudor* 24: 53-65.

Pray, G. (1761) *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum ab anno ante natum Christum CCX ad annum Christi CMXCVII deducti ac maximam partem ex orientis, occidentisque rerum scriptoribus congesti*. Vindobonae.

Pray, G. (1774) *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae.

Pauler Gy. (1900) *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.

Pauler Gy. (1985 [orig: 1899]) *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Budapest.

Rademacher, O. (1887) Aventin und die Ungarische Chronik: *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters* 12: 559-576.

Róna-Tas A. (1997) *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest.

Róna-Tas A. (2007) *Kis magyar őstörténet*. Budapest.

Schäfer, D. (1906) Die Ungarnschlacht von 955: *Historische Zeitschrift* 97: 538-551.

Steindorff, E. (1881) Aventin-Studien: *Jahrbücher der Deutschen Reichs unter Heinrich III. II.* (Excurse 3.) 438-451. Leipzig.

Strauss, G. (1963) *Historian in an Age of Crisis. The Life and Work of Johannes Aventinus 1477-1534*. Cambridge, Massachusetts.

Szabados Gy. (2011) *Magyar államalapítások a IX-X. században*. Szeged.

Szabó K. (1869) *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Pest.

Székely Gy. (1954) Kapcsolatok a keleteurópai [sic!] népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11-14. században: *Hadtörténelmi Közlemények (új folyam)* 1/1: 139-170.

Szovák K.: Utószó: KK 233-256

Tóth Sándor L. (2010) *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged.

Uhrman I. (1987-1988) Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez: *Történelmi Szemle* 30: 206-226.

Uhrman I. (2003) Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei: *Hadtörténelmi Közlemények* 116: 267-366.

Vajay Sz. (1967) Géza nagyfejedelem és családja: *Székesfehérvár évszázadai I. (Az államalapítás kora)*. Kralovánszky Alán (szerk.) 63-100

Vajay, Sz. de (1968) *Der Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862-933)*. Mainz.

Vámbéry Á. (1882) *A magyarok eredete*. Budapest.

Vámbéry Á. (1989 [orig.: 1895]) *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest.

Vámbéry Á. (2008 [orig.: 1910]) *A magyarság bölcsőjénél*. Dunaszerdahely.

Zschokke, H. (1813) *Baierischen Geschichten I*. Aarau.

Vér Márton

A MONGOL BIRODALOM POSTAHÁLÓZATÁNAK ELLÁTMÁNYI UTASÍTÁSAI KELET-TURKESZTÁNBÓL¹

BEVEZETÉS

Az elmúlt években a Mongol Birodalommal foglalkozó nemzetközi kutatásban kiemelkedő szerepet kapott a különböző tisztségek (*daruga*, *baskak* stb.) és birodalmi intézmények (*kešig*, *ortok* stb.), vala-

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

mint a mongolok 13. századi államával kapcsolatos kulcsfogalmak (*yasa*, *ulus* stb.) vizsgálata. Az egész birodalmat átszövő intézmények közül az egyik legfontosabb a postahálózat volt (török: *yam*, mongol: *jam*). Annak ellenére, hogy a kutatók már régen felismerték ennek az intézménynek a jelentőségét, a *yam* mindmáig kevésbé kutatott területnek tekinthető, inkább a mongol állammal kapcsolatos egyéb kérdések (adóztatás, hadsereg, diplomácia stb.) kapcsán foglalkoztak vele². A kutatás másik jellemzője volt, hogy a postahálózat történeti rekonstrukciója során a kutatók - néhány kivételtől eltekintve³ - túlnyomóan a rendelkezésre álló elbeszélő forrásokra támaszkodtak⁴.

Jelen tanulmányban egy, a mongol posta rekonstrukciójához mindeddig kevésbé használt forráscsoport, az úgynevezett ujgur civil dokumentumok egy típusát, az ellátmányi utasításokat vizsgálom. A dolgozat első felében röviden ismertetem az ujgur civil dokumentumokat, ezt követően hét ellátmányi

² A Mongol Birodalom postahálózatának kutatástörténetére lásd: Vér 2013. A fenti megállapítás alól mindenképpen kivételnek tekinthető: Olbricht 1954 és Allsen 2011, valamint Gazagnadou 1994 és Silverstein 2007 vonatkozó részei.

³ Itt egyrésztől ugyancsak Olbrichtot kell megemlítenünk, aki a kínai források közül nemcsak az évkönyveket, de a dokumentum gyűjteményeket is felhasználta. Másrésztől Weiers (1967) és Franke (1968) foglalkozott mongol nyelvű dokumentum típusú forrásokkal.

⁴ Ezek közül a legfontosabbak: *A mongolok titkos története* (Ligeti 2004); Chang Chun kínai taoista szerzetes útleírása (Waley 1931); a nyugati utazók és követek beszámolóí, így Plano Carpini (Györffy 1986: 91–183), Rubruk (Györffy 1986: 201–380), Marco Polo (Vajda 1984); a perzsa történetírók Juvaynī (Boyle 1997) és Rashīd al-Dīn (Boyle 1971), valamint az arab utazó Ibn Battūta munkája (Boga-Prileszky 1964).

utasítás átírását és magyar fordítását közlöm, végül az ezekből levonható következtetéseket tárgyalom.

AZ UJGUR CIVIL DOKUMENTUMOK

A 19. század második felében a nagyhatalmi versengés következtében a Közép-Ázsia iránti megnövekedett politikai érdeklődés mellett, hamarosan a nemzetközi tudományos közélet figyelme is e térség felé irányult. Ennek következtében a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben a világ számos országa küldött tudományos expedíciókat a területre. Ezeknek a vállalkozásoknak a tevékenysége nyomán korábban a térségben létezett, ám azóta letűnt civilizációk rengeteg emléke látott napvilágot⁵. A régióba Oroszország, Svédország, Anglia, Németország, Franciaország, Japán és az Egyesült Államok is indított expedíciókat, amelyek működése nyomán ezekben az országokban létrejöttek azok a gyűjtemények, ahol azóta is őrzik Közép-Ázsia régmúltjának számos fontos emlékét⁶.

A közép-ázsiai expedíciók által feltárt nagy mennyiségű régészeti lelet mellett rengeteg írásos forrás

⁵ A különböző közép-ázsiai expedíciókra vonatkozóan általánosságban lásd: Hopkirk 1980; Elverskog 1997: 2–5; Guangda-Xinjiang 1998. Ezek mellett a British Library szervezésében működő *International Dunhuang Project: the Silk Road Online* (IDP) elnevezésű nemzetközi projekt honlapján az összes nagy közép-ázsiai gyűjteményről és a különböző expedíciókról is olvasható részletes leírás: <http://idp.bl.uk/>.

⁶ A fent említett országok mellett még mindenképpen meg kell említenünk a mai közép-ázsiai államokat és különösen Kínát, ahol az anyagok gyűjtése ugyan később kezdődött, viszont a mai napig is tartó ásatásoknak köszönhetően gyűjteményeik folyamatosan bővülnek.

is napvilágra került. Ezek mind nyelvüket, mind írástípusukat tekintve rendkívül sokszínűek: több mint húsz nyelven kerültek elő iratok, amiket csaknem ugyanannyi különböző írással jegyezték le. Ezen iratok jelentős része (ó)török nyelven és ujjur írással íródott. Az ujjur írásos török nyelvű források döntő többsége vallásos szövegeket tartalmaz (buddhista, nesztoriánus, manicheus), míg kisebbik hányada (kb. 10-15%) az ún. civil dokumentumok csoportjába tartozik. Az ujjur civil dokumentumoknak alapvetően két nagy csoportját különíthetjük el: a hivatalos és a magán jellegű iratokat. A két főcsoporton belül számos alcsoportot különít el a szakirodalom⁷.

A jelen tanulmány keretein belül vizsgált ellátmányi utasítások a hivatalos dokumentumokon belül az adminisztratív rendeletek közé tartoznak. Valamennyi irat a 13–14. századra, azaz a mongol korszakra datálható⁸. Ezek a rendeletek a mongol postahálózat mindennapos működése közben keletkeztek, és a hálózatot használó követek és egyéb hivatalos személyek számára biztosítandó ellátmányról rendelkeznek. Közös jellemzőjük, hogy az ujjur írás kurzív (*Uygur cursive script*) változatával jegyezték le őket, ami nagyban különbözik a vallásos dokumentumok ún. könyv vagy blokk írásos (*book script*, *block script*) szövegeinek írásképtől, és jóval nehezebben olvasható. Egy kivé-

⁷ Az ujjur civil dokumentumok részletes klasszifikációjára lásd: SUK II: XII–XIV; VOHD 13,21: 14–16.

⁸ A források bemutatásánál a dátumokat a VOHD 13,21 alapján adtam meg.

telével⁹ valamennyi itt szereplő dokumentum a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften ke-retein belül működő Turfanforschungban található¹⁰.

A DOKUMENTUMOK

A dokumentumok leírásakor elsőként a berlini gyűjteményen belül használt jelzet szerepel. Ezt követi zárójelben a VOHD 13,21 illetve VOHD 13,22 szerinti katalógus számuk. Mivel a katalógusokban szerepelnek az egyes dokumentumok összes korábbi publikációjának, citációjának és a *facsimile* publikálásának adatai, így ezeket nem tüntettem fel. Ezt követi a források átírása és fordítása. Az átírás során a VOHD 13,21 és VOHD 13,22-es kötetek elvei szerint jártam el. A fordításhoz kapcsolódó kommentárok a lábjegyzetekben találhatóak.

⁹ Az *9241 számú irat a Második Világháború során megsemmisült, csupán fotó másolata maradt fenn Reşit Rahmeti Arat hagyatékában, s e másolat jelenleg Osman Fikri Sertkaya birtokában van. A birtokos két kutatónak enged betekintést az anyagba, illetve ők publikálhatják az eddig kiadatlan kéziratokat: Simone-Christiane Raschmann és Matsui Dai. A *9241 számú iratot Matsui Dai publikálta és az iratról készült fotót is mellékelte (Matsui 2013). Munkám során ezt a kiadást használtam fel.

¹⁰ Egy Capmus Hungary ösztöndíj jóvoltából alkalmam nyílt 2014 tavaszán a vonatkozó kéziratok eredeti példányait is megtekinteni. Ezúton szeretném megköszönni Dr. Simone-Christiane Raschmannak, a Katalogisierung der Orientalischen Handschriften in Deutschland tudományos munkatársának a munkám során nyújtott nélkülözhetetlen segítségét. A kéziratok fotói elérhetőek a turfan.bbaw.de/dta/ oldalon, ahol az itt feltüntetett jelzetek alapján lehet megtalálni a képeket. A német közép-ázsiai expedíciókra vonatkozóan lásd: Grünwedel 1906; Grünwedel 1912; Le Coq 1926; Le Coq 1928; Yaldız–Zieme 2002.

Datálás: 1322

Átírás

1. it yıl yana bešinč ay y(e)girmikä
2. kıtay ɖaruga bürüngüdəy elči-lär
3. –kä yam-ka bargu säkiz at
4. ulag bir ulag-či kiši yana
5. tümän noyin-ka bergü üč š[ıg]
6. min kıtay ɖaruga-ka bergü [...]
7. šıg min bürüngüdəy [...]
8. bargu üč olpak bilä munč[a...]
9. yalın ögrünč buka ulag[či...]
10. at ulag beš küri min olpak
11. yantıŋ tört yätiz böz
12. bilä bütürüp berzün

Fordítás

¹A kutya éve és az ötödik hónap, huszadik (nap-
ja). ²Kıtay *daruga*¹¹ (és) Bürüngüdəy követek ³-nek
azért, hogy a *yam*hoz menjenek nyolc ló- ⁴*ulag*¹² és
egy hajcsár ember [*ulagči kiši*] (adassék); és ⁵a *tümen*

¹¹ 'Chief, superior; chairman; commander; director, manager; elder' (Lessing 1973: 234). A tisztségnévvel részletesen foglalkozott: Ostrowski 1998. Lásd még: Atwood 2004: 134.

¹² Különböző állatokra (legtöbbször lóra) használt meghatározás. A szakirodalomban különböző jelentésekben fordítják. Alább részletesen tárgyalásra kerül.

*noyinnak*¹³ adandó három *šig*¹⁴₆ liszt; a Kıtay *darugának* adandó [...] *šig* liszt. Bűrüngüdüy, azért hogy [...] *menjen*, három *olpakkal*¹⁵ együtt. Enny[it...] *Yalın* (és) Ögrünč Buka, (azaz egy) hajcs(ár, *nyolc*) *ló-ulagot*, öt *küri*¹⁶ lisztet, az *olpak*₁₁ helyett (pedig) négy széles/teljes *bözszel*¹⁷₁₂ együtt szolgáltatassa be mind.

U 5283 (Nr. 9)

Datálás: 1322

Átírás

1. it yil y[an]a bešinč ay y(e)g(i)rmika tümän noyin-ka bergü alti
2. olpak tümän noyin-nıñ bitigi bilä bürünğüdüy-kä bergü üč
3. olpak bilä munča-ta yalın ögrünč buka olar bir olpak
4. bütürüp kıtay đaruga-ka berzün

¹³ Összetett tisztségnév. Tümen: 'Ten thousand, the masses, multitude, myriad; indefinitely large number; a military unit of 10000 men (hist.)' (Lessing 1973: 853). Noyın: (<mong. noyan) 'Lord, prince, chief, superior, commandant; seigneur; title sometimes given to the son of a prince or high-ranking nobleman.' (Lessing 1973: 589). Ezen a helyen a kifejezés vélhetően egy katonai alakulat (*tümen*) vezetőjére utal.

¹⁴ Űrmérték, amely a kínai *shihböl* ered. Körülbelül 84 liternek felel meg (ED 867b; vö. Matsui 2004: 200).

¹⁵ Rövid tömött kabátka lovak számára téli utazások idején (TMEN II: 111–112, Nr. 527).

¹⁶ 'A measure of capacity or weight for dry goods like grain' (ED 737a; vö. Matsui 2004: 200).

¹⁷ 'Cotton, cloth' (ED 389a). A dokumentumokban egyszerre jelent pamutvásznat, mint anyagot, egy pamut alapú fizetőeszközt, illetőleg néhány esetben valószínűleg egy ilyen fizetőeszközben fizetendő adónevet is. A böz monografikus feldolgozása: Raschmann 1995.

Fordítás

¹A Kutya éve, és az ötödik hónap, huszadik (napja).
A *tümän noyın*-nak adandó hat ²*olpak*, a *tümän noyın*
levele értelmében, a Bürünjüdaynek adandó három
³*olpak*kal együtt, ezen felül Yalın és Ögrünč Buka Oglı
egy *olpak*(kal) kiegészítvén ⁴adja a *kıtay darugán*ak.

U 5284 (Nr. 10)

Datálás: 1349 (?)

Átírás

1. ud yıl čahš[apa]t ay iki oğuz[-ka]
2. buyan tämür elči-niñ nöküür
3. -lärin-gä käzig aš-ka bergü bir
4. sak ät beš t[ämb]in bor-nı tü[tün]
5. san-ka tuğup *tärbiš* ky-a
6. beržün

Fordítás

¹Az Ökör éve, tizenket[tedik] hónap, huszonkette-
dik (napja). ²⁻³A Buyan Tämür *elči*¹⁸ kíséretének szo-
kásos ellátmányként adandó egy ⁴⁻⁵*sak*¹⁹ húst (és)
öt *tämbin*²⁰ bort *tü[tün]*²¹(-adóként) tartván számon
Tärbiš Ky-a ⁶adjon.

¹⁸ 'Követ, nagykövet, állami tisztségviselő' (ED 129ab); esetenként személynévnek része. Bővebben lásd: Erdal 1993.

¹⁹ (<perzsa: *sāq*)'láb, lábszár'; hús mérésére használt mértékegység a mongol kori civil dokumentumokban (vö.: Matsui 2004: 200. 9. végjegyzet).

²⁰ Bor mértékegysége, kb. 0,28 liter (ED 503b, Matsui 2004:197).

²¹ Alapjelentése füst (ED 457–458); a mongol kori ujjur civil dokumentumokban ugyanakkor vélhetően egy speciális adófajtára is vonatkozik. Vö. Matsui 2005: 78.

U 5285 (Nr. 11)

Datálás: 1349 (?)

Átírás

1. ud y[ɪ]l [ž]ün čahšp(a)t ay bir
2. yaŋɪ-ka *töŋül* elči-kä üč
3. *kün-lük bir boguz* at
4. bäg-lär-niŋ lükčün-kä
5. yumiš-ka bargu-či
6. -lar-ka müngüp
7. bargu *iki kısıg*-a ulag yana
8. *kidir* elči-kä lükčün-kä
9. *münüp* bargu bir *kısıg*-a
10. *ulag-ta* altın kabı bir *kısıg*-a
11. ulag-ni ky-a *bahşı*-ka beržün

Fordítás

¹Ökör év, tizenkettedik szökő hónap, első ²⁻³új nap-
ja. *Töŋül elčinek* egy ló három napnyi takarmánnyal
(adassék). ⁴A bégek Lükčünbe (és) ⁵⁻⁶Yumišba uta-
zóinak, hogy lovagolva ⁷jussanak el két rövid távú
ulagot; továbbá ⁸*Kidir elčinek*, hogy Lükčünbe ⁹lova-
golva eljusson, az egy rövid távú ¹⁰*ulagból* Altın Kabı
egy rövid távú ¹¹*ulagot* Ky-a Bahšinak adjon.

U 5303 (Nr. 20)

Datálás: 1360 (?)

Átírás

1. küskü yıl č(a)hšap(a)t ay altı
2. yaŋɪ-ka al buka elči-kä

3. koluš bilä bergü bir kap
4. bor-nı alṭın säkiz onı
5. berip tokuz-unč käzig
6. –kä tuṭzun

Fordítás

¹A Patkány éve, tizenkettedik hónap, hatodik ²új napja. Al Buka *elči*-nek a ³*koluš*(-adó)val²² együtt adandó egy *kap*²³ ⁴bort az alsó nyolc(adik) tized ⁵adja, (ez) a kilencedik szolgálatnak ⁶legyen tartva [tkp. annak számolja el].

U5308 (Nr. 21)

Datálás: 13–14. század

Átírás

1. it yıl b(i)ry(e)girminč ay iki otuz-ka
2. yaṇa buka yočın elči-kä altı
3. otuz-ka-tägi käzig aš-ka bir kap
4. bor-nı biküs buka bo<r>luk-ı berzün

Fordítás

¹A Kutya évének, tizenegyedik hónapjának, huszonkettedik (napja). ²⁻³Yaṇa Bukának (és) Yočın *elč*inek a huszonhatodik (napig) szokásos ellátmánykénti egy *kap* ⁴bort Biküs Buka borföldje adja.

²² Az ujjur civil dokumentumokban megjelenő adóforma. Az Arany Hordában *koluš koltka* néven élt tovább. Az állam felé járó adó és ledolgozandó közmunka. A forrásokban többször lóban vagy egyéb állatban fizetik. (Özyetgin 2004: 49)

²³ Űrmérték, kb. 8,4 liter (Matsui 2004: 197).

Datálás: 13–14. század

Átírás

1. ud yıl säkizinč ay tokuz
2. yaŋı-ka *yeṭär* elči-kä yürünčin
3. –kä bargu tört at ulag-ta
4. nampı-ta [tä]mir-či buyan tükäl
5. /[...]WNG č(a)gan kulı bilä bir at
6. berip yam at san-ınta tutzun

Fordítás

¹Az ökör éve, nyolcadik hónap, kilencedik ²⁻³új napja. A négy ló-*ulagból*, (amiket) *Yedär elči*-nek (kell adni, hogy) Yürünčin-be jusson, az ⁴⁻⁵egy lovat amit a Nampı (város) beli [Tä]mirči, Buyan, Tükäl, ⁵(...)WNG, Čagan Kulival együtt ⁶adott, postalóként [*yam at*] végéig számba.

ELEMZÉS

A bemutatott dokumentumok formai szempontból a következőképpen írhatóak le: 1) dátumozás; 2) a neve(i) és a rangja(i) a kedvezményezett(ek)-nek, valamint az ellátmány típusa és mennyisége; 3) a személy(ek), akiknek végre kell hajtania az utasításban foglaltakat. Ha ezt a formát összevetjük a fentebb már említett, ugyancsak Kelet-Turkesztánból származó és szintén a 13-14. századra datálható ujjur írásos

mongol nyelvű dokumentumokkal²⁴, a következő különbségeket találjuk: 1) A török ellátmányi utasításokban a dátumozás az első helyen szerepel, míg a mongol nyelvűekben a dátum és a kiállítás helye (ez utóbbi a török nyelvűekből hiányzik) a dokumentum végén található. 2) A török nyelvű dokumentumokban nem szerepel a kiállítás idején regnáló uralkodó neve, míg a mongol nyelvű dokumentumokban az uralkodó neve szerepel az első helyen. Véleményem szerint, ezek a különbségek arra utalnak, hogy a térségben egy időben, egymás mellett eltérő adminisztrációs gyakorlatok léteztek. A formai eltérések alapján, úgy vélem feltételezhető, hogy a mongol nyelvű dokumentumok egy magasabb hivatalból származhattak, míg a török nyelvű rendeletek inkább a posta mindennapi működése kapcsán keletkeztek.

A bemutatott forrásokkal kapcsolatos további fontos téma a különböző állat-elnevezések. Ahogy láthattuk a postahálózattal kapcsolatos dokumentumok között (és nem csak az ellátmányi utasításokban) gyakran előfordul az *ulag* kifejezés. Az *ulag* szóval kapcsolatos szótári meghatározások és a forráskiadásokban szereplő fordítások nem egységesek. A probléma megértése érdekében az alábbiakban röviden áttekintem a vonatkozó irodalmakat.

Mahmud al-Kaşgarı a következő meghatározását adja az *ulagnak*: "A horse which an express courier takes by order of the emir and rides until he finds

²⁴ Ezek legutóbbi kiadása a *facsimilékkel* együtt: Cerensodnom–Taube 1993: 178–183; Tafel XXXIV–XXXVIII.

another.” (DLT I: 147). Radloff *ulak* alakban írja át a szót az *Uigurische Sprachdenkmäler*ben és ‘Lastthier’ (USp: 4, 47), illetve ‘Pflichtpferd’ (USp: 56) jelentésben fordítja. A kötet indexét összeállító Malov ezzel szemben *ulag* formában írja át és подвода-nak fordítja, ami ló vontatású járművet, kocsit vagy fogatot jelent. Doerfer a TMEN második kötetében alaposan foglalkozik a kifejezéssel, meghatározása mégis Kašgarira vezethető vissza, ugyanis ‘Postpferd, Relaispferd’ jelentést ad meg a szócikk elején (TMEN II: 521). Clauson etimológiai szótárában a következő definíciót találjuk: „A technical term for a horse used for carrying goods or riding, more particularly a horse for hire and a post horse. The specific meaning seems to be that it is one of a string of horses available for hire or use, and it may originally have meant a string of horses rather than a single animal, but if so this meaning became obsolete very early.” (ED 136a) Clauson definíciójának második fele az *ulag* szó általa hozott másik jelentésére utal, amit ő ‘something joined on’ alakban fordít (ED 136a). A *Sammlung Uigurischer Kontrakte* Radloff szótára nyomán ezt a meghatározást adja: *jedes Haustier, ‘welches zum Transport vom Sachen gebraucht wird, ein Lasttier’* (VERSUCH I: 1679a; SUK II: 296). Tugusheva 2013-as forráskiadásában vélhetően Malov definícióját alapul véve гужевое животное jelentést ad meg (Tugusheva 2013: 204). A korábbi definíciók összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy a meghatározásoknak alapvetően két fő iránya volt. Az egyik az *ulagot*, mint teherhordó állatot írta le, a másik szorosan kötötte a posta-hálózathoz, és többnyire postalóként azonosí-

totta. Ezekből némileg eltért Clauson azzal, hogy az állat bérelhetőségét erősen hangsúlyozta.

Az ujjur civil dokumentumokban az *ulag* különböző szerkezetekben is megjelenik: *at ulag* 'ló-*ulag*', *ulag-at* 'ulag-ló', *äškäk ulag* 'szamár-*ulag*', *uzun ulag* 'hosszú-*ulag*', *kısga ulag* 'rövid-*ulag*' és egy esetben *ud ulag* 'ökör-*ulag*'. Az már első ránézésre is bizonyos, hogy a dokumentumok lejegyzői ezekkel az összetett szerkezetekkel, valamilyen speciális jelentést akartak közölni a későbbi olvasóval. Hogy közelebb kerüljünk ezeknek a nyelvi konstrukcióknak a megértéséhez, vessünk egy pillantást egy másik forrás-részletre:

Ch/U 7145v

Átírás

1. ...] üč at ulag-ta kulči
2. ...]/WNG bir at bir ulag-či b

Fordítás

„...₂a három ló-*ulag*ból Kulči [...]₃]/WNG egy lovat, egy hajcsárt a(dott)...”

Ebből a részletből jól látszik, hogy a Kulči által adott *at ulag*ok egyszerű lovak voltak, de vélhetően a speciális használatuknak köszönhetően megkapták az *ulag* megnevezést. Az ún. *ulag*-kompozíciók mellett más állatnevekkel is találunk összetételeket. Így például: *yol at*, *müngü at*, *kısga at*, *uzun at*, *yam at*, *boguz at*, *yüdgü äškäk*. Ezek közül néhánynak a

magyarázata kézenfekvő. A török *yol* jelentése 'út', így a szerkezet minden bizonnyal 'utazó ló' formában fordítható. A *müngü* kifejezés a *mün-* 'lovagolni' igére megy vissza, amiből egy –GU deverbális szuffixummal képzik a *müngü at* 'lovaglásra való ló', azaz 'hátszló' kifejezést. Ugyanerre a képzési módszerre példa a *yüdgü äškäk* is, ahol a *yüd-* 'cipelni' igéből és az *äškäk* 'szamár' főnévből képzik a magyarra 'málhás szamár' formában fordítható kompozítumot. Az *uzun at* és *kısğa at* kifejezéseknél úgy vélem elfogadható Matsui Dai álláspontja, aki szerint a ló (*at*) előtt szereplő hosszú (*uzun*), illetve rövid (*kısğa*) mellékevek, arra vonatkoznak, hogy az adott lóval milyen távolságot lehet megtenni (Matsui 1998: 43–45)²⁵. Ennek analógiájára ugyancsak meg lehet érteni az *uzun ulag* és a U 5285-ös jelzetű kéziratban is előforduló *kısğa ulag* kifejezések első tagjának a szerepét. Ahhoz, hogy a második tagot is jobban megértsük, érdemes az *U9241-es dokumentumot alaposabban szemügyre venni. Ez a szöveg rámutat arra, hogy az eredeti lovakat (*at*), amiket a felsorolt személyek adtak (Tämirči, Buyan, Tükäl stb.) *at ulag*-ként használták, és a rendelet utasítást ad, hogy *yam at*-ként, azaz postalóként számolják el az egyiket. Úgy vélem ennél a dokumentumnál tetten érhető, hogy az *ulag* kifejezés nem egy bizonyos állatra vonatkozik, sokkal inkább az állat státuszát mutatja. Mindezek alapján úgy vélem egyrésről megállapítható, hogy az *ulag*

²⁵ Ezúton szeretném megköszönni a japán nyelvű munkák vonatkozó részeinek feldolgozásánál nyújtott segítségét Yukio Kasainak, a berlini Turfanforschung munkatársának.

önmagában bármilyen teherhordó és háts állatra vonatkozhatott, ami valamilyen módon hivatalos használatban volt. Amennyiben a lejegyző pedig pontosítani akarta az *ulag* mibenlétét, összetett szerkezetet használt, úgy mint: *at ulag, äškäk ulag* stb. Továbbá úgy gondolom a hivatalos használat az esetek többségében a postai használatot jelentette. Ezt a feltételezést megerősíteni látszanak Melek Özyetgin kutatásai, aki rámutatott, hogy az *ulag* szó az Arany Hordából ránk maradt emlékekben a postahálózatot jelenti, valamint a követeknek a lakosság irányában támasztott ételre és állatokra vonatkozó követeléseit is (Özyetgin 2004: 138–141).

A fentiekben felsorolt állatok megnevezésére szolgáló szerkezetek közül most már csak a *boguz at* maradt magyarázat nélkül. Ezzel kapcsolatban nem tudok egyetérteni Matsui Dai álláspontjával, aki a *boguzla*- 'torkot átvágni, mészárolni' igéből magyarázza, és úgy gondolja olyan ló lehetett, amit az utazók a húsa miatt vittek magukkal, hogy levágják ha élelemre van szükségük (Matsui 2002: 107–108). Ezzel szemben a *boguz* főnév elsődleges jelentése ugyan 'torok', viszont másodlagos jelentése már segítségünkre lehet a kérdés megválaszolásában. Radloffnál egy 'das Futter, die Nahrung' (VERSUCH IV: 1652) találunk, míg a modern ujjur-angol szótárban 'Feed, fodder, forage' (Schwarz 1992: 79)²⁶. Ezek az

²⁶ Räsänen szótárában előfordul egy 'schwanger' jelentés is (Räsänen 1969: 78), azonban ezt úgy vélem ki lehet zárni a lehetséges magyarázatok sorából, ugyanis a vemhes állatokat véleményem szerint inkább elkülöníthették és pihentethették, minthogy a postaszolgálatban hasznosították volna őket.

adatok arra mutatnak, hogy a *boguz* szónak volt egy olyan erős másodlagos 'takarmány, táplálék, abrak' jelentése, ami napjainkig adatolható. Ha ehhez hozzá vesszük, hogy az U 5285 jelzetű dokumentumban az *üč künlük bir boguz at* kifejezés olvasható, akkor még valószínűbbnek tűnik, hogy itt egy olyan lóról van szó, ami három napnyi (*üč künlük*) takarmányt visz magával, amivel az utazók a többi állatot tudják ellátni útjuk során.

Mindezek mellett az ellátmányi utasításokban és más típusú postával kapcsolatos uigur dokumentumokban számos földrajzi név, azon belül is elsősorban településnév tűnik fel. Ezeknek a térképre vitele nagy segítséget nyújt ahhoz, hogy a későbbiekben rekonstruálni lehessen a Kelet-Turkesztán területén egykor áthaladó *yam*-útvonalakat, illetve a postaállomással rendelkező településeket. Az eddig beazonosított földrajzi neveket a mellékelt térkép mutatja (1. kép).

ÖSSZEZGÉS

Jelen tanulmány célja az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet egy, a Mongol Birodalommal kapcsolatos, az eddigiekben többnyire mellőzött forráscsoportra, illetve bemutassa, hogy milyen típusú új eredményekre juthatunk ezen dokumentumok vizsgálatával. Összegezve mondandónkat megállapíthatjuk, hogy a jövőben a mongol postahálózat kutatásában kiemelkedően fontos szerepet kell, hogy játszanak az ujjur írásos török és mongol nyelvű ellátmányi utasítások. Mind a szövegek filológiai és nyelvi elemzése, mind a más civil dokumentumokkal való összehasonlító vizsgálatuk további új eredményeket hozhat. Szintén tanulságos lehet az elbeszélő forrásokkal való összevetésük. Gondolhatunk itt például a dokumentumokban, illetve Carpini és Rubruk útleírásaiban szereplő étel és ital ellátmányok összevetésére. Ugyanakkor az ujjur civil dokumentumok önmagukban is sok kutatási lehetőséget tartogatnak. Egyfelől az iratokban szereplő további földrajzi nevek azonosításával tovább lehetne árnyalni a kelet-turkesztán területén a mongol uralom idején működő postahálózatról alkotott képünket. Másfelől a dokumentumokban szereplő nagy mennyiségű személynév feldolgozásával tovább lehetne vinni azt a munkát, amit Peter Zieme több évtizeddel ezelőtt elkezdett (Zieme 1978; Zieme 1981; Zieme 1987), illetve amit a mongol forrásokkal kapcsolatban Volker Rybatzki elvégzett (Rybatzki 2006).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Allsen, T. T. (2011) Imperial Posts, West, East and North: A Review Article: Adam J. Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 17/1: 237–76.

Atwood, C. P. (2004) *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York.

Boga I.–Prileszky Cs. (1964) *Ibn Battúta zárandokútja és vándorlása*, Budapest.

Boyle, J. A. (1971) *The Successors of Genghis Khan*, 2 vols., New York.

Boyle, J. A. (1997²) *Genghis Khan. The History of the World-Conqueror by Ata-Malik Juvaini*, Seattle.

Cerensodnom, D.–Taube, M. (1993) *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung*, Berlin.

Maḥmūd al-Kāšrārī: *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*. Vol. I–III. Robet Dankoff (ed. and transl.), Duxbury.

ED: Clauson, Sir G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Elverskog, J. (1997) *Uygur Buddhist Literature*, Brepols.

Erdal, M. (1993) Die türkisch-mongolischen Titel Elxan und Elči: *Altaica Berolinensia. The Concept of Sovereignty in the Altaic World*, Kellner-Heinkele, B. (Hrsg.) 81–99. Berlin.

Franke, H. (1968) Ein weiteres mongolisches Reisebegleitschreiben aus Čaratai (14. Jh.). *Zentralasiatische Forschungen*, 2: 7–14.

Gazagnadou, D. (1994) *La Poste a` relais: la diffusion d'une technique de pouvoir a` travers l'Eurasie: Chine-Islam-Europe*. Paris.

Grünwedel, A. (1906) *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902–1903*, München.

Grünwedel, A. (1912) *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan. Bericht über archäologische Arbeiten von 1906 bis 1907 bei Kuča, Qarašahr und in der Oase Turfan*, Berlin.

Guangda, Z.–Xinjiang, R. (1998) A Concise History of the Turfan Oasis and its Exploration, *Asia Major. Third Series*, 11/2: 12–36.

Györffy Gy. (szerk.) (1986) *Julianus barát és a napkelet fölfedezése*, Budapest.

- Hopkirk, P. (1980) *Foreign Devils on the Silk Road*, London.
- Le Coq, A. von (1926) *Auf Hellas Spuren in Ost-Turkistan. Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfan-Expedition*, Leipzig.
- Le Coq, A. von (1928) *Von Land und Leuten in Ostturkistan. Berichte und Abenteuer der 4. Deutschen Turfanexpedition*, Leipzig.
- Lessing, F. (Ed.) (1973) *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington.
- Ligeti L. (ford.) (2004²) *A mongolok titkos története*, Budapest.
- Matsui D. (1998) Mongoru jidai Ugurisutan zeieki seido to sono engen. Ugurubun kyōshutsu meirei monjo ni mieru Kāzigi no kaishaku wo tsūjite: Tōyō gakuho. *The Journal of the Research Department of the Toyo Bunko*, 79,4: 26–55.
- Matsui D. (2002) Mongoru jidai Ugurisutan no zeieki seido to chōzei shisutemu: *Hikokutōshiryō no sōgōtekibunseki ni yoru Mongoruteikoku, Genchō no seiji, keizai shisutemu no kisotekikenkyū*, Kōichi M. (szerk.) 87–127. Ōsaka.
- Matsui D. (2004) Unification of Weight and Measures by the Mongol Empire as Seen in the Uigur and Mongol Documents: *Turfan Revisited – The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, Durkin-Meisterernst, D.–Raschmann, S.–C.–Wilkins, J.–Yaldiz M.–Zieme, P. (eds.) 197–202. Berlin.
- Matsui D. (2005) Taxation Systems as Seen in the Uigur and Mongol Documents from Turfan, an Overview: *Transactions of the International Conference of Eastern Studies*, 50: 67–82.
- Matsui D. (2013) Ürümçi ve Eski Uyğurca Yürüngçin Üzerine: *Yalım Kaya Bitigi. OsmanFikri Sertkaya Armağanı*, User, H. Ş.–Gül, B. (eds.) 427–432. Ankara.
- Olbricht, P. (1954) *Das Postwesen in China unter der Mongolenherrschaft im 13. und 14. Jahrhundert*, Wiesbaden.
- Ostrowski, D. (1998) The "tamma" and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 61: 262–277.
- Özyetgin, A. M. (2004) *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara.
- Räsänen, M. (1969) *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkiscsprachen*, Helsinki.
- Raschmann, S.–C. (1995) *Baumwolle im türkischen Zentralasien*, Wiesbaden.

Rybatzki, V. (2006) *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente: eine lexikalische Untersuchung*. Helsinki.

Schwarz, H.G. (1992) *An Uyghur-English Dictionary*. Washington.

Silverstein, A. J. (2007) *Postal System in the Pre-Modern Muslim World*, Cambridge.

SUK: Oda, J.–Zieme, P. et al. (eds.) (1993) *Sammlung uigurischer Kontrakte I–III*, Osaka.

TMEN: Doerfer, G. (1963–1975) *Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen I–IV*, Wiesbaden.

Tugusheva, L. Yu. (2013) *Ujgurskie delovye dokumenty X–XIV vv. iz Vostočnogo Turkestana*, Moskva.

Usp: Radloff, W. (1928) *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad.

Vajda E. (ford.) (1984²) *Marco Polo utazásai*, Budapest.

Vér M. (2013) A Mongol Birodalom postahálózatának kutatástörténete. Keller L. (szerk.) *Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, 118–144. Dunaszerdahely.

VOHD 13,21: Raschmann, S.-C. (2007) *Alltürkische Handschriften. Teil 13: Dokumente. Teil 1.*, Stuttgart.

VOHD 13,22: Raschmann, S.-C. (2010) *Alltürkische Handschriften. Teil 13: Dokumente. Teil 2.*, Stuttgart.

Waley, A. (1931) *Ch'ang-Ch'un: The Travels of an Alchemist*, London.

Weiers, M. (1967) Mongolische Reisebegleitschreiben aus Čayatai. *Zentralasiatische Studien* 1:7–54.

Yaldız, M.–Zieme, P. (2002) 100 Jahre Turfan-Expeditionen. Wege der Forschung in Archäologie, Kunstgeschichte und Philologie: *Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz*, 39: 307–328.

Zieme, P. (1978) Materialien zum uigurischen Onomasticon: I. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Belleten*, (1977:’78) 71–84.

Zieme, P. (1981) Materialien zum uigurischen Onomasticon: II. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Belleten*, (1978–79:’81) 81–94.

Zieme, P. (1987) Materialien zum uigurischen Onomasticon: III. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Belleten*, (1984:’87) 267–283.

Kiss László

Érsekújvártól Konstantinápolyig:
a török fogságba esett
pozsonyi nemes polgár,
Auer János Ferdinánd odüsszeiája
1663-ban

Száz éve elhunyt nagy Kelet-kutató utazónk, Vámbéry Ármin „első keleti utazása” alkalmával 1857 és 1861 között, négy évet töltött a török birodalom fővárosában, Konstantinápolyban. Az 1453-ban török kézre került egykori Bizáncban nem ő volt az első magyar látogató. Tardy Lajos kutatásai alapján valószínűsíthető, hogy a sokáig „Szászsebesi Névtelen vagy

Szászsebesi Fogoly (*Captivus Septemcastrensis*) néven ismert György barát, dominikánus szerzetes volt az oszmán világ első magyar feltárója (Balázs 1993: 146). Húsz évig, 1438-tól 1458-ig volt török fogságban. Így szerzett tapasztalatait „Incipit prohemium in tractatum de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum” cím alatt 1481-ben jelentette meg latin nyelven. A mű ma már magyar nyelven is elérhető „Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról” cím alatt Tardy 1977-ben megjelent Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról c. kötetében.

Nos, György barátot követően jó kétszáz éven keresztül több magyarországi lakosnak volt alkalma fogolyként a saját bőrén is megtapasztalni a törökök „gonoszságát”. Közülük csak néhánynak sikerült megszabadulni héttoronyi rabságából. Mi most egy olyan – héttorony-beli rabra emlékezünk, aki nemcsak kiszabadult, de meg is írta török fogsága emlékeit. Tanulmányunk apropóját két évforduló is igazolja: Auer János Ferdinánd (1640-1698?) 350 évvel ezelőtt, 1663-ban esett fogságba és a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában őrzött, fogságban írt naplóját 90 évvel ezelőtt, 1923-ban tette közzé nyomtatásban Lukinich Imre (1880-1950). Lukinich 1918-tól a rövid életű pozsonyi Erzsébet Egyetem tanára volt, majd Trianon után Budapestre távozott, ahol az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója, majd a kelet-európai történet egyetemi tanára, akadémikus lett. 1944-ig az ő szerkesztésében jelent meg az *Archivum Europae Centro-Orientalis* című folyóirat.

Mielőtt hősünk odüsszeiáját ismertetnénk, érdemes pár szót ejteni a korabeli hadi helyzetről, hiszen a 17. század derekán már nem volt szokványos dolog török fogságba esni. A továbbiakban a kitűnő szlovák hadtörténész, Vojtech Dangl legfrissebb, 2011-ben publikált „Oszmánok Magyarországon. Az 1663/64-es években a törökkel folytatott harcok a mai Szlovákia területén” c. szlovák nyelvű tanulmányának adataira támaszkodunk. A százötven éves török megszállás alatt 1663/64-ben zajlott le a legnagyobb török hadjárat Magyarország területén. A levegő már régen puskaforos volt a magyar végvárok katonáinak törekellenes akciói miatt. A robbanáshoz vezető szikrát a kor leghíresebb törökverője, a „Szigeti veszedelem” című eposz szerzője, gróf Zrínyi Miklós (1620—1664) pattintotta ki azáltal, hogy a Muraköz védelmére felépítette Új Zrínyivárat a Mura folyó partján. A török hadak 1662 őszén indultak meg, s 1663 júniusában már az 1541-től török kézen lévő Budán voltak. A több mint hetvenéves, ám ambíciózus, harcias – pl. vaskézzel számolta fel a Porta politikai válságát – Köprülü Mehmed nagyvezír (Kármán 2013: 79) a Budán összehívott haditanácsban így szabta meg a hadjárat célját: elsősorban a gazdag felvidéki bányavárosok kapujának számító Érsekújvárt kell elfoglalni. Bécs, mint korábban annyiszor, most sem vette komolyan a török fenyegetést. Meglehetősen késve vont ki seregrészeket Erdélyből a Kassától Komáromig terjedő védvonal erősítésére, illetve I. Lipót császár csak 1663 júniusában hirdette ki az inszurrekciót, a nemesség hadba szállását. A

Raimondo Montecuccoli herceg (1609-1680) vezette fő császári sereg csak a Bécs felé vezető utat zárta le. Ilyen taktikai hibák révén a törökök szinte akadály nélkül vonultak fel Esztergomig, ahol hidat vertek és átkeltek a Dunán.

Érsekújvár parancsnoka a tapasztalt törökverő, gróf Forgách Ádám (1601-1681) volt, aki már korábban, 1652-ben Nagyvezekénynél (ma: Velké Vozokany, Szlovákia) csatát nyert a török ellen. A csatára, a helyszínen, 1896-tól az országház főbejáratát díszítő két nagy oroszlánszobor híres alkotójának, Markup Bélának (1873-1945) szintén oroszlánt formázó szobra emlékeztet. Forgách talán e korábbi sikertől elvakítva, nem fordított gondot a felderítésre és hirtelt adott a meg nem erősített hírnek, mely szerint a Duna vize elsodorta a törökök hídját, s így a török fő-sereg az esztergomi oldalon rekedt. Ezért egy újabb siker reményében, megindult a Párkánynál állomásozó török ellen. Itt azonban, a valóságban sikeresen átkelt, mintegy tízezer főnyi török seregbe ütközött. Az 1663. augusztus 6-án hajnalban kezdődő csata rövidesen eldőlt, a törökök győztek és Forgách a megmaradt maroknyi emberével az érsekújvári várba menekült vissza. A párkányi az egyik legvéresebb, leggyászosabb ütközete volt a magyar-török összecsapásoknak: a császári sereg több mint fele maradt holtan a harctéren, kb. 300 ember pedig láncra fűzve rabként vándorolt Buda felé – köztük hősünk, Auer János Ferdinánd is.

Mielőtt átadnánk neki a szót, ejtsünk pár szót a hadjárat további lefolyásáról. Az időközben 50 000

főre duzzadt török sereg ostrom alá vette a kb. 3500 emberrel védett várat. A kimenetel nem lehetett kétséges: Forgách 1663. szeptember 22-én a szabad elvonulás fejében feladta a várat. A győzelemtől megittasult törökök folytatták a hadjáratot és kezükre került Léva, Nyitra, Galgóc, Nógrád, Drégely és Buják vára is. A török előrenyomulás csak 1664. augusztus elsején ér véget, amikor Montecuccoli a szentgottárdi csatában legyőzi a kétszeres túlerőben levő Köprülü seregét. Az így kierőszakolt, augusztus 10-én megkötött vasvári béke azonban mégis inkább a törököknek kedvezett, hiszen e békekötés alapján megtarthatták Érsekújvárt. S hogy teljes legyen a kép: a húsz évre kötött fegyverszünet 19. esztendejében, 1683 májusában egy újabb kardcsörtető nagyvezír, Kara Musztafa indul meg Bécs ostromára. Ekkor már megmozdul Európa is és XI. Ince pápa létrehozza a Szent Ligát, azaz a császár, a lengyel király és a velencei dózse szövetségét. Közös erővel sikerül Bécs felmenteni majd a Sobieski János lengyel király vezette felmentő sereg Magyarországra is követte a menekülő törököt. Így került sor a második, híresebb párkányi csatára 1683. október 9-én, amelyben a törökök súlyos vereséget szenvedtek. A hadjárat Esztergom sikeres ostromával ért véget. (A részletekről lásd. Vércse 2003). Három év múlva, 1686 szeptemberében Buda felszabadításával véget ér Magyarország másfél évszázados török megszállása.

Térjünk vissza azonban a húsz évvel korábbi eseményekhez és azok szemtanújához, krónikásához, Auer János Ferdinándhoz. Életrajzi adatait a naplóját

sajtó alá rendező Lukinich Imre adta közre a napló „Történeti bevezetésé”-ben. Auer családja Pozsony város megnevesített polgári családjai közé tartozott – a nemesi rangot nagyatyja, Auer Jakab nyerte el 1588-ban. Egyik fia, az ifj. Auer Jakab a polgármesteri széket is megszerezte. Partinger Annával kötött házasságából több fiú származott – ezek egyike, az 1640-ben született János Ferdinánd volt a naplóíró. 1663-ban, 23 éves korában áll be az inszurrekció seregébe, mint a pozsonyi nemesség által alakított század hadnagya (Lukinich 1923: 5). A további eseményekről már maga Auer tudósít német nyelvű naplójában. Megírja, hogy a pozsonyi század heteket tétlenkedett az Alsószeliben felállított táborban, majd augusztus 3-án indult el Galánta, illetve Szered irányába. Auer is említi, hogy Forgách főkapitány értesülése szerint a török által épített Duna-hidat a víz nagyrészt elsodorta és a párkányi török el van vágva a főseregtől. Auer szerint a Pozsony megye által kiállított csapat 1300 lovasból és ezer gyalogosból állott. Alig érkeztek meg Érsekújvárra, szinte pihenés nélkül meneteltek tovább Párkány felé. Forgách főkapitány annyira biztos volt a győzelemben, hogy egy esetleges visszavonulás útvonala és módja sem volt kijelölve. Így amikor a török túlerő fölénybe kerül, a magyarok közt fejetlenség támad. Auer megpróbálja saját embereit együtttartani, sőt háromszor is ellentámadásba lendíti őket, ám a túlerő ellen már csak a menekülés segít. Auer is menekül, ám lova kidől alóla, gyalogosan viszont csak egy közeli cserjésig jut, ahol a törökök elfogják őt.

Így kezdődik tehát Auer odüsszeiája 1663. augusztus 7-én. Foglyul ejtője, Ali pasa elé vezeti őt. Ali tört magyarsággal (!) kivallatja őt, hogy tájékozódjon Auer „társadalmi helyzetéről”. A nagyvezír ugyanis az előkelőbbnek látszó foglyok sorsáról maga kíván dönten. Ali pasa Auert is ez utóbbiak közé sorolja és ez menti meg foglyunk életét. A kevésbé „értékes” foglyokat ugyanis a vérszomjas Köprölü lefejeztette és koponyáikat gúlába rakatta sátra előtt (Dangl 2011: 23). A vasma vert, felsőruházatától megfosztott és a bőségesen osztott ütlegektől kékre-zöldre vert Auert – mintegy 300 hasonló sorsú társával együtt – átviszik a Dunán. Esztergomban a vártér közelében lévő, a törökök által ez idő tájt istállónak használt templom hajójába zsúfolják be a magyar foglyokat. Innen augusztus 12-én hajóval szállítják őket tovább Budára. Itt a tömlöc épületének teteje alatt elhelyezkedő szűk, az augusztusi napokban gyorsan átforrósodó cellájában, napi fél font kétszersültön és egy kevés zavaros, meleg Dunavízen tengődve Auer abban reménykedik, hogy a magyarok revansot vesznek a párkányi vereségért és a győzelem neki is meghozza majd a szabadulást. Amikor azonban eljut hozzá Érsekújvár elestének híre, tudja, hogy sorsa megpecsételődött. Október 14-én a budai „kajmekan” (helytartó) maga elé rendeli a még életben lévő foglyokat, nevüket listára veteti, hiányzó ruhadarabjaikat pótoltatja. Sokuk szemében felcsillan a szabadulás reménye, ám hamarosan kiábrándulnak: szabadulás helyett 12 napig tartó viszontagságos hajóút vár rájuk. Harmincnégyen vannak bezsúfolva egy bárka

szűk odújába. Hamarosan vérhas-járvány tör ki, bő-
rüket „férges” lepik el – maga Auer is „forrolázba” esik.
Mire Nándorfehérvárra (Belgrádba) érkeznek, hat
társuk kiszenvet, s mint Auer írja: egyikük hullája há-
rom napig feküdt köztük, és a törökök csak akkor en-
gedték meg a hulla Dunába dobását, amikor már a
hajófedélzeten sem tűrhették az iszonyú hulla-bűzt.

Belgrádban Auer, az előkelőbb foglyok csoportjá-
val a várkapu melletti torony tömlöcébe kerül. Elhe-
lyezésük, ételmezésük a budaihoz hasonló. Így nem
meglepő, hogy Auer is újra megbetegszik – vérhas,
orbánc kínozza – és előkelő társai közül ötnek, a
többi rab közül mintegy hatvannak Belgrád az utol-
só állomás. Változást csupán a magyar hadjáratból
visszatérő Köprülü november végi érkezése hoz. A
nagyvezír ugyanis bosszúsan veszi tudomásul, hogy
mennyi rab pusztult el Párkány és Belgrád közt,
és ezért elrendeli ellátásuk, étkeztetésük javítását.
Mindez s újabb felruháztatásuk persze nem ember-
baráti szempontból történik – a nagyvezír jól tudja:
csak a Konstantinápolyt élve elérők után várhat bu-
sás váltságdíjat, illetve csak azokat „használhatja fel”
a magyar fogságban lévő török előkelőségek kivál-
tására.

A további, nem könnyű utazásra így „felerősített”
rabok december 14-én bivaly- és ökrösszekereken
hagyják el Belgrádot. Jagodina (Szerbia), Szófia,
Philippopolis (Plovdiv) érintésével 1664. január 8-án
érkeznek meg Drinápolyba (ma Edirne, Törökország).
Az 1453-ig, Konstantinápoly bevételéig a szultán
székhelyének számító Drinápoly keresztény lakossá-

ga ugyan részvétellel fogadja a rabok karavánját, ám fogva tartóik itt sem hazudtolják meg magukat. A rabokat egy istállóban helyezik el, ahol ismét betegség tizedeli őket – Auer is újra beteg. Változást a szultáni szemle hoz. Január 16-án vezetik az újra felöltöztetett rabokat IV. Mehmed (uralkodott: 1648-1687) elé, aki megkegyelmez életüknek. Auer nemcsak a rendkívül körülményes kihallgatást írja le színesen, hanem azt a szokást is, hogy a kegyelmet nyert rabok a szultántól visszajövet büntetlenül magukhoz ragadhattak mindent, ami a kezük ügyébe esett. Az így „meggazdagodott” rabokat újra szekerekre rakják és január 22-én érkeznek meg a török fővárosba.

Konstantinápolyban újabb névjegyzék-készítés. Itt derül ki, hogy az Esztergomból útnak indított 300 magyar rabból csak 99-en maradtak életben. Közülük Auert és 12 „előkelő” társát a Héttoronyba kísérik – a többi foglyot pedig gályarabságra ítélve, a hírhedt „Bagno”-ba, a gályarabok börtönébe szállítják. Így végződik tehát Auer odüsszeiája a hírhedt Héttorony egyik tömlöcében, ahol már két tucat előkelő származású velencei – némelyikük már 1647 óta – vár a szabadulásra.

Auer már a Héttoronyba zárását követő hónapokban hozzáfogott naplója írásához, melynek teljes címe magyarul: „A IV. Mehmed török császár különböző börtöneiben elszenvedett szigorú rab-szolgaság. Írta sajátkezűleg a konstantinápolyi Héttoronyban Joh. Ferd. Auer fogoly” (Agárdi 1955: 96). A naplót német nyelven írja, ám – mint arra Lukinich rámutat – „ott, ahol helyénvalónak látja, magyar vol-

tát nyomatékosan kiemeli” (Lukinich 1923: 37). Nem tudjuk, mi késztette arra, hogy a naplóírást már 1664 nyarán befejezze. 1664. június 24-én már az előszót is megírja a naplóhoz. A Konstantinápolyról, illetve a Héttoronyról írt fejezeteket csak később csatolja az 1664 nyaráig leírtakhoz. Talán abban bízott, hogy 1664 nyarán már közel a szabadulás órája? Bizakodása nem volt teljesen megalapozatlan. A bécsi udvar konstantinápolyi ügyvivője, Simon Reniger már 1664 tavaszán jelentette Bécsbe Aurerek megérkezését a Héttoronyba. A bécsi diplomácia mozgásba is lendül, ám a sikerre, a foglyok kiszabadulására, a már említett vasvári béke ellenére, még kerek tíz évet kellett várni. Miért? Auer naplójának közreadója, Lukinich részletesen leírja a bécsi udvar és a török porta közti „húzd meg-ereszd meg” típusú tárgyalások krónikáját. A huzavona okai közül most csak a legmegdöbbentőbbet említjük. Mivel nemcsak a török, hanem a magyar fél is ejtett hadifoglyokat, így nemcsak a Héttoronyban voltak magyarországi rabok, hanem számos magyarországi végvárban, illetve főúri udvarban is éltek török foglyok. Így a legésszerűbb a kölcsönös fogolycsere lett volna. Igen ám, csakhogy az érintett magyar hadifogolytulajdonosok a hadifoglyot hadizsákmánynak tekintették, és így azt csak busás váltságdíj ellenében lettek volna hajlandók szabadon bocsátani. Pénzéhes elődeink e fura hozzáállása volt tehát az egyik oka annak is, hogy a már említett szentgotthárdi török vereség s az ezt követő vasvári béke sem hozott szabadulást a héttornyai rabok számára. 1665-ben a

vasvári béke megerősítése végett Konstantinápolyba érkezik Walter Graf Leslie von Thurn (1606-1667) „internuncius”. Az internuncius elnevezés az évente adót és ajándékot vivő, illetve fegyverszüneti vagy rabcsérével kapcsolatos ügyekben a fényes portára utazó rendkívüli, ideiglenes követ funkcióját jelentette (Fenyvesi - Kovács 1986: 340). Leslie nagylelkű ajánlatot kap a nagyvezírtől, ti., hogy ha a gróf ingyen átadja neki a birtokában lévő, 6000 tallér váltságdíjú egyetlen török foglyot, cserébe a nagyvezír szabadon bocsátatja az összes héttoronyi magyar rabot. A bécsi gróf ragaszkodott a pénzhez – s így Aurerek továbbra is a Héttoronyban maradtak, még további kilenc évig. Ez akkor is fájdalmas sors volt, ha tudjuk, hogy 1666-tól már nem kellett bilincset viselniük és szabadon mozoghattak a Héttorony területén. A pislákoló remény tüze 1671-ben kapott új szelet: egy olyan török szpáhi (lovaskatona) látogatott el a Héttoronyba, aki 1664-től gróf Illésházy trencsényi várában raboskodott. A szpáhi az év tavaszán váltságdíj ellenében szabadult, pontosabban azért kapott engedélyt a törökországi útra, hogy ott a szükséges váltságdíjat összekéregesse (Lukinich 1923: 29). Auer reménykedését még egy másik látogatás is támogatta. Pár héttel a szpáhi látogatása után egy olyan török jelent meg a Héttoronyban, aki idáig gróf Zrínyi Miklós özvegyénél volt fogságban. Mint az ismeretes, férjét, gróf Zrínyi Miklóst 1664-ben egy vadászaton vadkan ölte meg. A török egyenesen Auer után érdeklődött, azt állítva, hogy írásos bizonyítványt kell visszavinnie Magyarországra Auer

életben létéről. Auer, óvatosságból, nem adott neki semmilyen írást.

A török azonban igazat mondhatott, mert a következő évben, 1672 nyarán gróf Zrínyi özvegyétől egy újabb szabadon engedett rab érkezett Konstantinápolyba. A 12 ezer tallér váltságdíjú Husszein aga egyenesen a nagyvezírt keresi fel és merész kérést terjeszt elibe. Azt kéri a nagyvezírtől, hogy ajándékozzák neki Auert, hogy az előkelő magyar birtokában könnyebben rendezhesse váltságdíjának még kifizetetlen részét. A nagyvezír kifaggatja az agát, aki megerősíti a törökök gyanúját: a béke ellenére még legalább harminc előkelő török tiszt van magyar fogásban. Ezen fontos információ birtokában a nagyvezír a héttorony-beli magyar rabokat Drinápolyba, majd Budára szállíttatja és felhatalmazza a budai pasát a fogolycsere lebonyolítására. A bécsi Haditanács a kiváló orientalistát, Franz Mesgnier-Meninski császári főtolmácsot hatalmazza fel a tárgyalások lefolytatásával (Lukinich 1923: 32). Az újra vasra vert, szigorúan őrzött rabok megtapasztalhatták, hogy nemcsak az Isten, de Allah malmai is lassan őrlnek. Végül majd két évi „őrlődés” után, a közben Győrbe, majd Szőnybe vitetett foglyok ez utóbbi helyen szabadultak rabságukból 1674. május 10-én.

Ekkor ért véget Auer János Ferdinánd odüsszeiája. A Párkánytól Konstantinápolyig tartó út leírása mindmáig nem jelent meg magyar nyelven. Csupán részletek olvashatók belőle magyarul az Agárdi Ferenc által szerkesztett „A nagyvilág magyar vándorai” c. kötetben. Érdeemes lenne pedig teljes terjedelmében

lefordítani és közkinccsé tenni, hiszen mint Lukinich figyelmeztet rá, Auer gondot fordított az előadás módjára is. „Auer nem krónikás, mint legtöbb magyarországi kortársa, aki csupán csak tényeket, megfigyeléseket sorol elő, hanem valóságos naplóíró, aki a tényektől sohasem tudja különválasztani a lelki élmények rajzát, melyeket benne az események kiváltottak” (Lukinich 1923: 37). Érdeemes lenne kiadni már csak azért is, mert pl. a török uralom alatt álló Buda városáról egykorú magyar leírásunk nincsen (Lukinich 1923: 147). Auer viszont részletesen megrajzolja az 1663-as budai, illetve az 1664 eleji konstantinápolyi városképet is.

Auer fogságba esésének 350. évfordulója talán jó alkalom arra, hogy felhívjuk a figyelmet a Konstantinápolyt Vámbérytól kétszáz évvel korábban „meglátogató” Auer János Ferdinándra és értékes naplójára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Agárdi F. (1955) *A nagyvilág magyar vándorai*. Régi magyar világljárók II., Budapest, 96-109.

Lukinich I. (1923) *Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgár-nak héttoronyi fogságában írt Naplója 1664*. Budapest.

Balázs D. (1993) (szerk.) *Magyar utazók lexikona*, Budapest.

Dangl, V. (2011) Osmani v Uhorsku. Boje s Turkami na území dnešného Slovenska v rokoch 1663-1664: *História*. Revue o dejinách spoločnosti, 1-2. sz., 22-28.

Fenyvesi L.-Kovács J. L. (1986) A (Habsburg)-magyar diplomáciai kapcsolatok krónikája: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Magyarra fordította: Kovács J. L., Budapest, 332-354.

Kármán G. (2013) *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században*. Harsányi Nagy Jakab élete, Budapest

Tardy L. (1977) *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*, Budapest, 49-153.

Vércse M. (2003) *A párkányi csata*. Parkanská bitka 1683-2003., Dunaszerdahely

Čiernikova Beáta

Az örmény egyház a 21. században

Az örmény egyháznak rendkívüli szerepe volt az örmény történelemben. Amikor Örményország 301-ben államvallássá nyilvánította a kereszténységet, ezzel is védekezett a Perzsa Birodalom terjeszkedése ellen. A keresztény egyház jelentősége még növekedett, amikor 387-ben Örményország első szétválasztására került sor és a Perzsa Birodalom és Bizánc megosztották egymás közt az örmény királyságot. Immár nemcsak a perzsák, de a bizánciak is nagy nyomást gyakoroltak az örményekre a vallás terén. Valószínűleg ez lehetett az egyik oka annak, hogy az örmények nem fogadták el a khalcedóni zsinat határozatait. A zsinatra az avarajri csata után került sor, így az örmények érthető okokból nem vettek rajta részt. Az avarajri csata az örmények a

Perzsa Birodalom elleni felkelés legfontosabb csatája volt. Bár az örmények nem nyerték meg a csatát, annyit értek, hogy a perzsa mágusok elhagyták az országot. A bizánciak viszont nem hagytak fel támadásaikkal az örmények és az örmény egyház ellen, ami az örmény egyház végső elszakadásához vezetett a 6. században. Azóta az egyház az örmények számára a hazában és a diaszpórában is az egyetlen összekötő szervezetté vált, amely biztosítani tudta az örmény nép identitásának megtartását. Évszázadokig az egyház biztosította az örmény kultúra és írábeliség fennmaradását. A művelődés az örmény kolostorokban összpontosult, és az örmény egyház nem csak a vallás, de a nemzet szimbólumává is vált. Az örmény egyház kizárólag nemzeti egyház.

Az örmény egyház képes volt több mint másfél évezredig megtartani függetlenségét és egységét annak ellenére, hogy ez idő alatt a szomszéd nagyhatalmak idegen vallási, és a nagy keresztény egyházak doktrinális nyomásának volt kitéve.

A helyzet megváltozott, miután Örményország a Szovjetunió részévé vált. A szovjet hatalom állandó megfigyelés alatt tartotta a katolikoszt, akinek a székhelye szovjet Örményországban volt. Az Ecsmiadzini katolikosz a világ összes örményének a vallási vezetője. A szovjet hatalom ezt megpróbálta kihasználni, hogy kiterjessze hatását az örmény diaszpórára is. A legnehezebb az agresszív ateizmus ideje volt, amikor lerombolták a régi örmény templomok egy részét és a papság kemény üldözésnek volt kitéve. Például I. Khoren katolikoszt (1932-1938) a saját hálószobájában ölték meg (Sztepanjanc 2000: 122).

A diaszpóra, főleg a radikális politikai pártok, mint a Dasnakuthjun, nagyon nehezen viselték, hogy az egyház feje a kommunista Szovjetúnióban székel, és kénytelen együttműködni a kommunista rendszerrel. Az egyház egysége megtört. 1955-ben, I. Vazgen (1955-1994) megválasztása után a helyzet valamennyire javult. A katolikosznak sikerült javítani az egyház belső viszonyain és a többi keresztény egyházzal való kapcsolatain, az ő vezetése alatt felvették az örmény egyházat az Egyházak Ökumenikus Tanácsába.

Bár I. Vazgen nagy megbecsülésnek örvendett odahaza és külföldön is, a diaszpóra nem volt megelégedve. 1956-ban szakadás állt be az örmény egyházban. A kilikiai Nagy Ház katolikoszátus, melynek székhelye a libanoni Anteliaszban van, a nemzetközi fórumokon úgy kezdett fellépni, mint önálló örmény egyház, amely nincs alárendelve az Ecsmiadzini Katolikoszátusnak (Melkonjan 2004: 36). A szovjet hatalom bukása után a két katolikoszátus közt az ellentétek elsimúlni látszódtak és 2001-ben teljes mértékben együtt működtek az örmény egyház 1700 éves jubileumának megünneplésének szervezésében. Igaz, hogy I. Vazgen halála után Levon Ter-Petroszjan, az Örmény köztársaság akkori elnöke, elérte, hogy az új katolikoszá az addigi Kilikiai Katolikoszt, II. Garegint (1983-1995) válasszák meg. Garegin ezután felvette az I. Garegin nevet (1995-1999). Távozta után a megürcült Kilikiai Katolikusátusnak a vezetőjévé I. Aram katolikoszt választották meg. I. Aram folytatta a szakadár politikát és még 2004-ben az Egyesült Államokban és Kanadában felszentelt néhány örmény templomot, amelyek kizárólag a Kilikiai Nagy Ház Katolikusátus juriszdikciója alá tartoznak (Melkonjan 2004: 49).

A szovjet hatalom alatt az emberek vallási élete nem változott meg radikális módon. Évszázadokon át a vallás az örmények számára inkább magánügy volt. Örményország csaknem ezer évig az Oszmán és a Perzsa Birodalom viszálykodásának az áldozata volt. A végtelen háborúk az örmények számára végtelen szenvedést jelentettek. Csak 1513-1737 között 14 alkalommal változott az uralkodó hatalom a jereváni körzetben. A határok a két nagyhatalom közt állandóan változtak, és az örmények hol az egyik, hol a másik birodalomban találták magukat. Mindkét nagyhatalom iszlám vallású volt, bár voltak kulturális különbségek. Az örményeknek alkalmazkodniuk kellett.

Szovjet Örményországban a kezdeti millitáns ateizmus és az ideológiai fanatizmus a II. világháború alatt elcsendesült. A háború után elindult az örmények repatriációja, főleg a közel-keleti országokból. Ezek a hazatelepült örmények hozták magukkal évszázados hagyományaikat, többek közt az egyház és az egyházi személyek iránti tiszteletüket. A történelmi események és a különböző környezetből való repatriáció eredménye az, hogy az egy országban, egy városban élő örmények közt olyan nagy volt a különbség, hogy nyugodtan lehettek volna különböző nemzetek tagjai. Ma is létezik egy ilyen réteg, az örmény társadalom nagy része idegennek érzi a karabahi és az azerbajdzsáni menekülteket, bár ők is örmények¹.

¹ Ismerőseim családjába beházasodott egy karabahi örmény nő, akit bár nagyon szeretnek, sosem felejtik el elmondani, hogy ő más kulturális környezetből származik.

A 20. század 70-80-as éveire jellemző egyfajta liberalizmus a vallással szemben. A városi emberek visszatértek a régi hagyományokhoz, és lassan elkezdték megtartani az egyházi ünnepeket, elsősorban a húsvétot, sokkal kevésbé a karácsonyt. Közelebb álltak azonban az emberekhez azok a egyházi ünnepek, amelyeknek pogány gyökereik vannak, mint Szent Szargisz napja, az első szőlő felszentelése, a nyári Vardavar ünnep, amelyeket azelőtt is megtartottak mint családi ünnepséget. Az egyházhoz is közelebb kerültek, újra felfedezték Grigor Narekaci (951-1003) Siralmas énekek könyvét, amelyet ekkor lefordították a régi örmény grabar nyelvből újrörményre, sőt orosz nyelvre is. Ezt a könyvet az örmények évszázadokon át imakönyvként használták, ma is egy-egy kötete olyan értékes, mint maga a Szentírás². Visszatértek a szertarásokhoz is, elsősorban a gyermekek megkereszteléséhez. Az egyházi esküvők ritkábbak voltak, és a temetések szinte kivétel nélkül az egyház közreműködése nélkül zajlottak. Azért volt, és ma is annyira fontos a megkeresztelés, mert ugyanakkor megtörténik a meronnal, tehát a szent olajjal való felkenés is. A keresztelőt az örmények úgy nevezik *knunkh*. Ez az elnevezés a pecsét szóból ered. A *meron* az örmények szerint „pecsét az örmények homlokán”. (Devrikjan 2008: 9) A szent olaj érintése után mondják az örmények: „lám, most vált örménnyé”. (Devrikjan 2008: 66) Tehát a szent meron pecsétje jelenti számukra az örmény identitást.

² 2012-ben Narekaci könyve faragott fából készült kötésben majdnem kétszer annyiba került, mint a Biblia ugyanolyan kötésben.

A népi vallás a falusi lakosság körében volt jellemző, de a szovjet hatalom utolsó éveiben a városi lakosság is visszatért a régi népi vallási hagyományokhoz. Míg az egyház írott kánonokkal van korlátozva, a népi vallás szájhagyománnyal jut el a következő generációhoz. A hagyomány sok esetben sokkal erősebb, mint az egyház szava.

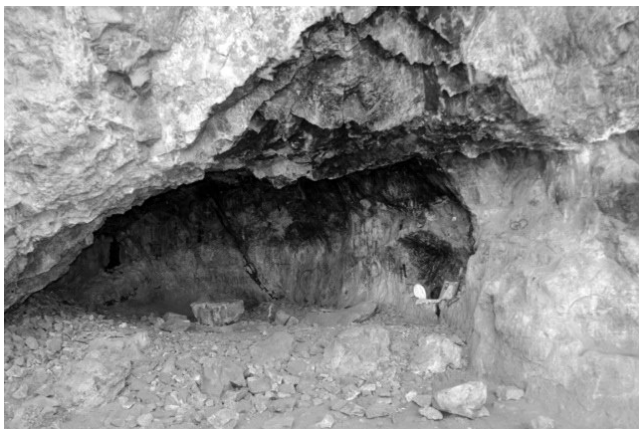
Az örmények mindig nagy tiszteletben tartották régi templomaikat és kolostoraikat mint történelmi és kulturális emlékeiket, de a szovjet hatalom alatt nem lehet ugyanazt elmondani az egyházi személyekről. A papokat csak az egyházi szertartások kötelező részének tartották, nem többnek. Gyakran látogatták a régi kolostorokat, pl. Ecsmiadzint, Geghardot, Khor-Virapot. Nem annyira vallási meggyőződésből, inkább a nemzeti kultúra iránti kötelességgént.

1. kép Szent Gergely Katedrális Jerevánban

2. kép Áldozati ház a Geghard kolostor mellett

3. kép Barlangszentély a Geghard kolostor mellett

Az ecsmiadzini katedrálisba úgy jártak az emberek mint színházba vagy koncertre. A kolostorok mellett az egyházi ünnepek alatt nagy vásárokat rendeztek, ahol népi együttesek és vásári cirkuszosok is felléptek úgy mint a középkorban. Főleg a köteltáncosokat kedvelte a nép, mivel ez a művészet szerintük isten ajándéka, és már az ókor óta az ilyen művészetek patrónusa Szent Karapet. (Gojan 1959: 335)

A falusi környezetben főleg a szentek és a szent helyek kultusza volt elterjedve, azonkívül a mágikus gyógyítás és jóslás. Ezeket az örmények mindig a kereszténység részének tartották. Szent helyek lehetnek barlangok, fák, források, régi templomok romjai, khacskarok³ és különböző improvizált szentélyek.

A független Örmény Köztársaság megalakulása után az örmény egyház újra kivívta a nemzeti intézmény státuszát. Új alapokra állította kapcsolatát a diaszpórával, aktívan résztvett Örményország az örmény népiartás nemzetközi elismerésére törekvő aktivitásaiban. A karabahi háború fiatal életeteket követelt, az előtérbe a nacionalista pártok kerültek. A nacionalisták minden téren támogatták az egyházat. A háború és a Szovjetunió szétesése újra szorosabbra fűzte az örmények kapcsolatát az egyházzal. A kereszttség mindig a nemzeti identitás része volt, most a polgári, állami identitás szimbólumává vált. A 90-es években gyakoriak voltak a tömeges keresztelők. Ezek a templomokon kívül, állami intézményekben, iskolákban, művelődési központokban történtek, állami intézmények és a na-

³ A khacskarok faragot kőkeresztek.

cionalista pártok képviselőinek részvételével. Az egyház pozíciója egyre erősödött.

Örményországban az 1991-ben kiadott törvény biztosította a vallásszabadságot. Ez a törvény azonban megállapítja a nemzeti egyház kiváltságos helyzetét is⁴. Azonban ez a törvény sem nyújtott megfelelő védelmet az idegen tanokkal szemben, melyek már a 80-as évek vége óta lassan gyűrűztek be az országba. Így később a törvényhez csatoltak egy külön elnöki dekrétumot, amely jelentősen korlátozza a külföldi vallási szervezetek tevékenységét Örményországban. Ezt a dekrétumot értelmezhetjük úgy is, hogy elismerése az örmény egyház érdemeinek az örmény identitás és kultúra fenntartásának és ápolásának érdekében. Tehát az örmény kormány és az örmény egyház mindent megtettek annak érdekében, hogy az örmények ne forduljanak el a nemzeti egyháztól, identitásuktól és a több ezer éves nemzeti hagyományoktól.

A független Örményország megalakulása óta az örmény egyház törekvései arra irányulnak, hogy újraélessze a vallási életet a lakosság körében és hogy megszilárdítsa az egyház pozícióját a többi keresztény egyház között a világban. Például II. Garegin katolikosz felkenésének szertartásán részt vettek különböző keresztény egyházak képviselői, így az anglikán, római-katolikus, német katolikus vagy az orosz pravoszláv egyházé. 2001-ben, a jubileumi ünnepségek keretében felszentelték az új jereváni Szent Gerely katedrális. A szertartáson részt vett II. János Pál

⁴ Zakon o szvobode szovesti i religioznich organizacijach.

pápa is, aki már előzőleg, 2000-ben átadta az örményeknek Szent Gergely testi maradványait, amelyek addig Nápolyban voltak elhelyezve.

Ezek a törekvések azonban nagy változásokat okoztak az örmény egyházban és az átlag örmények ezt nem fogadták kedvezően. Például az új Szent Gergely katedrális Jerevánban. Ez a katedrális a legmagasabb örmény épület a világon, és a második legnagyobb templom a Kaukázuson túl. Annak ellenére, hogy Szent Gergely óriási tiszteletnek örvend Örményországban, a katedrális általában kong az ürességtől. Az emberek nem szeretik, úgy gondolják, nem úgy néz ki mint Isten háza, inkább hasonlít egy protestáns templomra mint örmény templomra, inkább színháznak néz ki mint szent helynek. Túlságosan nagy, világi, nem szép. Azonkívül nem megfelelő helyen épült. A katedrális túl távol van a város központjától, a Köztársaság terétől, és túl messze van a kulturális központtól az Operaház környékétől is. Kisebbségi probléma, hogy közvetlenül a katedrális melletti térségben terült el a néhai bolhapiac, ami kedvezőtlen szociális helyzetüket juttatja eszébe az embereknek. Ugyanis ma ezen a helyen szórakoztató park található. A vásári szórakozás pedig állandó része volt a vallási ünnepeknek. De az örmények számára a templom helyének kiválasztása mindig nagyon fontos volt. Régi szentélyek, csodatételek, illetve szentekről szóló víziók által megjelölt helyeken építették templomaikat. Az utóbbi 20 évben Örményországban főleg vidéken több új templom épült, de a lakosság idegenkedik tőlük. Ezeket a templomokat hirtelen meggazdagodott oligarchák

építették a régi templomok építészeti stílusát követve. A belső tér viszont teljesen idegen az örmények számára. Freskók, szentképek, padok. Ez az örmény keresztényeknek idegen. Freskók ugyan voltak az örmény templomokban, de főleg a történelmi Nyugat-Örményországban, ami közelebb állt a bizánci kultúrához. Szentképek csak az oltárokon voltak találhatóak, ezek csak a szent meron általi felkenéssel kerülhettek oda. (Ormanjan 2006: 159) Padok pedig nem voltak az örmény templomokban. Malakhia Ormanjan 1912-ben kiadott „örmény egyház” című könyvében azt írja, hogy az örmény templomokban padok sosem voltak, az örmény hívők állva halgatták Isten szavát. (Ormanjan 2006: 160) Igaz, hogy az öreg vagy beteg emberek mindig kérhettek széket vagy padot a templomban, de ez kivétel volt, mivel az örmény templomok többségének méretei ezt nem tették lehetővé.

Egyszerűen a Szent Gergely katedrális Jerevánban nem felel meg az örmények hagyományos elképzeléseinek egy szent helyről. Nem lehet csodálkozni, hogy rögtön elkezdtek terjedni különböző mítoszok az új katedrálisról. Például az a széles körben elterjedt monda, hogy rögtön az első esküvő, ami a katedrálisban lett megkötve, tragédiával végződött. A menyasszonyt állítólag egy skorpió marta meg és a vőlegény karjaiban halt meg. A vőlegény ezek után infarktust kapott. (Abramjan 2012: 264) Bár lehetetlen kideríteni, megtörtént esetről szól-e a monda, az ilyen eset nincs kizárva. Mivel a gyertyagyújtást nem tilthatták meg, a befektető és az építész úgy döntöttek, hogy a gyertyák füstje ne rongálja meg

a katedrális belső terét, építtenek egy külön építményt, ahol a hívők gyertyákat égethetnek. Amikor a katedrális megnyílt a nyilvánosság számára, ez az épület még nem készült el. A látogatók egy barlangszerű helyet használtak erre a célra, ott ahol a majdani szakrális épületnek kellett állnia. És ezen a helyen előfordulhattak skorpiók. (Abramian 2012: 264) Érdekes, hogy ez a hely rövid idő után szakralizálódott és az emberek úgy tisztelték, mint ősi szentélyt. Hasonló szentélyek mindig is voltak Örményországban, és még ma is keletkeznek újak. Ez a jereváni „titkos” szentély arra utal, hogy a mai örmény kereszténység háttérében még most is megtalálható egy stabil rétege a pogány hagyományoknak, amelyet a nép azonosított a kereszténységgel. A vallás pogány elemei nem tűntek el 1700 év után sem. Ezeket maga Szent Gergely hagyta jóvá, hogy az új vallás elfogadhatóbb legyen a nép számára.

Nem csak a papság, de a városi értelmiség körében is elterjedt a meggyőződés, hogy az emberek nem ismerik a hit alapjait, megszenteltségtelenítik a szertartásokat és a kereszténység lényegét, hogy különböző „ördögi” dolgokban hisznek, mint a mágia, vagy a fák és a kövek imádata. Az örmény templomokban ma a papok tiltják az embereknek, hogy szalagokat és zsebkendőket kötözzenek a fákra, hogy köldökszínrokat vagy mágikus talizmánokat ássanak el a közeli kövek közt, ahogy azt évszázadokon át tették.

Az örmény egyház különlegességei közé tartozik, hogy ez az egyetlen keresztény egyház, amely elfogadja a véráldozatot. Az áldozat, tehát a *matagh*

mai napig nagyon fontos minden örmény számára. Áldozatot különböző alkalmakkor hoznak. Ez lehet egyházi ünnep, új templom felszentelése, de áldozni lehet családi vagy egyéni okokból is, mint gyermek születése, keresztelő, esküvő, segítségkérés, köszönet. Minden örmény kolostor mellett, néha a városi templomok mellet is létezik az úgynevezett *mataghatun* – áldozati ház. Ez a hely az áldozati állatok megölésére szolgál. A múltban a legnagyobb áldozat egy bika volt, ma leggyakrabban birkát vagy kakast áldoznak. Az állatnak egészségesnek, fiatalnak és hímneműnek kell lennie. A 20. század 80-as éveinek végén a papok még kijöttek a templomudvarra, hogy megáldják az állatot és megegyessék a megszentelt sóval, ami nélkül az áldozat nem lenne érvényes. Maga a *matagh* szó annyit jelent, mint „sót adni”. Az áldozati házban az állatot nemcsak megölik, de megnyúzzák és feldarabolják. Az irha a fejével és a négy végtaggal ott marad. Az állat húsát nyílt tűzön kell megfőzni sós vízben. Semmi mással nem szabad ízesíteni. Általában a kolostor közelében a természetben szokták elfogyasztani. Mivel az áldozat egyúttal könyöradomány is, a hús nagy részét szét kell osztani. Bika esetében 40 házba, a birkát 7 házba és a kakast 3 házba⁵. Mivel minden áldozathozatal családi ügy, az ünnepségen részt vesznek a nagy családok tagjai, birkaáldozat esetében nincs probléma, hogy hét ház képviselői az ünnepi lakomán megkapják a részüket. Bika áldozat ma nagyon ritka, az emberek szociális helyzete nem engedi meg.

⁵ Ezek az adatok megtalálhatók az Örmény egyház összes honlapján.

Az állat áldozat az egyszerű öremények számára vallásuk egyik legfontosabb része, nehezen viselik, hogy ma az egyház, ha nem is tiltja, de távol tartja a templomok közeléből. Ma a papok tiltják a hívőknek, hogy állatot hozzanak a templomudvarba. Az áldozati házak üressék. A hívők a templomba csak elhozzák a sót, amit megszenteltetnek a pappal⁶. Ma az egyház csak arra a legendára hivatkozik, miszerint a kereszténység felvétele után nem tudtak mit kezdeni a sok állattal, amit a régi pogány templomok tenyésztettek azzal a céllal, hogy fel lesznek áldozva. Ezért amikor Trdat király legyőzte a hunokat, feláldozták az állatokat, hogy az egész nép ünnepeljen. Ma a hangsúlyt az egyház a könyöradományra helyezi, mivel a húst a rászorulóknak kell szétosztani. Az emberek az áldozati állatokat odahaza, vagy valami ősi szent helyen ölik meg.

A régi források, amikor védik ezt a szokást, csak azt említik, hogy a só különbözteti meg a pogány áldozatoktól. Kirakosz Gandzakeci középkori történész Szent Gergely szavait idézi: „Istennek, szenteknek vagy a holtak emlékére áldozott állatok a megszentelt só nélkül hasonlóak a pogányok áldozataikhoz”. (Gandzakeci 1976: 47) Nem lehet azt mondani, hogy ma tiltaná az egyház az állatáldozatot, egyszerűen csak a saját területéről szeretné kirekeszteni. A galamb áldozatok ellen azonban nincs kifogása. A

⁶ Egy noravanki pap magánbeszélgetésünk alkalmával elmodta, hogy nagy sikereket ért el ezen a téren, Noravankban már nem áldoznak az emberek.

galambokat ugyanis nem ölik meg, hanem égneik eresztik.

Az örmények többsége évszázadokon keresztül az archaikus lokális kultuszok rendszerével azonosult. Számukra a kereszténységet a kolostoraik, templomaik, khacskarjaik jelentették, mint anyagi kifejezése az „igaz hitnek”. Vallásos érzéseik objektuma maga a természet volt – hegyek, folyók, források, fák, kövek, barlangok. A természettel szinte misztikus a kapcsolatuk. Nem tesznek különbséget a szent helyek és objektumok közt. Mindet szurb-nak, tehát szentnek, vagy khacs-nak, keresztnek nevezik. Minden ilyen helyen ugyanazokat a szertartásokat végzik: gyertyákat gyújtanak, állatot áldoznak, ajándékokat kínálnak Istennek vagy a szenteknek. Az örmény egyház az utóbbi két évtizedben pont azt tiltja nekik, ami a legfontosabb volt számukra. Amit sajátjuknak és kereszténységük kifejezésének tartottak. Ezzel az egyház akarata ellenére távolodik a tömegektől⁷.

Az örmény egyházat is meg lehet érteni. Miután nem fogadták el a khalcedóni zsinat határozatait, évszázadokon át kénytelenek voltak magyarázni és védeni nézeteiket, szertartásaikat, különbözőségüket. Az egyház talán szeretné levetkőzni ezt a különbséget. Az egyházi szertartásokban is közelednek a többi keresztény egyházhoz. Még a 80-as évek végén a keresztelés nem tartott tovább 10 percnél, ma majdnem egy óra. Ezt természetesen azzal is lehet magyarázni, hogy a szovjet hatalom idejében nem

⁷ Állításaimat csak 25 év alatt készült fényképekkel, videóval, magánbeszélgetésekkel és saját tapasztalattal tudom alátámasztani.

volt pontosan betartva az előírt szertartás. Azonban semmivel nem lehet megmagyarázni, miért változott a csaknem két évezredes áldozás szertartása. Az örményeknél két szín alatt áldoznak. Malakhia Ormanjan szerint a kovásztalan kerek kenyeret a papok minden alkalommal frissen sütik olyan méretben, ami szükséges. A megszentelt kenyér mindig csak egy darab, a maradékot elteszik váratlan esetekre. A kenyér morzsáit a borba szórják és így fogadják az áldozatot. A bor nem lehet vízzel hígítva. (Ormanjan 2006: 119) Tiszta bort egyedül az örmény egyház használ. 1991-ben még láttam ilyen áldozást. 2012-ben viszont csak szent ostyákat láttam, ami teljesen idegen az örmény nép számára. Bor már nem volt, pedig húsz évvel korábban oda volt készítve a keresztelő medencéknél is. A keresztelés része az első áldozás. 2012-ben már csak ostyát használtak a papok.

Az örmény egyház az utóbbi 20 év alatt többet változott mint sok évszázad alatt. A köznép nehezen fogadja el ezeket a változásokat. Nem hajlandók lemondani régi hagyományaikról. Az egyház viszont támogat olyan hagyományokat, amit már az örmények majdnem elfeledtek. Például a nők hajának elfedését a templomokban, vagy a szigorú nemi szegregációt bizonyos alkalmakkor, például a temetési szertartások alatt.

Lehetséges, hogy az örmény egyház ezekkel a változásokkal és a szertartások szigorú betartásával az újpogány mozgalom terjedésével szemben is védekezik. Az újpogányok úgymond „ellopják” a keresz-

tény egyház szertartásait. Az újpogány mozgalom forrása elsősorban az örmény nacionalizmus. A 90-es évek elején egy volt emigráns, Szlak Kakoszjan, bejegyeztetett egy vallási szervezetet *Arordineri ukht* név alatt. Arordineti ukht annyit jelent, mint Ar fiainak testvérisége, tehát az árják⁸. Ez a pogány mozgalom folyamatosan kisajátítja az örmény egyház szertartásait. Az esküvő úgy zajlik mint az örmény keresztény egyházban, bár eddig kevés ilyen szertartást tartottak. Sokkal gyakoribb a beavatási szertartás. A beavatási szertartást keresztelésnek hívják. Arra hivatkoznak, hogy az örmény *knunk* szó, amit az örmény egyház is használ, a pecsét szóból ered, tehát semmi köze a keresztény valláshoz, így ők is használhatják. (Antonjan 2010: 121) A szertartást bármelyik újpogány pap elvégezheti. Az utóbbi években bevezették, hogy feltétlenül jelen kell lennie a „keresztapának”. Ez a szertartás csaknem megegyezik az örmény egyház szertartásával. Az örmény egyházban a keresztelés után megtörténik a szent olajjal, meronnal való felkenés és a gyermek nyakába aranykeresztet akasztanak. Az újpogányok is használnak egy növény eredetű szent olajat és a kereszt helyett fából vagy fémből készült napkeresztet akasztanak a beavatott nyakába. A szertartás alatt kereszt helyett kardot használnak. (Antonjan 2010: 122) Érdekes módon ez az újpogány mozgalom a keresztény

⁸ Az eredeti elnevezés Arevordikh lett volna, ami a Nap fiait jelenti. Ilyen nevezetű csoport Örményországban létezett még a 19-ik században, ők napimádók voltak. Kakoszjan végül az Arordi (többes szám Arordineri) elnevezést választotta, mivel ez az első árjakat jelenti.

egyháztól nem azokat a szertartási elemeket veszít, amelyeknek pogány eredetük van, hanem azokat, amelyek keresztény eredetűek. Azt állítják, hogy csak visszaveszik régi hagyományaikat, melyeket régen ki-sajátított a keresztény egyház. Való igaz, hogy az örmény keresztény egyház átvette több elemét az ókori örmény pogány vallásnak, de nem ezeket. Érthető tehát, hogy az egyház védekezik.

Sok örmény számára vonzó az újpogányok mozgalma, mert úgy gondolják, hogy a keresztény egyház túl sokat követel az emberektől, és ezeket a követelményeket nehéz betartani. Az újpogányok csak azt kérik, hogy legyenek jó örmények és szeressék hazájukat. Hagyományaikat elképzeléseik szerint betarthatják.

2012-ben a Gallup intézet Örményországot a tíz legvallásosabb ország közt a harmadik helyre sorolta, Ghana és Nigéria után. Az örmény lakosság 92% vallásos. (Gallup 2012: 4) Gondolom, nem kell külön kiemelni, hogy többségük az örmény szent apostoli egyház tagjai. Az Örmény Köztársaság kiváltságos helyzetet biztosít az egyháznak, mivel benne látja az örmény nemzeti identitás, kultúra és nem utolsósorban a nemzeti biztonság biztosítékát. Az egyháznak azonban figyelembe kell vennie, hogy az emberek úgy szeretnék kinyilvánítani vallási érzéseiket, ahogy évszázadok alatt megszokták. Ha ebben az egyház gátolni fogja őket, vallási szükségleteiket az egyházon kívül fogják kielégíteni.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Abramjan, L. (2012) Jerevan: pamjat i zabvenie v organizacii prosztransztva posztszovetskogo goroda: *Antropologicsesij forum* No 12; 248-271.

Antonjan, J. (2010) „Voszszozdanie“ religii: Neojazycestvo v Armenii: *Laboratorium* No 1; 103-128.

Devrikjan, V. (2008) Szvjatoje miro: *Izdatelstvo Pervopresztol-nogo Szv. Ecsmiadzina, Szv. Ecsmiadzin*

Global Index of Religion and Atheism, 2012, Gallup International: <http://redcresearch.ie/wp-content/uploads/2012/08/RED-C-press-release-Religion-and-Atheism-25-7-12.pdf>

Gojan, G. (2000) *Let armjanskogo teatra. Teatr drevnej Armenii*, Moskva, 1959

Kirakosz Gandzakeci, K. (1976) *Isztorija Armenii*. Perevod sz drevnearmjanskogo, prediszlovje i kommentarij L.A. Chanlarjan. Moskva.

Melkonjan, E. (2004) Armjanszkaja Aposztolszkaja Cerkov vo vzaimootnosenijach Armenii i diaszpory: A. Iszkandarjan (red.) *Religija i politika na Kavkaze. Materiali mezsdunarodnoj konferencii*. Jerevan, 31-55.

Ormanjan, M. (2006) *Armjanszkaja cerkov*. Jerevan.

Sztepanjanc, S. (2000) Armjanszkaja aposztolszkaja cerkov v gody sztalinszkaj diktaturi. Glavi iz knigi: *Armjanszkaja literatura* č. 4, 113-124.

Zakon o svobode sovesti i religioznych organizacijach. <http://www.ngo.by/legal-state/legal-inform/foreign-law/c96400559481e4ca.html>

Keller László

Újabb kísérlet a törökországi kurd- kérdés megoldására

A 20. század utolsó negyedére és a 21. század első évtizedére Törökországban jellemző török-kurd viszonyt ismerve csak kevesen gondoltak arra, hogy 2013-ban, korábban soha nem látott lehetőség nyílik a modern Török Köztársaság egyik legfeszítőbb belső problémájának megoldására. Senki sem számított arra, hogy a törökországi kurdokkal kapcsolatban hasonló folyamat ismétlődhet meg, mint amely az 1990-es években Jaszer Arafat személye és szerepe vonatkozásában már megtörtént: egy terrorista harcosból elfogadott politikai tárgyalópartner válik. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy

egyelőre messze állunk attól, hogy a törökországi kurdok függetlenségéért évtizedekig fegyverrel harcoló terroristavezér, Abdullah Öcalan egy hivatalos állami ceremónián a török állam- és kormányfő jelenlétében lássa el kézjeggyével az általa kialakított megbékélési szerződést. Ugyanakkor az első lépés kétségtelenül megtörtént. Megszűnt Öcalan teljes izolációja. A folyamat vége azonban még nem látható világosan. A valószínűsíthető forgatókönyvek felvázolásához elengedhetetlen nagyon röviden áttekinteni a törökországi kurd közösségben, illetve az Öcalan névvel fémjelzett szeparatista szervezeteiben az elmúlt évtizedekben lezajlott változásokat. E mellett meg kell érteni a Török Köztársaság 21. századi történetének korszakos jelentőségű eseményét, a politikai iszlám megerősödését és térnyerését, illetve annak politikai, társadalmi hatásait.

Törökország legújabb és jelenkori történelmében a török-kurd együttélés és konfliktus időszakából – sok egyéb mellett – három meghatározó dátum és a hozzájuk kapcsolódó esemény emelhető ki: 1974-ben Abdullah Öcalan megalapította a *Kurdisztáni Munkáspártot* (Partiya Karkerên Kurdistan – PKK). 1999. február 15-én Öcalant Kenyában őrizetbe vették, majd a török titkosszolgálat (Millî İstihbarat Teşkilâtı - MİT) munkatársainak kíséretében Törökországba szállították (Songün 2009; vö. Terrorist Organization Profile: PKK). 2013. március 21-én a dél-kelet-törökországi Diyarbakır városában a perzsa újévet (Newroz) ünneplő milliós tömeg előtt felolvasták az İmralı börtönszigeten életfogytiglani bün-

tetését töltő Öcalan – a török kormányzattal folytatott többfordulós tárgyalásai után megfogalmazott – politikai üzenetét, a kurd-kérdés rendezésének új programját (Cumhuriyet 2013; CNNTürk 2013).

Az 1974-ben megalakult, alapvetően szélsőbaloldali ideológiai alapon szerveződő PKK tevékenységét az 1980-as évektől az erőszakos érdekérvényesítés, a Törökországban és külföldön végrehajtott terrorcselekmények jellemezték. Öcalan 1999-es le tartóztatását követő időszakban a törökországi kurdok egyoldalú tűzszüneti felhívásai és időről-időre megélénkülő gerillaharca, valamint civil célpontok elleni merényletei váltották egymást. A PKK, hogy szabaduljon a terrorszervezet bélyegétől, és nem utolsó sorban lekerüljön a különböző nemzetközi terrorlistákról, többfordulós névváltoztatáson ment keresztül. 2002-ben feloszlatta önmagát, hogy tagjaiból – a kurd-kérdés békés és demokratikus megoldását hangsúlyozva – megalakuljon a *Kurdisztáni Demokrácia és Szabadság Kongresszusa* (Kongreya Azadî û Demokrasiya Kurdistanê – KADEK). A névváltoztatás azonban nem érte el valódi célját, miután a KADEK átvette a PKK helyét a terrorszervezetek nemzetközi listáin.

2003-ban új néven megalakul a kurd szeparatisták friss szervezete, a *Kurdisztáni Népi Kongresszus* (Kongreya Gelê Kurdistanê – Kongra-Gel / KGK), majd 2005-ben a *Kurd Közösségek Uniója* (Koma Civakên Kurdistan – KCK), amely Öcalan jelképes irányításával a „demokratikus konföderalizmust” határozta meg politikai céljaként.

Az erőteljes ideológiai és politikai útkeresés, a bebörtönzött Öcalan szervezetben tartása, és a szervezet működésének fenntartása, érdekében szerepének újrapozícionálása közben sem maradtak abba a PKK és mindenkori fegyveres szárnyának – 2000-től a *Népi Védelmi Erő* (Hêzên Parastina Gel – HPG) – akciói: 2004-2005 folyamán sorozatos gerillaakciókra került sor gazdasági, ipari, kereskedelmi létesítmények, valamint turisztikai célpontok ellen. 2006-2007 folyamán a politikai megnyilvánulások erősödésével párhuzamosan az akciók intenzitása csökkent. Ez a csökkenés azonban 2008-ban abba maradt és a támadások újra megsokasodtak. 2009 második felétől a HPG akciói elsősorban az ország délkeleti részén lévő katonai és egyéb rendvédelmi objektumokat, katonai és rendőri egységeket célozták. Eközben előfordult egy-egy városi merénylet is, amely leginkább a HPG szatelit szervezetének, városi gerillaegységének a *Kurdisztáni Szabadság Sólýmáinak* (Teyrêbazên Azadiya Kurdistan – TAK) számlájára írható.

Mindez azt jelenti, hogy a törökországi kurdoknak egészen a legutóbbi időkig nem sikerült érdemi áttörést elérni, és a török kormányzat egyenrangú partnereként tárgyalóasztalhoz ülni. Erre sokáig sem a törökországi török többség, sem a kurd kisebbség PKK-val kapcsolatot tartó legaktívabb része sem volt felkészülve. Ehhez szükség volt egy olyan, a társadalom többsége által igényel és támogatott belpolitikai fordulatra, amelyhez a feltételeket a mérsékeltlen iszlamista *Igazság és Felemelkedés*

Pártjának (Adalet ve Kalkınma Partisi – AKP) többszöri választási győzelme és a pártelnök-miniszterelnök politikájának társadalmi elfogadottsága teremtetten meg.

A sokak által elismert, keleten és nyugaton sokáig modellértékűnek tekintett törökországi rezsim politikai és gazdasági sikereinek, lehetőségeinek okait a társadalom belső struktúrájának átalakulásában, az ideológiai és politikai térkép átrendeződésének következményeiben kell keresni. Ezek a változások szorosan kötődnek egy vitathatatlanul tehetséges török politikus pályafutásához, személyes meggyőződéséhez, ambícióihoz. Recep Tayyip Erdoğan az a párt- és miniszterelnök, akinek az irányítása alatt Törökországban elindult az Atatürk-i szekuláris állammodell lebontása, és új lendületet kapott a fokozatos és határozott (re)iszlamisztáció. (Az erdoğanizmus természetéről lásd bővebben: Keller 2012.)

A legújabbkori „oszmán reneszánsz” társadalmi igénye és támogatottsága, valamint az iszlám általános szerepének átalakulása, pozíciójának megerősödése éppen a szekuláris nacionalizmus kárára történt. Ez a változás lehetőséget adott arra, hogy a Török Köztársaság legakutabb problémájára is új irányból megközelítve próbáljanak megoldást találni.

Nem a mostani próbálkozás az első, amellyel az AKP és Erdoğan miniszterelnök kísérletet tesz a kurd-kérdés megoldására. A *Demokratikus Nyitás* (Demokratik Açılım) programja a kezdeti eredmények – a kurd nyelvhasználat és kurdnyelvű okta-

tás engedélyezése, a 24 órás kurd állami tévéadó beindítása, valamint a kurd politikusok és politikai pártok lehetőségeinek kiszélesítése – után nem ért el átütő sikert, és nem vitt közelebb a végső megoldáshoz. Valójában a török intézményrendszert a kétezres évek elején még nem érintette olyan mértékben a belpolitikában már világosan látható változás. A török Alkotmánybíróság 2009. december 11-i döntésével betiltotta a parlamenti frakcióval rendelkező prokurd *Demokratikus Társadalom Pártját* (Demokratik Toplum Partisi – DTP), és döntésével évekre lelassította a kurd-kérdés rendezésének folyamatát (CNNTürk 2009; Alpay 2010; Çiçek 2010; Erbey 2011).

A megoldáskereséshez új lendületet újra egy belpolitikai esemény adott: 2011-ben az AKP sorozatban harmadik alkalommal nyerte meg a törökországi parlamenti választásokat. A siker azt jelentette, hogy egy belső pártszabályzatnak megfelelően a harmadik alkalommal megválasztott képviselők – közöttük Erdoğan miniszterelnök – utolsó ciklusukat töltik a törvényhozásban. Így a pártelnök-miniszterelnök, amennyiben továbbra is a török belpolitika elsőszámú irányítója akar maradni, a politikai rendszer átalakítására kényszerül. A tervek szerint egy elnöki rendszer kialakítása és meghonosítása lenne a cél, ahol az erős politikai hatalommal rendelkező államfőt közvetlenül választanák meg. Az új rendszer kialakításához azonban nem csak politikai szándék, hanem alkotmányozó többség is

szükséges, amely a kurd parlamenti képviselők támogatásával kényelmesen elérhető lenne. Mindennek azonban politikai ára van, ami nem más, mint a kurd-kérdés tartós megoldása és Abdullah Öcalan helyzetének rendezése.

Miközben a törökországi kurdok részéről az érdemi tárgyalások megkezdésének feltétele, hogy bebörtönzött vezetőjük bekapcsolódjon a rendezési folyamatba, a kormány – többszöri sikertelen tárgyalási kísérletei után – felismerte, hogy számukra Öcalan szerepvállalása az érdemi előrelépés és a tartós eredmény valódi esélye. Ez Ankarának azért fontos, mert ameddig valódi és kézzelfogható eredményekkel nem tudják a kurdokkal folytatott tárgyalásaikat igazolni, a közvélemény könnyedén szembefordulna a rendezési tervvel. Ellenkező esetben a részsikerek kínálta esély is a kormányprogram – közvetett módon pedig az AKP – mellé állíthatja a társadalom többségét.

2012 végére világossá vált, hogy a kormány valóban eltökélt Öcalannak a rendezésbe történő bevonása mellett. Az érdemi tárgyalások 2013 januárjában kezdődtek Öcalan, a DTP utódpart, a *Béke és Demokrácia Pártja* (Barış ve Demokrasi Partisi – BDP) közvetítő politikusai és a kormány között. Február végére Öcalan elkészítette a rendezési tervének menetrendjét, amely három lépésben tervezi elérni a végső megoldásként meghatározott alkotmányos kereteket. Ennek megfelelően március 15-től a PKK tűzszünetet hirdetett, majd augusztus 15-re kivonja

fegyvereseit Törökországból¹. Ezt követően végrehajthatók azok az alkotmány- és törvénymódosítások, amelyek a törökországi politikai egység részeként kiszélesítik a kurdok jogait és önrendelkezési lehetőségeit (Radikla 2013; Gökteş 2013). Öcalan döntésének és javaslatainak hátterét a Newroz ünnepségére megfogalmazott levelében tette közzé.

Az üzenetnek, amely az új időszámítás kezdetét, a béke és az együttélés fontosságát, az együttműködés történeti példájából kiindulva a közös sikerek lehetőségét hangsúlyozza, két kiemelkedő pontja van. Az elsővel Öcalan történeti jogokat biztosít a törökországi és általában a régióban élő kurdságnak: „Üdvözlét valamennyi kurd embernek, a népnek, amely létrehozta a legősibb mezőgazdasági és városi civilizációt Mezopotámia és Anatólia földjén a Zagros és Taurus hegységtől a Tigris és Eufrátesz folyókig.” (Bia News 2013; Cumhuriyet 2013)

A másodikkal pedig ezeket a történeti jogokat az iszlám közösséghez tartozással elegyíti és erősíti: „A török népnek, amely az ősi Anatóliára Törökországgént tekint, tudnia kell, hogy a kurdokkal való együttélésük az Iszlám zászlaja alatt megkötött testvériségi és szolidaritási megállapodásra vezet vissza.” (Bia News 2013; Cumhuriyet 2013)

Az első üzenet egyszerre szólhat a kurd közösségnek, amely számára a múlt és az ősiség erősítheti az összetartozás tudatát és alátámaszthatja a po-

¹ A fegyverletétel és a kivonulás folyamatának valódi eredményei még nem látszanak. Ugyanakkor kétségtelen, hogy 2013 augusztusában több fegyveres gerillacsoport elhagyta Törökországot (Radikal 2013/09.05).

litikai igényeik jogosságát, és szólhat a törökségnek is. A törökség számára Öcalan megjegyzése világosság teszi, hogy elfogadhatatlan a kizárólagosság, ugyanakkor az elsőségük jogán mégsem formálnak elfogadhatatlan, szeparatista követeléseket.

A második üzenet egyértelműen annak a – valószínűleg nem etnospecifikus, de többségében török – társadalmi rétegnek szól, amely hatalomba emelte és 2002 óta hatalomban tartja az iszlamista AKP-t és pártelnök-miniszterelnökét. Annak a társadalmi rétegnek, amelyet mind Erdoğannak, mind Öcalannak meg kell győznie a rendezés realitásáról és Törökország számára kínált előnyeiről, hasznáról. Erdoğannak azért, hogy – eddigi politikai gyakorlatát megőrizve – mindvégig a társadalom igényeinek megfelelő programokkal és döntésekkel biztosítsa belpolitikai támogatottságát, akár egészen egy új alkotmány által biztosított elnöki rendszer bevezetéséig. E közben Öcalan számára az állhat a török társadalom jó része meggyőzésének háttérben, hogy ezzel a kurd közösségen belül bizonyíthatná, hatalma és befolyása mit sem változott, sőt okos politizálással az a törökségre is kiterjeszthető.

Miközben az iszlám politikai eszközként történő használata Erdoğan részéről – iskolázottságát és politikai neveltetését látva – nem meglepő, az egykori baloldali, marxista-leninista terroristavezértől annál inkább. Nem lehet biztosan tudni, de feltételezhető, hogy Öcalan – akár az AKP-hoz kötődő tanácsadók hatására, akár egy titkos paktumban foglaltaknak megfelelően, akár önállóan – felmérte

a jelenlegi Török Köztársaság politikai realitásait, és azt az elemet választotta ki belőle, amelyre építve az islamista miniszterelnök is stabil háttérbázist volt képes kiépíteni magának. Öcalan felismerhette, hogy amennyiben a rendezési kísérlet folyamán nem a különbségeket, hanem az azonosságot hangsúlyozza, érdemi eredményeket érhet el. Jelenleg pedig a törökországi társadalom többsége számára nem a szekuláris nacionalizmus, hanem az iszlám a legfőbb rendező elv. A muszlimok egységére hivatkozó rendezési terv pedig mind az iszlám szerepének újrapozícionálását kívánó társadalmi többség, mind az ezt végrehajtani igyekvő islamista kormány számára elfogadható (vö. Keller 2012)

A kurd-kérdés megközelítésének ez az újszerűsége már önmagában több lehetőséget hordoz magában egy esetleges kiegyezést illetően, mint a korábbi kísérletek együttléve. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy egy sikeres program rá is férne a kissé megtépázott támogatottságú és önbizalmú AKP-re.

Az utóbbi időben ugyanis mintha akadozni látszana az évekig olajozottan működő Erdoğan-i rendszer: Szíria kapcsán a miniszterelnök szakított a mindenkori politikáját addig meghatározó gyakorlattal, és hatalmi ambícióit a török társadalom elvárásai elé helyezte. Csakhogy rosszul mérte fel a szomszédságában kialakult helyzet nemzetközi és regionális következményeit. A gyors sikerek és befolyásszerzés elmaradásával – a szír provokációk, átlövések és halálos áldozatok ellenére – nem volt

képes agresszív Szíria-politikájával kapcsolatban elfogadható magyarázattal szolgálni a török közvélemény felé, és ebben a kérdésben szembe találta magát a többségi igénnyel (Arguvan 2012; Ertuğrul 2012).

Nem erősítette az AKP-kormány belső pozícióit a Gezi Park átépítése körül kialakult civil tiltakozási hullám, amely megmutatta a polgári – de nem feltétlenül a parlamenti – ellenzék erejét (Akşam 2013).

Annak ellenére, hogy ezek a történések érdemben nem változtattak a politikai pártok támogatottságának számain (vö. a 2014. évi helyhatósági választások eredményeit: Habertürk 2014), az AKP-nek szüksége lenne egy történelmi léptékű sikerre, aminek a hullámain Erdoğan egészen az elnöki székig, illetve a célul kitűzött prezidentális rendszer kialakításáig manőverezhetné magát.

A konstrukció működhet: a törökországi többségi társadalom számára nem az etnikai különbségeket hangsúlyozva, hanem a muszlim egységet kiemelve elfogadhatóvá tenni a kurdokat. Ebben a helyzetben az országos irányítást az iszlámközpontú világnézetű AKP, a regionális vezetést a kurdok legitim politikai képviselői – Abdullah Öcalan direkt vagy indirekt szerepvállalásával – gyakorolhatnák. A kérdés csak az, hogy az Öcalan által meghirdetett menetrend mennyire lesz tartható, illetve, hogy a kurdokra háruló, kezdetben egyoldalú lépésekre (tűzszünet, kivonulás stb.) tud-e a kormányzat érdemi, a kurdok képviselőit is kielégítő és előremutató

válaszokat adni. Ellenkező esetben a folyamat végzetesen lelassulhat, ami egyik félnek sem érdeke.

A török-kurd kiegyezés tehát mindkét fél érdekében álló szükségszerűség. Ugyanakkor a rendezési folyamatot nem lehet szorosan összekötni Öcalan személyes sorsával. Korántsem biztos ugyanis, hogy Öcalan szabadon bocsátása vagy büntetésének házi őrizetté enyhítése segítené a megbékélési folyamatot. Ahhoz természetesen nem férhet kétség, hogy egy ilyen szimbolikus lépés nagy lendületet adhatna a rendezési folyamatnak. Ugyanakkor a kockázata sem elhanyagolható. A börtönsziget ugyanis nem csak a török társadalmat védi Öcalantól, hanem Öcalant is a török társadalomtól.

Törökország legújabb kori történetében nem ritkák a politikai gyilkosságok. Amennyiben pedig egy szakadár kurd vagy nacionalista török szélsőséges csoport vagy személy úgy dönt, hogy zátonyra futtatja a kiegyezés folyamatát, elegendő az elsőszámú vezetőt likvidálnia. Ezt a lehetőséget különösen komolyan kell venni akkor, amikor a rendezési folyamat korai szakaszához már kötődnek hasonló célzatú merényletek.

Emlékezetes, hogy 2013. január 9-én a *Párizsi Kurd Intézet*ben (Institut Kurde de Paris) három kurd aktivistával végzett egy merénylet, aki tetteivel valószínűleg éppen a kialakuló félben lévő tárgyalásokat próbálta megakasztani (Akkoyonlu 2013; Yetkin 2013).

Egy hasonló merénylet vagy sikertelen merényletkísérlet Öcalan ellen szinte azonnal ellehetetlen-

nítené a tárgyalásokat és a kiegyezést. Márpedig ennek esélyével a törökországi politikai viszonyokat, fél- és illegális szervezeteket ismerve számolni kell. Nem lehet tagadni, hogy Törökországban – ha nem is úgy és abban a formában, ahogyan azt az Ergenekon-ügyben hozott bírósági ítéletek láttatni akarják – működött és mind a mai napig működik egy *mély* vagy *rejtett állam* (derin devlet), amely szélsőséges akcióival képes lehet belpolitikai eseményeket érdemben befolyásolni. Amennyiben pedig ez a rejtett szervezet esélyt lát a kiegyezés ellehetetlenítésére, megpróbál élni is ezzel az eséllyel. Egy ilyen potenciális fenyegetéssel szemben pedig Öcalan továbbra is az Imralı börtönszigeten van a legnagyobb biztonságban.

Mindez azt jelenti, hogy a kiegyezésben érdekelt felek közös érdeke ugyan Öcalan bevonása a tárgyalásokba, de a megegyezést nem lehet veszélyeztetni az egykori terroristavezér szabadon bocsátásával. Ez az a kockázat, ami miatt Öcalan várhatóan nem kaphat kiemelt szerepet a kiegyezés levezénylésében, miközben az alku létrejöttéhez, a részletek kidolgozásához és elfogadtatásához elengedhetetlen szükség van a személyére. Ezzel együtt tehát nem várható, hogy a kiegyezéssel Öcalan egy Arafat-típusú pozícióba kerülhet majd, mivel az egy olyan provokatív lépés lenne a kiegyezés ellenzői számára, amelyre akár az egész folyamat megakasztó merénylettel is válaszolhatnának. Mindez egyébként is szembe menne a rendezési folyamat alapvetésével, az azonosságok, az (iszlám) egység

hangoztatásával, mivel az ellentétekre, az áldozatokra és a veszteségekre emlékeztetné a társadalmat.

A modern Török Köztársaság a török-kurd kiegyezésre – megfelelő előkészítéssel és ideológiai háttérrel – valószínűleg már igen, Öcalan teljes rehabilitálására azonban még biztosan nincs felkészülve.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Akkoyunlu, E. (2013) *Üçlü cinayet PKK'ya geri adım attırma ikazı: Star* January 12, <http://haber.stargazete.com/politika/uclu-cinayet-pkkya-geri-adim-attirma-ikazi/haber-719266> (letöltve 2013. október 20.)

Akşam 2013/12. 06.: Gezi Parkı olayları nedir? Nasıl başladı, neler yaşandı? İşte gün gün Gezi eylemleri, <http://www.aksam.com.tr/guncel/gezi-parki-olaylari-nasil-basladi-nasil-yayildi-neler-yasandi/haber-212253> (letöltve 2013. október 20.)

Alpay, Ş. (2010) Demokratik açılım: Nereden, nereye: Zaman October 2, http://www.zaman.com.tr/sahin-alpay/demokratik-acilim-nereden-nereye_1034867.html (letöltve 2013. október 20.)

Arguvan (2012): Erdoğan'ın Suriye politikası şok etti', <http://www.arguvanhaber.org/dunya/1203-erdoganin-suriye-politikasi-sok-etti.html> (letöltve 2013. október 20.)

Bal, I. (2012) Balyoz Case a Major Precursor for New Era of Normalized Civilian-Military Relations: *The Journal of Turkish Weekly*, September 28, <http://www.turkishweekly.net/news/142771/prof-ihsan-bal-balyoz-case-a-major-precursor-for-new-era-of-normalized-civilian-military-relations.html> (letöltve 2013. október 20.)

Bia News 2013/21. 03.: Öcalan: „Our Armed Forces Should Withdraw Beyond Border”- Öcalan's Newroz Statement – Full Text: <http://bianet.org/english/politics/145278-ocalan-our-armed-forces-should-withdraw-beyond-border> (letöltve 2013. október 20.)

Çağaptay, S. (2007) Türkiye'de Laikliğin ve Dış Politikanın Geleceği: *Policy Focus* 67, <http://www.washingtoninstitute.org/html/pdf/PF67TurkishVersion.pdf> (letöltve 2013. október 20.)

Chronology of the Important Events in the World/PKK Chronology (1976-2006): *The Journal of Turkish Weekly*, <http://www.turkishweekly.net/article/217/> (letöltve 2013. október 20.)

Çiçek, C. (2010) *Kürt Açılımından Milli Birlik ve Kardeşlik Projesine: OVADA KÜRDİ SİYASET YAPMANIN SINIRLARI*: http://www.academia.edu/440397/Kurt_Acilimindan_Milli_Birlik_

ve_Kardeslik_Projesine_OVADA_KURDI_SIYASET_YAPMANIN_SINIRLARI (letöltve 2013. október 20.)

CNNTürk 2009/04. 10.: İşte hükümetin 'demokratik açılım' raporu, <http://www.cnnturk.com/2009/turkiye/10/03/iste.hukümetin.demokratik.acilim.raporu/545796.0/index.html> (letöltve 2013. október 20.)

CNNTürk 2013/21. 03.: Öcalan'dan PKK'ya: „Silahı bırakın“, <http://www.cnnturk.com/2013/guncel/03/21/ocalandan.pkkya.silahi.birakin/700978.0/index.html> (letöltve 2013. október 20.)

Cumhuriyet 2013/13. 03.: Diyarbakır'da tarihi Nevruz sona erdi, <http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=405616&kn=7&ka=4&kb=7> (letöltve 2013. október 20.)

Cumhuriyet 2013/21. 03.: İşte Öcalan'ın mesajı: <http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=405678&kn=7&ka=4&kb=7> (letöltve 2013. október 20.)

Demirel, F. (2013) Die „neo-osmanische“ Außenpolitik der Türkei: Fokus-Nahost February 26, <http://www.fokus-nahost.de/?p=1200> (letöltve 2013. október 20.)

Erbey, M. (2011) The 'democratic opening' and the illusion of advanced democracy in Turkey: *openDemocracy* August 23, <http://www.opendemocracy.net/muharrem-erbey/democratic-opening-and-illusion-of-advanced-democracy-in-turkey> (letöltve 2013. október 20.)

Ertuğrul, D. (2012) *Türkiye Dış Politikası için bir Test: Suriye Krizi*, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı, http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/15ae171c-7545-48a6-8be5-d9a842564fd8/Dogan_Ertugrul_TESEV_Suriye%20Krizi.pdf (letöltve 2013. október 20.)

Foley, S. (2010) Turkey's New Foreign Policy: *Global Politician* July 10, <http://www.globalpolitician.com/default.asp?26619-turkey> (letöltve 2013. október 20.)

Göktaş, K. (2013) Öcalan'dan bir mektup, üç üst yazı!: *Vatan* February 26, <http://haber.gazetevatan.com/ocalandan-bir-mektup-uc-ust-yazi/517932/1/gundem> (letöltve 2013. október 20.)

Habertürk (2014): <http://www.haberturk.com/secim/secim2014> (letöltve 2014. június 1.)

Hürriyet 2013/02. 05.: 2012'de en çocuk Tunceli'de doğdu: <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/23188135.asp> (letöltve 2013. október 20.)

İstatistiklerle çocuk 2012, Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=269 (letöltve 2013. október 20.)

Keller, L. (2012) Erdoğanizmus. A világi Török Köztársaság átalakulása [Erdoğanismus. Transformation of the secular Turkish Republic] In *Az érett kor ítélete*. IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, ed. Mihály Dobrovits, 309-317. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

Krüger, K. (2011) Neo-Osmanismus: Türken und Araber werden eins: Frankfurter Allgemeine Zeitung September 16, <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/neo-osmanismus-tuerken-und-araber-werden-eins-11228318.html> (letöltve 2013. október 20.)

Licursi, E.P.(2012) The Ergenekon Case and Turkey's Democratic Aspiration: *Freedom at Issue*, <http://www.freedomhouse.org/blog/ergenekon-case-and-turkey%E2%80%99s-democratic-aspirations> (letöltve 2013. október 20.)

Öztürk, H. (2012) AB'ye destek dibe vurdu!: *HaberTürk* August 19, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/769291-abye-destek-dibe-vurdu> (letöltve 2013. október 20.)

Radikal 2013/26. 02.: Öcalan'ın mektubunun detayları ortaya çıktı: http://www.radikal.com.tr/turkiye/ocalanin_mektubunun_detaylari_ortaya_cikti-1123005 (letöltve 2013. október 20.)

Radikal 2013/09. 05.: PKK'lılar sınır dışına çıkıyor: http://www.radikal.com.tr/politika/pkklilar_sinir_disina_cikiyor-1132754 (letöltve 2013. október 20.)

Recep Tayyip *Erdoğan*: Adalet ve Kalkınma Partisi, <http://www.akparti.org.tr/site/yonetim/genel-baskan> (letöltve 2013. október 20.)

Songün, S. (2009) History of PKK in Turkey: *Hürriyet Daily News* Eylül 19, <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=history-for-the-pkk-in-turkey-2009-09-14> (letöltve 2013. október 20.)

Taşpınar, Ö. (2008) Neo-Ottomanism and Kemalist foreign policy: *Sunday's Zaman* September 22, http://www.todayzaman.com/columnistDetail_getNewsById.action?newsId=153882 (letöltve 2013. október 20.)

Terrorist Organization Profile: *Kurdistan Workers' Party* (PKK): National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START), http://www.start.umd.edu/start/data_collections/tops/terrorist_organization_profile.asp?id=63 (letöltve 2013. október 20.)

Turkey: The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html> (letöltve 2013. október 20.)

Turkey's Kurdistan Freedom Falcons TAK group warns tourists and Turkey: *Kurd.net*, <http://www.ekurd.net/mismas/articles/misc2010/1/turkeykurdistan2497.htm> (letöltve 2013. október 20.)

Yetkin, M. (2013) *Paris'te cinayet senaryoları*: Radikal January 12, http://www.radikal.com.tr/yazarlar/murat_yetkin/pariste_cinayet_senaryolari-1116501 (letöltve 2013. október 20.)

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	5
Apor Éva	
VÁMBÉRY ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA	9
Zimonyi István	
VÁMBÉRY ÁRMIN MAGYAR ÖSTÖRTÉNETI KÉPE A LEGÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN	17
Sárközy Miklós	
A VÁMBÉRY CSALÁDI ARCHÍVUM ÚJRAFELFEDEZÉSE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN (ELŐZETES JELENTÉS)	31
Felföldi Szabolcs	
VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS STEIN AURÉL A BRIT BIRODALMI ESZMÉNY SZOLGÁLATÁBAN	61
Szálkai Kinga	
KELETI NŐALAKOK VÁMBÉRY ÁRMIN MŰVEIBEN	75
Darkó Jenő	
CARRHAE. MIÉRT IS KÍVÁNKOZOTT A „KAPZSI” CRASSUS KELETRE?	103
Németh Pál	
HUNEJN IBN ISZHÁQ ÉRTEKEZÉSE EMBERI ÉLETÜNK VÉGÉRŐL	158
Madaras László	
PROBLÉMÁK ÉS LEHETŐSÉGEK A KÁRPÁT-MEDENCE 9. SZÁZADI TÖRTÉNETÉVEL KAPCSOLATBAN (Vázlat)	174
Uhrman Iván	
AVENTINUS ÉS A 10. SZÁZADI MAGYAR FEJEDELEMLISTA	194
	301

Vér Márton	
A MONGOL BIRODALOM POSTAHÁLÓZATÁNAK ELLÁTMÁNYI UTASÍTÁSAI KELET-TURKESZTÁNBÓL	226
Kiss László	
ÉRSEKÚJVÁRTÓL KONSTANTINÁPOLYIG: A TÖRÖK FOGSÁGBA ESETT POZSONYI NEMES POLGÁR, AUER JÁNOS FERDINÁND ODÜSSZEIÁJA 1663-BAN	248
Čiernikova Beáta	
AZ ÖRMÉNY EGYHÁZ A 21. SZÁZADBAN	262
Keller László	
ÚJABB KÍSÉRLET A TÖRÖKORSZÁGI KURD-KÉRDÉS MEGOLDÁSÁRA	281

EURÓPÁBÓL ÁZSIÁBA, ÉS VISSZA - ISMÉT
XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Keller László
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Gyenes Gábor
Nyomta: Print Invest Magyarország H - Zrt.
Kiadta: Vámbéry Polgári Társulás,
Dunaszerdahely 2014
Készült Lilium Aurum Kft. gondozásában a Vámbéry
Polgári Társulás megbízásából.
Megjelent: 300 példányban

Z EURÓPY DO ÁZIE A ZNOVA SPÄŤ
XI. Medzinárodná konferencia Vámbéryho
Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Keller László
Tlačiarenská príprava, obal: Gábor Gyenes
Tlač: Print Invest Magyarország H- Zrt.
Vydavateľstvo: Občianske združenie Vámbéryho,
Dunajská Streda 2014
Publikácia Občianskeho združenia Vámbéryho
vydalo vydavateľstvo Lilium Aurum.
Náklad: 300 ks

ISBN: 978-80-969963-8-4